

Міржакып

ДУЛАТОВ

Олар, қазақ!

Роман, өлең-жырлар,
әңгімелер

АЛМАТЫ
«АТАМҰРА»
2003

Құрастырган Наурызбай АҚБАЙ

Дулатов М.

Д79 Оян, қазак! Роман, өлең-жырлар, әңгімелер. Алматы:
Атамұра, 2003. – 192 бет.

ISBN 9965-05-810-5

Аса көрнекті ақын, жазушы, драматург, педагог, публицист, аудармашы Міржакып Дулатов қазақ халқының арман-мұддесін терең түсіне біліп, қазақ қогамында жанадан ерістеп келе жатқан демократияшыл идеялардың жаршысы болды. Адамзатты ескілікten, мешеуліктен, зорлық зомбылықтан, қанау мен езуден құткаратын күшті курал – оку білім, енер-ғылым, адаптация, еділдік пен адамгершілік мәселе. ерін көтерген «Оян, қазак!» жыр кітабы бірден қазақ елінің урань іа айналды. Ақынының көніл күй лирикалары да саяси-өлеуметті мәселелерді қозғады. Ал қазақ әйелінің ауыр халік шынының бейнелеген «Бақытсыз Жамал» атты романы үлттық әдебиетіміздегі тәнғыш прозалық шыгарма еді.

Жинақ көпшілік оқырманға : әннегінан.

Д 4702250201-289 хабарландыру ызы-2003
418(05)-2003

ББК 84.4(Қаз37)

Роман

*Казакта жазылмайтын бір ауру бар, –
Келмейді мінін айтсаң жаратқысы.*

БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ

*Қазақтан шыққан талапкер.
Бұл кітапты қарал көр.
Таратуга халыққа оқып.
Болардың себепкөр.*

Қазан, 1910.

СӨЗ БАСЫ

Мир-Якуб – тәмендердің аласасы,
Сөзімнің бар ма, жоқ па тамашасы.
Жылтырап тесік моншак жерде қалмас,
Қазакша бір роман жаза салышы.

Үш жүзге біздің қазак болінеді,
Осылай шежіреден көрінеді.
Саны көп, сапасы жоқ һөммеден бос
Фылымға мойынсұнбай ерінеді.

Шет шығып сахарадан баспас қадам,
Болады бүйтіп жүріп қашан адам?
Бейхабар галамдағы хикматтан,
Тұтқындай қапастағы күні каран.

Болмайды кемшіліксіз һешбір халық,
Бөрінен кейін қалған қазак анық.
Басқа жүргізекілді жалқау емес,
Фылыммен қарандыны етер жарық.

Шығып жүр һөр халықтың талаптысы,
Болмай ма талаптанған әлі-ақ кісі.
Қазақта жазылмайтын бір ауру бар –
Келмейді мінін айтсан жаратқысы.

Кеудесін мырза десен котереді,
Бардай-ақ құрт ауруы жөтеледі.

Шегінер халық пайдасы деген іске,
Деп айтшы осы сөзді бекер еді.

Окуга емес жүрттың бәрі құмар,
Оқығаны романды не деп үгар?..
Демеймін жалпақ жүрттың бәрі кеше,
Мағынасын түсінетін бар да шыгар.

Сонда да жүрттың бәрі біле бермес,
Сөз болар жақсы-жаман бәрі кенес.
Мақсаты романның – халық түзетпек,
Жазылған еріккеннен ертегі емес.

Жамалдың жайын жаздық бұл кітапта,
Бақытсыз бір қызы екен осы шакта.
Біреуге хас нәрсе емес һәм болған іс,
Жайылған бұл бір ғұрып һәр қазакта.

Айырсын оқушылар мағынасын,
Жай гана хикая деп қарамасын.
Көрген кім шаригаттан деген сөзді:
«Кор етіп әйел халқын аямасын».

Сатады қызды қазақ мал орнына,
Алмайды халал жұпты жар орнына.
Өйелді хайуанға кисап етіп,
Тұтады өзін ерлер хан орнына.

Байқашы өзің-өзің отчет беріп,
Бақытсыз Жамал қызды оқып көріп.
Қазақтың һәр жерінде бар емес пе,
Хисаплап уакиғаны көрсөн теріп?

Бұл сөзді оқып көрер қолына алған,
Иншалла, хакиқат-дүр, емес жалған.
Тыйылыш мыннан бірі қияннаттан,
Көрсе екен гайіблөрін һәркім қылған.

Қазақша роман жоқ басылған көп,
Бұл күнде халық ішінде шашылған көп.
Қәдіри-хәл білгенімше мен де жаздым,
Тілеймін болса екен деп асырған көп.

Откен кыс шаруага женіл болғандыктан мал күйлі, бие ішті большіп, Көктал қыстаган Құрман деген атаның ауылы жылдағыдан жайлауға ерте шыныш еді. Екі ауылнай елдін жайлауы Саумалқөлге жағалай ауылдар конып, былтыргы жүрттарына үй тігіп, кеп үзамай бие де байлады. Қыстай бір-біріне араласпаған ағайынлар сағынысып, қашаннан астас, тойлас болған гадеттерінше бір ауылды бір ауыл ерулікке шакыра бастады. Бозбалалар аралап қымыз ішеміз деген большіп, теуір киімдерін киіп, жаксы аттарына мініп, қызды ауылды қырындап жүрүлдері көрініп, балалар да асасу тайларын үйретпеккесе еді.

Бір күні түс кезінде көлдін жел жағынан шаңдатып шаудып келе жатқан бір орыс, бір қазақ көрінді. Балалар қашып үйге тығылып, үлкендер бұл екеуі кайда тоқтар екен деп тұрганда, барды да Бекжан деген ауылнайдын үйіне түсті. Жарты сағат болмай-ак, сол жайлаудағы елге «ертен осы жерге крестьянский начальник келеді» деп мағлұм болды. Өлгі екеуі бірі стражник, бірі поштабай екен, төренін алдынан үй тіктіріп, лау байлаташып, кой сойдыруга шықкан.

Ол туні ауылнай, выборнайлар үйықтамастан қызметінде большіп, таңертен ауылдан оқшауытрак жерде тігіліп қалған бір ак үй, бір коныр үй көрінді. Сөске кезінде коныраулатып пеусекмен тере де көрінді. Алды-артынан етектері далишып, жалпылдаш шапқан казактармен даярлаган үйге келіп тоқтағанда, мойындарына шынжырлы знак таққан ауылнай, билер неше мәрте шүлгүшіп, кошаметпен «таксырлап» үйге кіргізді.

Сол арада жұмысы бар, жок болса да тамашага жүздей кісі жинальшып қалған еді, халықтың казіргі өнгімесі: «Начальник не жұмыска келді екен? Бөлки, биылғы Сатыпалдының арызы шығып қалған болар ма?» десті. Бағзылары: «Жок, оның үшін неге келсін, Мәмбеттің болыстығын өзіне өперуге келген шығар...» деп әрқайсысы өз ойындағысын айттып, далаңы бастарына көтеріп, гүріллесіп отырғанда маңдайынан тер шығып, беркін қолына үстал үйден Бекжан шықты.

Жұрт бұған қарарап:

— Қалай, ауылнай? Тере қызметке разы ма, не жұмыспен келген екен? — деп сұраган соң, ауылнай айтты:

— Өлхөмдүліллө, өзімді бек мактап, қолымнан кайта-кайта «спасибо» деп үстады. Шықкан жұмысы бұл жерде емес, Қарасу станциясындағы Хохол каласына барады екен, мұнда конак болып, тынығып, кешке жөнеледі. Өзі бек ракымды кісі көрінеді: «Шаруа қалай, ел арасы тыныш па?» деп

нәммесін сұрады. Анау күнгі Көтібайдың мені боктағанын айтқаным жок, оны айтқанда бәлеме болатын еді, не қылайын. Хасениң көnlіне карадым. Және де төрөнің бір жат хабары сол: «казактан солдат алынбайды, бірақ мұжыктар секілді кала болам десен, 15 десятина жер беріледі», – деді.

– Егін салындар, школ ашындар, ұлықтарыңды сыйласап, бүйрыктарың орнына келтіріндегі», – деп насиҳат айтты.

Бекжан начальникten тағы не естігенін сойлей бастағанда, өлгі толтандып отырган халыкка бір жігіт шауып келіп:

– Сүйінші, Сөрсеке! Шолпан женге аман-есен босанып, тақия тігіп беретін тапты, – деді. Сол уақытта жастар «Сөрске» деп, үлкендер:

– Сөрсенбай, қуаныш қайырлы болсын, алла ұзагынан сүйіндірсін, әйел бала деменіз! – десті. Сөрсенбай:

– Жок, олай деменіздер, мен қайбір ұл-қызы таңдайын деп жүрген кісі, – деп орнынан тұрып, атына мініл үйіне қайтты.

II

Окупшылар! Хикаямыздағы оқиғалар жоғарыда айттылмыш Сөрсенбайдың үй ішіндегі кіслерден басталғаны себепті, анық анаттапқ үшін Сөрсенбайдың кім екендігін һәм нендей кісі екендігін жазамын.

Сөрсенбай неш бір ғалым оқымаған момын, мал баккан кісі еді. Атасынан артық дәulet калмаса да, берірек келген соң малы да жақсы болып, жылқысы жүзден асып, екі жұз, уш жүзден қой да бітіп, қатардағы малды үйінің біріне косылып еді. Бірақ мал жағынан көnlі хош болса да, Сөрсенбайдың жамағаты Қалампир ғұмырында бала кетермей, бұл екеуі балаға мұктаж еді.

Сөрсенбай багзы уақытта өзі де һәм жаны ашитын жақындарының сезімен де бала үшін бір токал алулы ойласа да, Қалампирдан аса алмай, әне-міне деп жүруші еді. Бір күні бір мәжілісте отырган уақытта бір құрдасының кымыз ішіп кызып отырып, әзілмен болса да, шынымен болса да сез арасында: «Өй, кубас! Сонша малды айдал жүрсін, дұрыстал зекет бермейсін, қажыға бармайсын, кім үшін жинап жүрсін? Ақырында Қалампирдан қорқып, токал да алмалын», – деген сезін естіп, ол күні үйіне бес мұнайып келіп, катынымен сейлеспестен жатып қалып еді.

Ертеңіне ауылдындағы бір-екі агайындарын шақырып алды:

– Міне, мен сіздерді шақырганым, «үмітсіз – шайтан» деген, «мал біттес жігіт болмас, құрарына кара, ұл тапшас катын

болмас, турарына кара» деп, бұл уақытқа шейін сабыр етіп едім. Енді мен болсам қырыктың екеуіне келдім. Қалампир да биыл отыз үште. Қатыным! Пайғамбардың сұнәті гой, сен де рұқсат бер, ағайынның, сіздер осы жұмысты қолға алындар, міне, біраз қанағат бар гой. Мен енді бел байладым, – деп ақыргы сезін мағлұм етті. Қалампир қашша ұнатпаған болса да, бұл сапарда Сәрсенбайда, һәм басқалар да бір ауызды болып сол жерде-ақ уағда қылғанын көріп, іші сұып, енді сейлегенімен қолдан һеш нәрсе келмесін біліп:

– Не қылсандар ықтияр. Өзуелінде мен де тоқал алма деген жерім жок, маган несін айтасындар?! – деп түсі бұзыльш, үйден шығып кетті.

Мұнан кейін көп уақыт өткізбей, Сәрсенбай бір кыз айттырды. Өздеріне қырық шакырым жерде Сайболат деген елде Жарас, деген молданың бір ұлы, бір кызы бар екен. Молда опат болған соң, катының бір жақсы кедей әменгері алып, әлгі екі жетім бала сонын қолына шықкан еді. Сәрсенбайдың айттырғаны осы молданың қызы Шолпан еді. Шолпаниң жасы он төртке жетіп тұрган соң, Сәрсенбай малын түгел беріп, келер жылында алып та қойды. Марқұм Жарас молда тірі уақытында Шолпанды өзі оқытып, күраннан екі шығып, азырақ хат та танып қалған еді. Қалампир һәр уақыт Шолпанды күндестікпен сөзімен де, қолымен де ренжітіп журді.

Шолпан он жеті жасқа келгенде, манағы Сәрсенбайдан топ ішінде сүйінші сұраган қызы бала тауып, Сәрсенбай қырық беске келгенде ғұмырында корген баласы осы еді. Сәрсенбай зор куанышта болып, шілдеханага қашша кыз-бозбала жып, ойын ойнап, қызы бала демей, кел басын шакырып той қылып, баланың есімін Жамал қойып еді.

III

Жамал – сағынып көрген баланың алды болған соң, ата-анасы қолдан келгенше әлпештеп есіріп, жасы тогызыға жетті.

– Жамалды ерекк балаша кіндіріп жүрген соң, білмеген кісі қызы деп ойламаушы еді. Қызы деп айтқан адамдарға ашуланып та қалған күндері болды.

Бір күні Сәрсенбайдың үйіне ескі жолмен оқыган, дүниеде білмеген нәрселерім жок деп дуга қылуышы бір шала надан молда келіп қонды. Молда тыска шықпакшы болғанда, Сәрсенбай:

– Жамалжан, түр, молданың кебісін сал, құман алып шық,

– деп жұмсағаннан кейін молда тыстан келіп, отырып:

– Бай, осы сіздің мырзаныздың есімі қалай? Қыздың атын койғансыз ба? – деді (Жамалды ер бала деп отыр екен). Сәрсенбай азырақ тоқтап тұрды да, күлімсіреп: «Тақсыр, мұнын мәнісі бар, біз бастан кем кісі. Айымыз да, күніміз де осы Жамал болған сон, өзімізді-өзіміз алдап журміз», – деді. Молда бұл сөзге түсініп, біраз ойланып отырды да:

– Сәрсеке! Көnlге солай екені дұрыс та гой, ләкинде шаригатта балага тұлым қою дұрыс емес. Және де бай қызы тоғыз жаста балиғ болады. Соның үшін намаз үйретіп, оқыттып, шашын да қойыныз. Сіздің мұныңыз алла тағаланын бұйрығына конбеген секілді болады. Олай болғанда, зор күнә табасыз. Бірақ оқытқанда хат жазып көтерліктең оқытпаңыз, хұсуса жәдид молдалардан оқытпаңыз, не үшін десеніз, олар әуелі дін, иман білгізіп, намаз оқыттай, «Иман шарт», «бәдүәм», «әптиек», «әйжіктерді» былай қойыш, орыстарша а, б, т деп орыстың ісін қуаттап, баланды бұзады, – деді. Сәрсенбай өзі надан, «молданың екшесі қысық деген кісі де күнәлі болады» деп жүрген кіслердің бірі болғандықтан, тек молда есімін көтерген кісі болыш, біліп-білмей айтса да, мынау шаригат деген сөзге көз жұмып нанушы еді. Сол себепті алла тағаланын әмірі гой, бұл молданың шаригаты да дұрыс екен деп Жамалды қызша киіндіріп, шашын жіберіп, оқытуға да разы болды. Анасы азырақ та болса оқып, ғылым қадірін білген сон, бұл сөзге қарсы түрмады. Сәрсенбайдың улкен қатыны Жамалды жан-тәнімен жақсы көргенсіп (тоқалдан туған қызды іші жек көріп тұрса да):

– Ойбай, молдеке, ол не дегеніңіз, Жамал қарагым тым болмаса он беске келсін, сонда шашын коярмыз, – деп өрпеленген болды. Мұнан кейін кеппікпей қызша киіндіріп, шашын есіріп, бұрынғыдай ер бала деп көnlдерін жұбатқанды қойды.

Манағы молданың насиҳаты есінде жүріп, бір күні Сәрсенбай қатындарымен ақылдасты:

– Ахметжанның молдасынан оқытуға екі шақырым жерге Жамал барыш-келіп жүре алмайды. Онан да бір жастау молда жалдап алсақ қайтеді? Жамалдың себебімен ауылдың балалары да оқыр, өзіміз маддың зекетін берерміз, ақысын ауылмен бірдей көрерміз, – деді. Бұган қатындары һәм солай деп айткан сон, ауылы да разы болды. Бір-екі айдан соң жазғытұрым уақыт еді, бір күні ауылға бір шәкірт келіпті, молдалыққа түрады екен дегенді естіл, Сәрсенбай соган сойлесуге келді.

Уфа медреселерінің бірінен оқыган шәкірт екен. Қазак ішінде қымыз ішіп, кузгі тәхсилгә қаражат жинап алу үшін

мұғалімдікке шықкан Газиз есімді ногай жігіт, жасы жиырма екілерде – ашық пікірлі, үсүл тағльымнан жақсы ғана хабары бар еді. Екі жылдай қазақ ішіне шығып, қазақтың сырның білгендіктен және де Сәрсенбайдың пікірін ангарып сөйлескен уақыттыңда өзін шіл-шикі ескі жолмен оқыған хадімі етіл көрсетті. Себебі ол : «Аз уақытта мен булады түзей алмасын, онан да бұларға хилаф келмей, өйтіп-бүйтіп каражат жинал алайын», – деп ойлады. Сәрсенбай шекіртке айтты:

– Өзіміз бір ауылда жеті-сегіз үйміз, бес айға жиырма бес сом акша береміз. Сөзді ашып айтқан жақсы, мен өз басым малымның кірін беремін, басқалар өзі біледі, ал кемпір-мемпір құлап қалса, өз талайыннан, – деп құлді. Сол үйде осы ауылдың өз молдасы да отыр еді, соған қалжындаған анау жерде отырган бір жігіт сөйледі:

– Біздің Қасен молдадай қанды какпан болса, бұл молда да теріс болмас. Біздің молда Торка бейбіше мен Жаппардың баласы өлгеннен бері дәндеп, күнде бір келе жатқан кісі болса, намазға шакыра журе ме деп, қарап тұратын болды, – деп үйде отыргандарды ду құллірді. Біраз сөйлескеннен кейін Сәрсенбай шекіртпен келісіп, үйіне алып қайтты.

IV

Үәделері бойынша мұғалімі һемен Сәрсенбайдың үйінде тұратын болып, Сәрсенбаймен бірге еріп келіп, бір үлкен боз үйге кірді.

Сол минутта-ак ауылдың адамдары жинальп, Қалампыр бейбіше сабадан қымыз құя бастап, Сәрсенбай да Жамалға:

– Тұр, қарағым, молдекене мал өкел! – деп өмір етті. Жамал атасына бір қарап тыска шығып еді, сонынан кешікпей Сәрсенбай да шығып, Жамалға ақырын сыйырлап айтты: «Анау күнгі жанбасы күрттап жүрген көк козыны өкел, үйге кіргізerde кескегін альш таста! Үктың ба?» – деді. Жамал да: «Үктым, үктым», – деп жүгіріп кетіп, жарты сағат болмай айттылмыш козы бата қылышын сойылды. Жиыльп отырган кісілер мұғаліммен кенесе бастап, үйдің жабығынан қызқатындар сығаласып тұр еді. Бір катын:

– Өзі қалай, орыс секілді ғой, – деп, екінші катын:

– Осы ногайлардың шүлдірлеген тілі құрысын-ай, – деп, үшіншілері бір бой жеткен қызға қарап:

– Үргапыға сүйкімді жігіт екен, – деп қалжындастып тұрды. Үйдегілер де уақытты босқа өткізбей, алды бес аяқ, арты екі аяқ қымыз ішіп:

— Молла, кайда оқыдың, дәрісін не, кай қаланыкісін, за-тыныз ногай ма, башқұрт па, неше жасқа келдің, атан бар ма, бұрын қазақ ішіне шығып па едіңіз, жамағат бар ма? — деп, үсті-үстіне керекті-керексіз сөздерді сұрап, мұғалімнің басын қатыра бастады. Әл-хасыл осы секілді мәжіліспен отырып, сойылған малдың етін жеп халық тарады. Екінші күні мұғалімге бір кос тігіп беріп, он шакты шекірт жинальп оку басталды. Бұл шекіртердің бір-екеуі болмаса, басқалары бұрын ешбір каріп оқымаған еді. Мұғалім канша үсүлжадид төртібінде оқытпакшы болыш ойласа да, бала иелер:

— Молла! Балаларға иман, намаз үйрет, бұрынғы молдалардың оқыткан кітабын оқыт, біздін балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ, — деген соң, лажсыз солардың тілегін оқытты. Бұрынғы оқымаған балалардың ішінде ең зейіндісі Жамал больш шықты. (Жамал осы майдада тоғыз толып, онга қарап еді).

Бір ай өткеннен кейін мұғалім Жамалдың зейініне қызығып, Шолпанга айтты:

— Жамалды үсүлжадидке оқыта бастасам, аз уақытта хат жазып кетер еді, бірақ оны бай үнатпайды гой, — деп. Шолпан тұрып:

— Молдеке, біздін отагасының сезін не қыласыз, ақырын онашада жасырып хат жаздырып үйрете берініз, — деді. Мұғалім бұл жауапка бек қуаныш, сол күннен былай шекіртер тарап кеткен соң Жамалға күнде бір-екі сағат хат жаздырып үйрететін болды. Уш жарым айда Жамал мұғалімнің ыждағаты, өзінің откір зейіні саясында хат таныш, жазарлықтай болды. Мұғалім әпенді сол жолмен бес ай оқытқанда Жамал бек гайбат больш, түрлі кітаптарды оқитүгін больш қалған еді. Сентябрьдің ақырында мұғалім Уфага қайтып, Жамал да окуын тоқтатты. Мұғалім Сәрсенбайдың үйінде тұрған уақытта Шолпан бір үл перзент тауыш, сол себепті «аяғы күттү» болды деп, мұғалімді Сәрсенбай жақсы қаражатпен қайтарды. Сәрсенбай жана туган баласының есімін осы молдадай жігіт больш, езі де молда болсын деп Газиз койды.

Мұғалім қайтып кеткен соң Сәрсенбай енді бір молда үстаймын деп ертен-бүгінмен жүргенде кыс та больш қалыш және де өркімнің:

— Енді жаарар. Жамалды оқытпай-ак кой, он екі пәнді түгел білсе де, ейел бала дәріс айтып елге бас болмас, — деген сезіне Сәрсенбай айналып, тіпті молда үстамай койды. Ауылдағы басқалары, һөр қайсысының дәулеті шағын болғандықтан, шамасы келмейтін болды.

Жамалдың ғұмырындағы окуы осы бес айлық қана болыш, хат жазарлықтан әрі аспай тоқтады. Мұғалім кеткеннен кейін Жамал һәммән кисса оқитын болып, атасы да тындаудан жалықпаушы еді. Үйге бір қонақ келіп конса да:

– Жамалжан, қонағыңца қызмет ет, кисса оқы, «Сал-салын» қайда, «Қызы Жібекін» қайда? – деп, күә болып отырушы еді. Жамал да ерінбей, киссаларды басынан аяғына шейін оқып тастаушы еді. Жамалдың оқымаған қазақ киссасы бек аз еді. Ел араған меліші саудагерде нендей жана кисса болса, атасы оған шығынысынбай альш беруші еді. Жамалдың бір кішкене сандығын ашып қараган кісі: «Сал-сал», «Қызы Жібек», «Зарқұм», «Кисса уақыға Көр бала», «Біржан сал мени Сара қыздың айттысканы», «Ногай мен қазақтың айттысканы», «Ақсұлу», «Айман-Шолпан», «Бозжігіт», «Шәкір-Шәкірат», Ақмолда, Нұржан, Өбубекір молданын өлеңдері һәм басқа сол секілді кітаптарды көрер еді. Хәттә Жамал сол киссалардың багзы бір өлеңдерін жатка да біліп, бір ойынга бара қалса: «Жамал, өлен айт» деңгендегі тартынбай айтып салушы еді. Осындай киссаларды оқумен һәм ел ішіндегі айтып жүрген қыз-бозбаланың өлеңдерін жазып алумен, молдадан оқып журмесе де, жазуын күннен-күнге дұрыстап бара жатты. Жамалдың осындай зеректігі ауызға да ілініп, он жасына жеткен уақытында әркімдер: «Сәрсенбай үйінде бір жақсы бала бар» – деп, айттыруға қызыға бастап және де Жамалдың анасы ақылды, көркем қатын болғанға, «анасын көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш» деген макалды да еске тұтып сөйлеуспі еді.

V

Бір куні бие ағытар уақытта, ауылдың сыртындағы бір төбешіктे құпия сейлесіп уш кісі отыр еді. Оның бірі мағлұм Сәрсенбай, екеуі – сол елдегі атқа мініп жүрген, ел арасы тыныш болғаннан даулы, сөзді болғаның артық көретін пысықшалау адамдар еді.

Әлгі екеуі Сәрсенбайға қарап: «Сәрсеке, бұл заманның езі корыкканды сыйлайтуғын заман болды, азырак дәреже біткен кісі – бай қара кісінің кісілікке алудан кетіп барады. Сол себепті біздің сізге айтқалы келген сезіміз – алла тағала сізге біреуден артық, біреуден кем дәулет беріп, екінші мынау бір жаман неменіз бар. Бұл заман екі айналып келмес, бір күндерде ма-лың шағын болыш, басқа да зар болдыныз, «қубас» деген сөзді естіген күніңіз болды. Енді тәуекел деп, атыңызды бір пығарып қалсаныз қайтер екен? Міне, сайлауга да уш ай қалды. Көп болса, уш жұз тенге шыгар. Сіз мақұл көрсөніз, біз

өзімізге қараган Құрман болып билікке сыйлағымыз келеді, халық сөзді бір сапарға қалай тастап кете қояр екен деп ойлаймыз. Өзіміздің Нұрпейіс би ризальгымен берсе, жолын алар, болмаса тәуекел деп шарға түсеміз», – деп, неше турлі тәтті сөздермен құбылтып, Сәрсенбайды азғыра бастады. Сәрсенбай қанша момын адам болса да сөзге бұрылтмайтын пенде бола ма, дәuletке қызығып, біраздан соң: «Өздерін біліндер» деп жауап кайтарды. Бұл мәжілістер бір мәрте болмай, бірнеше күндер акылға салынып, акырында Сәрсенбай билікке таласпакшы болды.

Сайлау жетті. Сәрсенбай һәркімге жомарттаныш ат майын бере бастап, сойысы да артылды. Сап ақшадан төрт жүз тенге жұмсалып, шарға түскен уақытта Нұрпейіске он тоғыз шар, Сәрсенбайға он төрт шар шығып, біздін жана талап босқа қалды. Бұл істің бұлайша сағаты болмауы да – сол елде жұртқа кадірлі және болыспен құда Байжан деген кісі еді. Шар салардың алдында Байжан выборнайларға:

– Сіздер шарларыңды Нұрпейіске салыңдар, жаңа байыган бір Құрманың болғанынан алапқа сойлескенде намыс жібермейтін, елдін белін сындырмайтын Нұрпейіс артық емес пе? – деп айтып отырғанын сол сагатында-ақ Сәрсенбайға біреу келіп жеткізіп еді.

Сәрсенбай салы суга кеткен кісідей болып үйіне қайтты. Көп расход шықты (Үл жеп жайына, қыз жеп байына кетті). Қасындағы әуелті тыныш жатқан Сәрсенбайды билікке таласуға қыздырган достары:

– Қап бәлем, келер сайлау болсын! – деп қайрат берген болды. Осылайша сайлау тарқап, бес-алты ай да етті. Бағзы уақыттарда сайлау еске түсіп, шығындарын һәм намысын ойлағанда, Сәрсенбай іші күйіп, хәтте енді сондайыдан екі есе шығындалсам да дегеніме бір жетсем, арманым қалмас еді деген секілді пікірге де келіп қоюшы еді.

VI

Жоғарыда айтып откен Байжаның он жеті жастарға келген Жұман дейтін бір таз һәм акылсыз баласы бар еді. Сол елде екі-уш Жұман есімді жігіттер болғанға, бірін – «сары Жұман», бірін – «тапал Жұман», Байжаның баласын – «таз Жұман» деуші еді. «Ата данқымен қыз өтеді, мата данқымен бөз өтеді» деп, Байжаның өзі тәуір болған соң, кол жетіп тұрган заманда бір бай жерден Жұманға жақсы қыз айттыруға ойы бар еді. Бір күндерде Байжан мәжіліс арасында:

«Жұманға құда болатын лайықты жер білгендерін бар ма?» деп сұрап отырганда, біреу тұрып:

— Былғы Нұрпейіспен билікке таласатын Сәрсенбайдың бір жақсы баласы бар, шешесі тәуір кісі – Жарас молданың қызы, өзі оқыған бала, казірде он-он бірге келсе керек, – деді. «Олай болса, бұл ескеретін жер екен» деп Байжан ішінен ойлап койды. Көп үзамай Байжан Сәрсенбайга «құдай косса, қуда болайық» деп бір кісі жіберді. Бұл хабарды есіткеннен соң Сәрсенбай үй ішіне ақылласып көріп еді, үлкен катыны ұнатып, Жамалдың анасы Шолпан ұнатпады. Сейтсе де өткен сайлаудагы Байжанның Нұрпейіске болысып, өзін қур тастағанын ойлап, Сәрсенбай құдалық себебімен келесі сайлауда би болмаспрын ба екен деген ойга кіріп, өзін билікке таластырган достарына ақылласты. Бұлар естіген жерден:

— Құдай берді, әйде, қайырлы болсын, қуда больныз, қызыды қыргызға да береді. Байжанның баласын жұрт пәлен-түген десе де, асылдың тұкымы гой, әлі-ак есken соң түзеліп кетеді, – деп өзі босап тұрган Сәрсенбайды қуда қылуға айналдырыды. Жалғыз-ак Шолпан неше күндей көнбей:

— Жамалды өзінің теніне береміз. Байжанның баласы жаман дейді, атасының байлығы не керек, – десе де, Сәрсенбайдың құлагына кірмеген соң:

— Екі дүниеде Жамалдың обалы саған болсын, би болмак тұрсын, патша болатын болсан да Жамалды неғып сондай жаманға қып бермекші боласың? – деп көзінен жас тәғіп, үйден шығып кетті. «Урғашының шашы ұзын, ақылы қыска» деген осы деп, Сәрсенбай басқа сез айтпай, ішінен мыңқылдан отырып қалды.

Сәрсенбай бұрын Жамалды жақсы көріп, өзінің теніне беремін деп жүруіне һеш шубе жок еді. Бұл сапарда сайлаудагы шықкан шығын, кеткен намыс һем ішгерідегі уміт һеммасы қосылып, оның үстіне көлденен қіслердің сезі де қамшы болып, «не қылса да Байжанмен қуда боламын» деп жауап кайтарды.

Бір айдан соң батасы қырық жетінің малы, екі жұз тенге акшага келісіп, Байжан келіп қуда түсті. Сүйіп болған құдастын Сәрсенбай китке разы қылыш қайтарды. Қуда болғаннан кейін белгісіз біраз заман өтіп, Жамал он бес жасқа келді. Сұлұлық, ақыл, салтанат үшеуі бір-біріне муафік келіп, Жамал сол елдің қызының алды болды. Олай-бұлай қалжынмен сейлескен бозбаланы сөйлемдіктін еді. Ел ішінде тілді бозбалалардың көзі түсे бастап, шет елдерге де «Сәрсенбайда бек көркем бір ақын қыз бар» деген лакап жайыла бастады.

Осы елде қыз ұзатқан той болып, кешке ойынға жүрт жиналып еді. Бес-алты талапты бозбалалар жиналып:

— Осы Жамал жас та болса өлеңге де, кара сезге де бек беле болып барады, бүгін кешке бір өзіне өлең айтЫП, бетін кайтаралық, — деп, һөммасы ақылдастып, үш ауыз өлең шығарып, өздерінің арасында бір пысықтау жігітке Жамалдың касында отырып айтуга тапсырады. Бұлар Жамалдың күйеуінің жамандығын бетіне баспак болып, өлеңдерін де сол магынада шығарған еді. Тұн болып, ойын басталыш, манағы жігіт өуелгі планы бойынша өлеңдерін өбден жаттап альп, Жамалдың касында отырады. Бір мезгілде бұл жігітке де өлең айт деп реті келгенде, баяғы үш ауыз өлеңді Жамалга қарап, домбырамен әнге салып қоя берді:

Домбыра қолыма ұстал, басты́м перне,
•Нұр жауар – деген сез бар – талапты ерге.
Жасымнан бай баласы бұлғақтаған,
Жаман қыз олай-пұлай маган тең бе?

Білгенге – ишара сез жетер деген,
Білмеске – сезі кор боп кетер деген.
Есекке арғымакты косақтасаң,
Өтпей ме гұмыр зайды бекер деген.

Алыстан ат терлетіп келдім тойға,
Жақсымен сұхбатаспақ болып ойда
Ку ілген қыран буркіт біз боламыз,
Тенгеріп журме, күрбым, тұрымтайға.

Жамал бұл өлеңдерін мазмұнына түсініл жөне де өзіне бұл жігіттің ойынан шығарып өлең айтарлық өнері жогы мағлұм болған соң, өуелі бұған бір ауыз өлең айтайын, сонда не дер екен деп айтканы:

Сезініз бек мұләйім, ақын аға,
Өнерге жас қүнінен жақын, аға,
Беруге калай жауап білмей тұрмын,
Түсіндір сезініздін затын, аға?..

Бұл тойда отырғандар енді Жамалдың мына сезіне жігіт не айттар екен деп тегіс тыңдал отырып, «кане, сейле, мырза!» деген һәр жерден дауыс шыға бастады. Өлті жігіт өзінің бар жатқа үйренген үш ауыз өлеңдерін бітіріп альп, Жамалдың мына сезіне муафік жауап кайтара алмай үялғанынан қызырып, манағы өлең үйреткен жігіттерге жалтак-жалтак карай берді. Сол уақытта Жамал қөкірегін кернеп, мына өлеңдері айтты:

Агадан сөз қайтпайды қарындаска,
Жігіттен сіздей жауап табылмас па?
Бітсе егер өлең шіркін, бойға қайнап,
Жауапқа сіздей газиз тарылмас та.
Болған соң үйретінді бір-екі ауыз.
Айтуға сізге, агатай, ұнамас та.
Есек пен аргымакты мысал қылыш,
Өпендім, білгенінді бетке баспа.
Пенденесі хак жаратқан емес бірдей,
Хан, кара, би, төре мен көрі жас та.
Намысы бөріктінің бір деген бар,
Білсеніз, сізге үят, бұл рас па?
Замандас, жақсы сөзді табип деген,
Күрбыға бір себеппен бітсе хаста.
«Бір сырлы, сегіз қырлы» көрінесіз,
Тағы да білгенінді айтып таста.

Нәр жерде курбы ішінде Жамалдың осындай шешенелдігі көріне бастап жүргені секілді, бұл сапарда да халық Жамалды мадактап, «екінші Сара мұнан шықты, енді мұнымен айтысарлық Біржан қайдан шығар екен» деп тарапты.

VII

Жамал көмелетке жеткен соң, күйеуінің нашар екенін біліп (қатта бір тойда көрсө керек), көnlіне күннен-күнге уайым, қайғы тусе бастады. Жамалдың бұл касіреттерін көбейтуге себеп болған Жұманның жамандығынан курбы арасында күлкі болған істері еді. Мысалы: Жұманды үйі қантшай, гайыры нәрселер әкелуге қалага жібергенде, жолда терілерін алыпсатарға сатып, он тенге алтын орнына алданып, бір тын жана бақыр альп келуі еді. Нәм елде бозбала-лық қылмақшы болып бір қызы бар үйдін босағасында үйиктап қалғандықтан, қыздың экесі танертең: «Тұр, балам, үйқын қанған шығар», – деп үйіне жіберуі еді. Мұның һеммесін Жамал естіген еді.

Ата-анасы зарыққанда көрген баласы екенін де ойлап, не себепті жаман күйеуге бергеніне қайран қалып журді. Өзі тенденс қыздардың күйеулерін салыстырып қараганда, Жұманнан нашары жоқ еді. Басқа шет елдерден күйеуіне разы болмай, екінші жігітпен кашшып кетіпті дегенді естігенде, ішінен ойлап: «Олар да мен секілді бейшаралар гой», – деп аяушы еді. «Олар секілді бір жігітпен көңл қосып қашсам,

пәленшешің қызы қашып кетіпті деген сез болып, атамын сүйегін сыйндыргандай боламын. РАЗЫ БОЛЫП ЖұМАНГА БАРСАМ, ГҮМЫРЫМША КОР БОЛАМЫН ГОЙ», – деп, қайсысын істеуге ақылы жетпей, бағзы уақыттарда түн бойы ойлаумен үйік-тамай шығушы еді. Һәр уақыт осындаи уайымда болған соң, Жамал жүдеп те кетті. Ата-анаы:

– Карагым, сен неге жүдеусің? – дегенде:

– Жай, басым ауырады, – деп қоюшы еді. Жамал осындаи уайымдары болып жургенде, бір күні Байжаннан Сәрсенбайга: «Был баламды үрын жіберемін» деп сәлем келді.

Бұл хабарды естігеннен кейін Жамалдың қайғысы бүрін-гыдан уш есе артты деуге лайық болды. Жамал қаша ішінен қапаланса да, басқа бір кісіге айтудың ебін таба алмай, бір күні қолына қағаз бен қарындаш алышп, «тым болмаса көнілімдегі қасіретімнің оннан бір бөлігі шықпас па екен» – деп өз басындағы халіне біразырақ өлең жазып еді. Шешесі Жамалдың бір қағаз жазып отырып, қасына бір хат танитын кісі барса жасыра қойып жургенін көруші еді. «Бұның жазып жургені немене?» – деп. Шолпан азырақ шубәланып, Жамалға білгізбей, оңашада Жамалдың қалталарын ақтарып, онан еш нәрсе шықпаган соң қағаз, кітап салатын сандықша-сын қараса, бір кітаптың арасынан мынау өлең шықты. Манағы Жамалдың жазып жургені сол екен.

Алланын ракматына созамын қол,
Адасқан мен бір гаріп таба алмай жол.
Ашылып біздін басқа түскен тұман
Шаттықпен откіз деймін – тілегім сол.
Сыртым сау, ішім түтін қапалықта,
Бұл кунде көнілім жүдеу, қасіретім мол
Теренге түсіп кеттім, ұстар тал жок,
Бір алла, жалғыз езің жәрдемші бол!
Бақшада сайрап журген сандуғаш ем,
Кез болды мен сорлыға күрылған тор
Көл болып көздің жасы өткенім гой,
Болмаса арылмаған мандауда сор.
Жайлалған акку едім шалқар қолді,
Бұл күні көрініп түр жаман да зор.
Оралдың ілер деуші ем ақыны.
Шынымен жапалаққа болам ба кор?!

Мен қайран атам малға сатқанына,
Бір тазды жалпақ елден тапканына.
Аты ешіп тумай кеткір Жұман деген!

Мал беріл, мені өзімсініп жатқанына.
Атандып бай баласы қара баскыр –
Жұманның не берерсің мактандына?
Казактың күллі гайып гадетінде
Түскенім бір каскырдың қақпанына
Атама мен не жаздым қор қылғандай,
Болмаса бір мінезбен жакпадым ба?
Жасымнан тәрбиелі хан қызындай,
Касірет ақырында тартқаным ба?
Әлпештеп үлдан артық қызы басымды
Өсірген атама обал артканым ба?!

Бұл сөзді оқып көрген сон, анасының көзінен азырак жас кетіл, қызының мұндай қайғыла жүргенін біліп, алға қағазды да орнына салып койды. Енді Шолпан Жамал қанша уайымда болса, сонша қайғыра бастап, бір күні түнде төсекке жатқан сон Сәрсенбайга сейледі:

– Құданың құдіреті, өуелде сен тіл алмай, баланы мұнша қайғы-қасіретке салдың, міне, көрмеймісін, Жамалжан өзді-еziнен азып, жудеп кетті. Осы қалпымен кор болып кетсе, екі дүниеде бізге разы болар ма, біздің ата-аналық ҳақымыз мойнымызда емес пе? – деді. Сәрсенбай не айтарын білмей:

– Сейтіп жүр ме, сейтіп жүр ме? – дей берді. Шолпан ашуланып:

– Сейтіп жүр мен құрысын, ез басында ерік жок, еркімнің қыздырган тіліне еріп, ақырында Жамалдың көз жасына қалып отырмыз. Ата-бабан іstemеген істі қыламын деп би болғансып, бір жылдың ішінде, қане, шыккан мүйізін? – деді. (Сәрсенбай өуелі таласып болмай калғанин кейін, келер сайлауда құдасының себебімен би болса да, бір жылға жетпей съезд уақытында бір кісіні боктап, қамшымен салып қала-мын деп, билігінен түсіп калған еді).

Сәрсенбайдан берекелі жауап шықлаган сон, Шолпан тагы да сұрады:

– Енді өстіл Жамалды сүймеген кісісіне береміз бе? – деп. Сонда Сәрсенбай кайраттанып:

– Осы ит не былшылдаپ отыр? Құдайдың жазғанынан артық не қыламыз, екінші кісіге береміз десен, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма? Малымыздан құрық, басымыздан сырқ түсіре ме? «Қатын – дүшпан» деген осы, болмаса бұл сөзді айтар ма едін, – деді. Сәрсенбайдың жуас, корқактығы Шолпанға бурыннан мөлім һөм бұл сапарда да пікірі тамам көрініп қалған

себепті, енді бұл тұста Сәрсенбаймен ақылласып, бастарына түскен уайымды бөлісуден үміт үзіп, сол түннен бастап былай Жамал хакында Шолпан Сәрсенбаймен һеш нөрсе сойлеспейтін болды.

VIII

Бас аман, малы түгелдердің көңілі шаттықта, Жамалдың көңілі һемен қайғыда болумен біраз уақыт өтіп еді. Жамал қанша қайғылы болса да, сырын халықса білгізбес үшін һем жабықкан көңілін көтеру үшін, қыз-бозбала жиналған ойын-тойдан қалмаушы еді. Және де Жамал болмаган ойынның қызығы аз секілді көрінуші еді.

Қыс ортасы болған еді. Бір күні сол елде бір байдың баласы болмай журіп, жамагаты үл тапканға, қыз-бозбала үшін үлкен мәжіліс-шілдехана болды. Атырабындағы ауылдың қыздары тамам келіп, Жамал да өзір болды. Ағаш үйдің кен бір белмесіне төрінен есігіне шейін халық толған еді. Бұл елде ойын-сауық алі қалмаган, болғанға бір қыз, бір жігіттен қатар отыргызыатын әдет бар еді. Жиылғандар бірі өлең айтып, екіншілері қалжылдасып, ойын өлі қызып бастала қоймаган уақытта есіктен: «Кеш жарық!» деп, бір-екі жігіт кіріп келді. Бағзы бозбалалар:

— Міне, бір сырпайы жігіттер келді. Қай жерге отыргызымыз? — деп ақылласа бастап, көп кешікпей біреуін Жамалдың қасына әкеліп отыргызыды. Бұл жігітті біздің Жамал та-нымайтын еді. Ләkin Жамалдың қасына отыргызудан бір тәуір жігіт екендігі анланды. Бұл жігіт отырып болған сон, үйдегілерге қыска-қыска сөзбен амандастып, соңынан Жамалға қарал:

— Сіз де сәламатсыз ба? — деп қойды. Бұл жігіт орта бойлы, кияпatty, бетінде азырақ корасан дагы бар, жана мұрт шығып келе жатқан, сейлеген сезі сырпайы, әдепті, киімі ногайшалау Гали есімді бір зат еді. Көлденеңнен қарап салыстырганда бұл үйдегі жігіттердің абзалы Гали, қыздардың абзалы Жамал секілді көрініп, екеуінің қатар отырулары да бек жарасып кетті.

Гали бір болыста басқа ауылнайға қараган Дүйсебек де-ген кісінің баласы еді. Жасынан талантты болып Кызылжар, Троицкілегі медреселерде оқып жүріп және частный учительден оқып та орысша азырақ сейлеп, жазарлықтай шамасы бар еді. Мұсылманша жақсы оқыган болса да, елге шығып молда болмай, соңғы уақыттарда окуды да қойып, азырақ сау-

лаға айналысып еді. Атасы бай адам болмаса да, Фали ина-
батты жігіт болып, һәрдайым алыс-беріс істерінде уағдасын-
да опашыл болғандығы көрінгенге, байлар шамалап несие
беруден тартынбаушы еді. Өуелгі уақыттарда окуда больш,
бұл уақыттан саудамен жүрген себепті елде тұруынан
тұрмауы көбірек больш, өзін халық, халықты өзі анық таны-
майтын еді. Тек сыртынан Дүйсебектің баласы талапты, еті
тірі жігіт, кысы-жазы үйде отырмай оку оқып, көсіп қылады
деуші еді.

Жаңада өткен бір жәрменкеде алыс-берістерін бітіріп, бір-
екі жұз тенгелеп пайда қылыш, үйнен қайтып, ағайынды ара-
лап, амандықта жургенде осы ойынға кез келген еді. Фали
Жамалмен қатар отырған соң, бір-бірінің халін һәм кім
екендіктерін сұрап-блісті. Фали Жамалдың бұрынғы көріп
жүрген жігіттерінен сөзге ұстарал, сұраған сезіне толық жа-
уап қайтарып һәм өзі де ләзатты сөздер сейлей бастаганга
манайдылардың не істеп, не сойлеп, не ойнап жатқанын
естімеген секілді ұмытып, шын ықыласпен көнеспек те еді.

Әр түрлі ойын больш, ақырында «Бұтыбай», «Мыршалай-
мырыш» деген ойындар тамам болған соң, бір жігіт бір
белбеуді есіп алыш:

– Енді, әлеумет, өлең айтасындар, айтпасандар, айтпаған-
дарына мінекей, – деп, қолындағы есілген тоқпактай белбеуін
корсетіп коркытып аралап журе бастады. Білген қалдарын-
ша Фали мен Жамалдан басқа бозбалалар өлең айтыш жатса-
да, өлеңдері қашаннан бері айтыш келе жатқан ескі өлеңдер
еді. Мысалы:

Біздерде өлең де бар, өнер де бар,
Байларда мінілмеген донен де бар, –

деген секілді, соның үшін артық ләзатты болмағанға, жазба-
дым. Енді өлең айтуга рет әуелі Фалиға, соナン соң Жамалға
келіп еді. Фали домбыраны әкеліп ұсташқаның сонында:
«Менің өлең аиту әдетімде жоқ еді, білмеуші едім», – деп
кулімсіреп отырып: – Қайыр, енді конілдерініз қалмасын, –
деп көркем әнмен домбырага дауыс қосып сейледі:

Ал сойле, келді кезек енді, Фали,
Керілмей ұста қолға домбыраны!
Рух бер мәжіліске, қызмет көрсет,
Сайратып тіл мен жакты болса халі.
Өнерің болса ішінде шыгар сыртқа,
Бұл жерде жасырудың болмас мәні.

Қандырып күлак құрышын тыңдаушының
Жарайды, міне, жігіт, десін пәл!
Секілді райхан гүл бакшадағы,
Уылжып жігіттің тұрган шағы.
Таба алмай айттар орын жүруші едін,
Естіртші жат елдін болса әні.
Накышпен сандуғаштай жұз құбылтып,
Даусынды түрлендірсең келер сәні.
Жастықта сауық-сайран еткен күнің
Емес пе жігіттіктің раушаны?!

Тыңдаушы асыл сезді табылғанда,
Айтушы тартынар ма және тағы.
Қалірлес құрбыларың жиналғанда,
Тарқасын риза болып сынбай сағы.
Жасымнан елде жүрмей, естім шетте
Демесін көне елді сағынғаны.
Құрбыща жатырқамай аш сырынды.
Жүйріктей бауыр жазып бабындағы.
Умытпа мысалды да деп айтылған
Тулкіні тазы алады табындағы.
Болады не нәрседен және де ескер
Жігітке абыройдың табылмағы.
Емес пе екі жүрек бірдей келсе,
Арада махаббат оты жағылмағы
Мінеки, домбыраның, тоқтадым мен.
Сейлесін сұлу Жамал жанымдағы!

Фали бұл арада айтып болдым деп домбыраны Жамалга ұсынғанда, отырган халық: «Мырза, тагы айта түсініз» – деп етініш айткан соң. Фали тағы да мынау олеңді айта бастады:

Жаксы қыз бага жетпес гауһар тас.
Он алты, он жетіге жеткенде жас
Жәнненнің гісіп тұрган алмасындей.
Кол жетсе, қандай жігіт ләззат алмас.
Сұлу қыз рақаттың кілті емес пе?
Кольна түсіре алсан, бардағы аш.
Тізілген меруерттей отыз тісі,
Нұрлы жұз, жайнаган коз, қылған кас.
Шекеде камшат борік, кигені асыл,
Сылдырлап алтын шолпы, иңкта шаш.
Бұралған тоты құстай мүшелері,
Бозбала сұхбаттасқан болмай ма мас.

Катасыз осы айтқандай болыш тұрса,
Жолында сондай қыздың кияр ем бас.
Болатын максұт хасыл жол табылса,
Тәрік етіп қандай жігіт малын салмас.

Серт айтып уағдамен бел байласа,
Айттар ма жақсы жігіт жүргікта сыр фаш?
Талапкер бозбалага айтқан сөзім
Сөз емес мұның бәрі өзіне хас.
Кеудеде жанып тұрган оты жоктар
Қадірлеп бұл сөзімді, демес рас.
Шәрбатын ғашықтықтың татпағандар
Ант беріп айтсан дагы, сірө наңбас.
Шанбазлар сүйгені үшін ізденуден,
Көрсө де нендей қорлық, бір тартынбас.
Жанған от, көздеген оқ тұрса дагы,
Сескеніп ғашық үшін жүрек қайтпас.
Магниті сұлу қыздың күшті емес пе,
Жігітті көnlі сүйген қайтіп тартпас.
Астынан ақ тамактың демінді алсан,
Мойныннан ақ білекті қайтіп артпас?!

Гали бұл өлеңді айттып болған соң, отырған ретінше Жамал айтты:

Сейле, тілім, шешіліп осындауда,
Курбылармен бір жерге косылғанда.
Отырмассың үнемі төрде бүйтіп,
Еріксіз-ақ қоярсын тосылғанда.

Емес пе едім, япрыым-ау, кеше бала,
Білетүғын жастықпен есті шала.
Белгісі жок еken гой еткен күннің,
Қатар түзеп қызы болдық, міне, қара!

Қызы байғұс та жүртіна келген қонақ,
Мысалы, қызғалдақтай ғұмыры шолак.
Күн келер өз басынан ерік кетер,
Қалалық осындауда күліл-ойнап.

Сейледі Гали мырза жігіт жайын,
Үәркімнің халі өзіне тұрар дайын.
Қыздарды жігіттермен салыстырып,
Тыңданыз, мен азырақ сөз қылайын.

Жігіттің еркі өзінде – жылдың құсы.
Үшса да, я келсе де отырғысы.
Мысалы, жазы болған жакка кетер
Бір жердің кары жауып, туса қысы.

Кыз байғұс колға түскен сандугаштай,
Торында гұмыры өтер кілтін ашпай.
Сатады мал көп берген кісі болса,
Кетеді жылап сорлы карсыласпай.

Ракым етпес және ата-анасы,
Болса да жақсы көрген өз баласы.
Теніне қыздың көбі бара алмайды,
Кенбеуге және дагы жоқ шамасы.

Калайша тұрсын енді жыламай қыз,
Ерлерге карсы келсек ұнамаймыз.
Тұтындағы өскен жандай дүние көрмей,
Жол ізден ұлықтан ерік сұрамаймыз.

Жаманга барсан кор боп ғұмыр өтер,
Үстайды ол ақымақ құннен бетер.
Құн шығып, ай да туып, кез ашылып,
Бұл кайғы қыз сорлыдан қашан кетер?

Кісінің туып-өскен жері қымбат,
Үйренген бала жастан елі қымбат.
Ата-анаң, аға-женген қадірлекен
Тебіскең құлдын-тайдай тені қымбат.

Тастайды осылардың қыз һәммәсін,
Кор етіп бір жаманга газиз басын.
Өзінің сүйгеніне бара алмаса,
Калайша енді олар сағынбасын.

Кыз бермек пайғамбардың сұндетіндей,
Үзатпақ ата-анаң міндетіндей.
Һәркімнің өзіне ерік берген жоқ па.
Алланың бұны дейміз құдіретіндей.

Сезімде ката болса сөкпе, халқым,
Өшейін айтып өттім сөздің салттын.
Тұрган соң көзің көріп кияннатты,
Тартады уайымдап көніл салқын.

Бұл күні Фали мен Жамал әбден сейлесіп, әрқайсысы хал-ахуалын біліскең еді. Іштерінен бір-біріне ұнағандығы білініп, «бір көрген біліс, екі көрген таңыс», мұнан былай да кез келіп жүрерміз деп, бұл сапарда айтылышкан еді. Фали әлі қалың бер-меген бір талапты жігіт болғанға, Жамалдың күйеуіне наразылығына қарай екі тарағтан да бір-біріне махабbat байлансы деуте лайық болды. Не үшін десеніз, екеуінің де сол ойын болған түндегі сездерің көнілдерінен кетпей һемен бірін-бірі ойлайтын болды. Мұнан кейін Фали Сәрсенбайдың үйіне бір-екі мәрте келіп кеткен уақытта, Фали мен Жамалдың бір-біріне көз қараула-рын байқап тұрган кісі болса, екеуінің де көздерінде: «Мен сені жаныммен-тәніммен сүйемін» деген жазуды оқыған болар еді.

Бір күні Фали қалаға бара жатыр едім деген болып, Сәрсен-байдың үйіне келіп қонды. Даға қіріп-пығып жүргенде Фали Жамалға әдейі бір жолығу үшін келгендейгін сезіріп койганда, Жамал тунде Фалидың касына келуін шубесіз деп ойлап қойды. Һәм бұл ойы теріске кетпей, үй іші үйіктаған уақыт-та екі жас бір тосекте еді. Екеуі ауелі жолықкан күндерінен бері нендей ойлар ойлағандарын, бірін-бірі көруге сағынған-дарын айтып һәм бастарындағы оқигаларын да азырақ қозғап қойысты. Екеуі түбекейлі терең ойга бармай, ақырын көрерміз, қазіршे ойнап-куліп жүрейік деп уағда етіп, араларында шын достық галаматтары да болып қалды. Екеуі бірдей қазақтың ғүрпінда болған қаталарды, жәбершілктерді сойлеп, Жамал өзі ес білгеннен бергі уайымдарын бір минуттын ішінде ұмытып, енді Фалиды қөрмей тұрган минуттар – бір жылдық қорінерін Фалидың күшагында жатып айттып білдірді.

Осылайша Фали, Жамал дос болып, әрбір лайыкты уақыт-тарда жолығып, сұхбаттасып жүріп, қыс етіп жаз да келді. Бұл екеуінің көнілдерінде бір гана ой бар еді. Бірақ бір-біріне бұл күнге шейін айтуга һәрқайсысы өздеріне сенбеген секілді болып, үндемей жүруші еді. Бұл ойын Жамал сейлесе, Фали қабыл алуды, Фали сейлесе, Жамал қабыл алуды шубесіз болса да, сейлеуге екеуінің ойындағы мақсаттар бір болған секілді қауіптері де һәм бір еді.

Жамал мен Фали аз күнгі ойын-кулкінін қызығымен өздерін дүниедегі бақытты адамдардан санап жүргенде, бір күні бұларға үлкен қасіретті хабар естілді: «Байжан мен Сәрсенбайдың арасындағы уағдалары болып, енді бір айда Жұман күйеу үрүн келіп қалыңдық ойнайды», – деген осек расқа шыкты. Бұл ренішті хабар бұл күнге шейін Жамал мен

Ғалидын іштерінде сақтап жүрген сырларын бір-біріне білдіруге себеп болды. Бұл айта алмай жүрген сырлары – екеуі қалай гұмырлық жоллас болып, Жұманнан Жамалды күткару екен. Бірак әрқайсысы да өздерінен басқа ешбір жәрдемші болмағанға текке халыққа масқара болыш, мақсатқа жете алмай қаламыз гой деп корықкан екен. Енді мынандай, Жұман келеді деген хабар аныққа шықкан соң, дүниеде бірінен бірі белек түрудан капаста жатканды артығырак коріп, не болса да, екеуі қосылуға бір жол қарамақшы болып, енді қай күні бір жолықса бұрынғы іштегі жұмбақ болыш жаткан сырларын таласьш сейлемекші болып тұрганда, Жамалға Ғалидан бір хат та келіп жетті. Оқып көрсе, бұл еді:

Тұра алмадым толықсып хат жазбаска,
Ішкі сырды білгізіп замандаска.
Екі көніл бір жерге қосылса егер,
Не қызық бар жаһанда онан басқа?!

Зылица мен Жүсіпті қосқанындаидай,
Тілегін бер, илаһим екі жасқа!
Айтпасаң да қалпынды, мени байқаймын,
Жек көрмейсін мені де сен байгүс та.
Дертім сыймай ішіме, еттім сыр паши,
Үңеш үндемей жүрсем де жазы-қыста.
Сипатына қызықлас қандай жігіт,
Хор қызындаидай нұрлы жұз, колан шашқа.
Сезін бұлбұл секілді, жүзің айдай,
Сені соккен пенде де һеш оңбас та.
Мен мұнда, қөнілдім сенде, ойың кімде,
Тілеймін осы сезді үмитпаска.
Емеспін мен Жұмандаидай бай баласы,
Жоқтыкты, сулу Жамал, бетке баспа!
Ақылсыз жаман шіркін алып кетсе,
Қызғанып халім бар ма қайғырмаска.
Сенін де откен күнін жылдай болып,
Көнілінен қасіретін арылмас та.
Ерте-кеш көз алдында тұргандайсын,
Қарагым, һеш болмайды сагынбаска.
Жамалжан, талап таудай болса дағы,
Тон келте, сүйгенінін қолы қыска.
Төскейден қызыл тулкі бұлан етсе,
Төбеден қыран бүркіт үмтүлмас па?
Жалалақ балықрак көз босқа қальш,
Қырги құс тулкіні алып күлпірмас па?

Отырып төуекелдің кемесіне,
Ан дарига, дариядан өте шыкса,
Гашықтың уағдамен төуекелшіл,
Қажымай осы ушеудің мекем уста.
Кімде-кім жетер сонда мұратына,
Пайда жок жүрексінген қорқынышта.
Аз сезде көп мағына деген мысал,
Халімді баян етіл жаздым нұска.
Жамалжан, парасатлу етер фәһім,
Бұл сезім билтифат қалмас босқа.
Ракматына мын сан разы болар едік,
«Фали-Жамал лайық» – деп, алла қосса.
Келер деп нендей жауап күтіп қалдық,
Хат жазып жанабыңа жолдан почта.
«Құп!» – деген жібермесен дәруінді,
Зораяды күннен-күнге біздін Хеста.
Дүшпан көп, достымыз аз, халық сенімсіз,
Я, алла, тура жолға өзін баста!
Фалидан – пакырыңыз жазылды хат
Махаббатлу маҳбуба Жамал доска.

Бұл хатты Фалиден Жамалга алыш келген жігіт һөр уақыт
бұл екеуінің арасында осындағы құпия хабарлар һем хаттар
тасып жүретін Фалидың бір анық сенген кісісі еді. Бүтін бұл
хатты Жамалга талсырып:

– Жауабын ертенге шейін даярлад коярсын, мен бір
ауылға барып қайтамын, – деп кетіп қалды. Жамал бұл хат-
ты үш-төрт мerte оқып шығып, бір қызып, бір сұып Жұман-
га барса ғұмырынша кайғы-қасіретте ететінін ойлад, Фали-
мен қашса, не түрлі үят машакаттар болып, ақыры нешік
боларына да кезі жетпей, аз дағдырып, көзінен моншак-мон-
шак жастарды төгіп алды. Біраздан соң тағы да кайратта-
нып: «Төуекел, алла басқа салған соң, не де болса кетердім,
Фалимен ғұмырымша кол үстасып жүрсем де арманым бол-
мас» деп ойлады. Егерде Фалимен қаша қалса кім тілекtes,
жәрдемес боларын ойлағанда, өзінін шешесі Шолпаннан
басқа нешкім көзіне көрінбеді. Шешесіне сиынатын себебі
окушыға да мәлім. Шолпан әуелден Жамалды Жұманга бе-
руге разы болмай. Сәрсенбайға тілін алғыза алмай қойған еді.
Екінші, Жамал ер жеткен соң Жұманга көңілі наразы болып
жүргенін де сезіп, хетта сол мезгілде Жамалдың жазып
жүрген өлеңін де тауып оқиды, деп жогарыда жазып едік.
Үшінші, Жамал мен Фалидың жақын болып жүргендерін

біліп, көріп жүрсе де, білмегенсіп журуп еді. Жамалды Галига лайык көрген секілді болып, Галидың шын ықыласымен баласындай жақсы көруші еді.

Ұзын сөздің қыскасы, ақырында Жамал Галидың жазған сөздерін кабыл алды, карсы жауап та жазып, ертенінде маңағы жігітке тапсырды. Бұл жігіт хаттың сол күні-ақ Галига жеткізіп берген соң ашып оқыса, жазылған сез мынау екен:

Галижан, біздің колға тилі қағаз,
Жазғаның қабыл алдың сіздей шаһbaz.
Максатқа муафікұлы сез шықкан соң,
Өнім бе, тусім бе деп түрдым біраз.

Сіздейін жаздым жауап білгенімше,
Не түрлі жазған сезін кірді ішіме.
Сырымды жалғыз саған білдіремін,
Айтпаған мұнан бұрын бір кісіге.

Мағұлым бір өзіне менін халім,
Неш ракат көрмегендей сенсіз жаным.
Еріксіз бір есекке қосакталсам,
Жанаңда екі бірдей келмес мәнім!

Қосылсам нәсіп болып сеніменен,
Кім айттар журмеді деп теніменен?
Сенімен отка жансам арманым жок,
Жұылмаған Жұман атты періменен.

Хатында «бай емеспін» деп жазыпсын,
«Бетке салық қылма» деп, көп жазыпсын.
Байды сүйсем, Жұманға бармас па едім,
Мұны ойламай, әшейін тек жазыпсын.

Бір сенсің ғашық отын сөндіретін,
Кім бізді ыхтиярсыз көндіретін
Өлсек шүкір бір болсын, шықсак – тебе,
Айрылмалық болса да әлтіретін.

Бір алла жалғыз өзі болсын айғак,
Тұралық уағданы бекем байлад.
Сен үшін бір басымды еттім құрбан,
Шынжырлап жіберсе де Сібірге айдал!

Біз көндік, мұндан халге қудай салды,
Панасыз мазлұммен мен бір зарлы.
Ал енді күн-түн демей хайла кара,
Келуіне жексүрінің бір ай қалды.

Менде жоқ ага-женге мұнымды ашар,
Сырымды басқага айтсам, жүртка шашар.
Білмеймін апам байгүс не қыларын,
Жалғыз-ак сенетінім – акылласар.

Аналық мейірбаны түссе егер,
Дүшпанинан күтылуға хайла табар.
Сенбеймін һеш кісіге мұнан басқа,
Керек атам, керек жақын ағайындар.

Жан достым, төрт-бес күнде жолығыш кет,
Болса да сейлесерміз нендей рет.
Өзің де қарап журмей ескере бер,
Көнілге кіргеннен соң мұндай ниет.

Келмедің он бес күндей, мен көп тостым,
Санаулы енді аз ғана біздің бос күн.
Қайырлы сағаттарда ескергей деп,
Хат жазған қалам қозғап Жамал досын.

X

Фали бұл хатты оқығаннан кейін сол күні өзіне сенімді құрбылары Жүніс, Нұрмаш деген жігіттермен күн батқаннан түн ортасына шейін ауылдан аулақ бір онаша жерде ақылласқан еді. Фали:

– Мінекей, жігіттер, бала жастан бірімізге біріміз сен дес-
пей ойнап өскең құрбы едік. Қазірде де мен мынадай бір киял-
ға түсіп тұрмын. Айткан сертіне қыз жетіп, мен жетпей қал-
сам, маган тірідей өлім гой деп ойлаймын. Мен тәуекел деп
бұл іске басымды байладым, сендер не ақыл айтасындар? –
деді. Өлті жігіттер:

– Оның бізге несін айтасың, біздің сенен аянар һеш
нәрсеміз жоқ. Бұл заманда қыздың басында ерік бар гой, азар
болса малын алар, кім қызды тегін береді, – дегеннен кейін
Фалидың куанғаннан екі көзі жайнап кетіп:

– Не қылса да осы іске бір өнер-қайрат ете көріндер, –
деп, ертең тағы да ақылласпакшы болып тарқасты. Бұл ушеуі
ертеніне һәм бас косьп, бұл жолғы мәслихаттары: әуелі Фали
Жамалға барып, онаша әбден сейлесіп, кай күні қашатында-
рын уағдаласуға қаратты.

Көп кешікпей Фали да бір түнде, Сәрсенбайдың аулынын
тұсындағы бір сайда, сүйіктісі Жамалмен келептекте бірге ра-
кат ғұмыр өткізулерінің желісін сейлеп тұр еді. Дүниеде бұл
екеуі үшін бір жақтан істін ақыры нешік болады деген үлкен

коркыншы, екінші жағынан дүшпанның қолына түспей күтіламыз ба деген куанышпен жүректері луппілдеп, бірінің қолы бірінің мойнында болып, екі гашық бір ойда еді.

Май жұлдызы, таң қыска, ай жарық, луние тыштыңыш, жел жоқ, науа жақсы, жана қонған жүрт, кекорай шалғын, жапырак гүлдердің иісі анқыш, біздің жастарды көріп түрган жалғыз алла, екінші аспандагы Ай мен Жұлдыз еді. Жан-жануар күндізгіден шаршаған сеқалді тынығыш, жылқы жусал, кара мал күйсеп, анда-санда қой үріккенде үйкесі сак төбеттің манқылдан үргені, кемпір-шалдың айтқтаған дауысы ғана естілуппі еді. Бұл бейшаралардың да бозбалалардан «унін өшсін» деген қарғыстан басқа алғысы жоқ еді. Махаббат мұлтәлесіне душар болған сұлу қыздар елендеп үйьектай алмай, тастан қатты шешесі есікті құлыштап, тұндікті ашып койғанда:

Оттен айдың жарығы күндізгідей,
Ер жігіттің қадірін қыз білгендей.
Қыз байғұстың басында ықтияр жоқ
Есік ашып, досын үйге кіргізгендей, –

деген бір ауыз еленді іштерінен «Үн» деген күйіншті дауысқа араластырып айттып жатқанын қасына барып кім көрген.

Торғай шырылдан, таң белгі бере бастады, біздің сайдагылар қыска таннын атқанын білмей қалған еді. Жамал Галиға айтты:

– Анау күнгі саған хат жазғаннан кейін менің онім де бұзылып жүрсе керек, апам онашада кайта-кайта: «Карагым, неге мүниша сарғайып кеттің, сырынды айт, бетен ойын болса менен жасырма, мен сенің біреуге кор мұқтаж болмаганыңды ойласам, саған жамандық тілер деймісін?» деген сон, бар сырымды сейлеп едім: «Олай болса, карагым, бетіннен жарылқасын. Галиды мен жек көрмеймін, бірақ қайтейін, күдай тағала сені бір жаманга байластырып қойған соң» деп жылап та жіберіп, ақырында өзі бізді шығарып жібермекші болды, – деді. Бұған Гали да бихисап куаныш, екеуі ендігі жексенбіге осы сайды белгі кылыш, уағда байласты.

Гали үйіне келіп, өзінің бұл іс хакында акылдас болып жүрген күрбыларымен сойлесіп, келер жексенбіге ат сайланыра даярлана бастады. Екі досы – Жұніс пен Нұрмаш Галиды шығарып салмакка бұлар да даярланып, сенбі күні «не болса да ертөн болады» деп, жас жүректері дамылсыз согуда еді. Гали даярланғанда Жамал да қарап жатпай, ақыргы сырын туган анасы Шолтанға айтканнаның сонында, Шолтан разы болып, жол камын ойлай бастаган еді. Жексенбі күні де бо-

лып, ел жаткан уақытта Фали, Жұніс, Нұрмаш үшеуі ерле-
ген ат жетегі бар, жолықпакшы болған сайда даир болған еді.
Бұларға һөр бір өткен минут бүркенген жылдай болып:
«Кашан келеді, кашан келеді», – деп қарап тұрғанда, бүркен-
ген екі әйел көрінді. Келсе, Жамал мен оның шешесі екен.
Бұлармен Шолпан амандастып болған сон:

– Шырактарым, енді алла тағала қайырлы сапарын беріп,
мақсаттарына жеткісін, қайда жүрсендер де аман жүріндер.
Қазірде ешкім көрген жоқ, тоқтамай жөнеліндер, – деп, Жа-
мал мен Галидың беттерінен сүйігі, жыламсырап коштасып,
жастар аттарына мініл жөнелгенде біраз арттарынан қарап
тұрып, үйіне қайтты. Шолпан кісі көзіне түспей үйіне барып
жата тұрсын, біз мезгілсіз аттанған жолаушыларымызды
жолға салып жіберелік.

Галидың достарымен ақылдасқанда Жамалды алып барып
жатпакшы жері – дуанда езі бірге саудалас болып несие алып
жүрген Фатихолла бай еді. Қазірде ауылдан былай бес-он ша-
кырым шылқсан сон, арттарынан куган ешкімнің дыбысы жоқ-
тығына көз жетіп, тағы да ақылдасып, сол өуелгі план бой-
ынша жүз жиырма шакырым жердегі қалага тартпакшы бол-
ды. Бұл түні күн шылқсанша елу шакырым жүріп, адам жоқ
бір кыстауға келіп жасырынып жатты. Күн батып, ымырт
жабылғанша бұларды ешкім көрмей, енді тәуекел деп, таң
атканша дуанға жетпекші болып Фали мен Жамал жүріп
кетіп, Жұніс пен Нұрмаш елге қайтты. Фали, Жамал қалага
саламат жетіп, Фатихолла байдың үйіне келді. Бастан-аяқ
окиганы Фали Фатихолла байға айтқаннан кейін, Фатихолла
бай өуелінде осындай казактың қызды жастай құда болып,
біреуге беріп коятын жаман ғадетін жек көргендігі себепті
және де Галиды һәм тәуір көретіндігінен, бұл екі мусөпірді
қабыл алды. Фатихолла бай езінше тәуір пікірлі гана, езі
айткан сөзін болдыруды жақсы көретін бір татар еді: «Әйда,
Фали! Син бир де корықма, алнәмділле, бізниң қорага рұқсат-
сыз неш бір степной қыргызларын кірә алмас. Әгәр де киліп
скандал өзінде ғана жағармақчы бұлсалар, праомо сотька заявить итіп,
жилкөләрін қашытармыз», – деп Галиды қайраттандырып
көйді.

Бір қонғаннан кейін Гали Фатихолла баймен ақылдасып,
күр мұнда келіп қарап жатқаның мөнісі болмас, «ұлыктан
Жамалдың басына ерік алалық» – деп адвокатка арыз жаз-
дырып, крестьянский начальникке Жамалды кіргізді. Ары-
зында: Мені жеті жасымда атам казак ғұрпыша бір казакқа
малға сатқан екен, бұл күнде көміл жаска толып көрсем,

күйеуім өзіме ұнамағандығы себепті һәм мені атам ықтиярсыз бермекші болған себепті, өзімнің сүйген жігітіммен қашып келдім. Мархамәтшылық жүзінен мен мазмұнаның көз жасын құргатып, басыма ерік беріп кияннаттан корғасаныз екен», – деген сөздер жазылған еді. Бұл арызды ілтифатқа альп, начальник Жамалдың қолына: «Кімге барсан да ықтияр», – деген қағаз беріп, болысқа һәм былайша қағаз шыгарды:

«Жамал Сәрсенбайқызына ешкім киянат, жәбір қылмасын! Сүйген күйеуіне баруга өзіне ерік берілді. Қалыннал хакында дау болса, волстной съезге салынын», – деп.

XI

Енді оқупыштарға елде болып жатқан уақиғалар маглұм болсын.

Жамал қашқан күні таңертең Сәрсенбай намазға төсектен тұрып, түндік аштырып азан өқіп болғанинан кейін, Жамалдың жоғын көзі көріп, қатындарынан:

– Жамал кайда кеткен? – деп шубәланып сүрай бастады. Шолпан да һепті нәрсе білмегенсіт:

– Жамалжан тысқа шықкан шыгар, – деп тұрғанда, Сәрсенбайдың бәйбішесі:

– Ойбай, бетім-ау, бір сүмдық болған екен гой, Жамалдың ілулі тұрған киімдері кайда? – деп, сол минутта Жамалдың қашқаны мәлім болды. Үй іші сасып, ренжуде болып, сол сағатында ауыл да жинальш ақылдаса басталы, біреулері:

– Өзінің күйеуі алып кеткен шыгар, – деп, кебі:

– Жок, мұны Дүйсебектің ку баласынан басқа ешкім әкеткен жок. Өздерің де соны патшаның баласындаі әлдеқандай коріп тым еркінсітіп жіберіп едіндер, ал енді қайтер екенсін, – деп Сәрсекеннің жалғыз басын дан қылды. Сөйтсе де мәслихатасын: «Осындай маглұмсыз біздің баламыз, сіздің келініңіз Жамалды біреу тунде алып кетіпті, енді не қыламыз?» – деп Байжанға кісі жіберді. Және бір жағынан астыртын Фалидың ауылына да кісі жіберді. Кешкі таман Фалиларға кеткен жігіт бүгін тунде Фали, Нұрмаш, Жұніс үшеуінің жақсы аттарына мініп үйлерінде жок болып шықкан хабарын алып келген соң, шубәссыз істің анығын біліп, Байжанға екінші кісі жіберді:

– Мінеки, Дүйсебектің баласы алып кетілті, ендігі ақылын өздерінің білесіз, – деп. Бұл күні осылай хабарлармен өтіп, екінші күнде Байжан жырыма жігіт ертіп, «бәлемнің шаңырагына қобыз тартайын», – деп, Сәрсенбайдың аулына келіп түсті. Бұл өткен тунде Нұрмаш пен Жұніс те үйлеріне келіп

жеткені маглум болып, аттары сумектей болғаны әркімге көрініп қалған еді.

Байжан істің анығын білген соң, жолдастарынан бес кісіні тунде аттандырып, Галилардың аулынан жылқы алдыруға жіберді һәм болысқа кісі жіберіп хат жазды:

Мінеки, осындай оқигалар болып қалды, билерінізді альп мұнда келініз! – деп. Байжанның барымтага аттанған жігіттері ат, айтыр, ту биеден он екі жылқы альп һәм жолдан Сәрсенбайдың бір қысырығының үйрін қоса айдал барыш та қалды. Куллі жиылдыстың расходы Сәрсенбайдың мойнында болып, корылқаннан бір ауыз қарсы айтуга халі де жок еді, хәттә жан-жаққа шаптырып жатқан аттар да Сәрсенбайдікі еді.

Үш-төрт күннің ішінде бір болыс елдегі керекті кіслер жиналышп, бір үлкен съезд болды. Байжанды жақсы көргендер халық жиналған жерде:

– Міне, жұрт бұл секілді тентекке тізгін беріп жібере берсе, жұрттың қойнындағы қатынын да әкетер, мұндай болмасқа тыю салып, біреудін ак баталы жесірін қайтарып әперу керек. Біреуге болған киянат ертең екінші кісінің басына келмей ме, мұнымен халық арасы бұзылышп, жұрттықтан шыкпаймыз ба? – деп уағыз сөйлей бастанды. Кешкे таман інір уақытында Байжан болыс, писірді, осы жиылдықса келген бес биді һәм указаной молда Ахметжанды онаша, ауылдың сыртына шақырып алып:

– Енді ертең не болса да бір іс қылышыздар, мен казір де малға біттеймін. Мыналардың бізге барып қалған он жақсы жылқысы бар, бұл мал менің жауымға қайтарылыш берілгенше өздерің олжа қылышындар, мен кешіктірмей сатып жіберемін. Сіздер бір жолға менің намысымды жоқтап не дегенімді істеп беріндер, – деді. Бұлар да «олжа» деген сөздің қарасын көрген соң, мурттарынан күлді:

– Енді қалай қыл дейісіз? – деп сұрады. Байжан айтты: – Сіздер һәр қызметтің басындағы кіслерсіз, мінеки, болыс пен писір ұлық жағынан бұл туралы нендей іс болса да дұрыстап тұрап. Билер, ертең Сәрсенбай, Дүйсебектердің мұнаан сұрайтын жылқыларын отказ етіп, қыз бен жігітті шыгарып берген екі жігітті соларды тауып әкелуге міндетті қылышыздар, тауып әкелмесе түрмеге отыруға бұйырыныздыр! Ал Ахметжан молда, сіз бұл қыз бен біздің Жұман екеуіне алып қашудан он күн бүрүн иеке оқылған еді деп книгенізге жазып, бізге куәлік беріңіз, – деді. «Сіз мұндай жұмысты болып тұрганда өтірікке де болса кіріспей болмас», – деп разы бо-

лысты. Сол жерде Байжан қалтасынан сұрып, әркайсысына елу тенгеден төрт жүз тенге акша берді.

Бұл түн етіп, таң атты. Больс-бiler повеске жазып, Галидың атасы Дүйсебекке һәм Нұрмаш пен Жұниске шакырушы кісі жіберді. Бұл үшеуі де хабар тиген соң бармай қалудын лажын таба алмай, өздеріне қараган атқа мінер кіслерін алып. Саумалкөл басындағы құрылған съезге келіп жетті. Тістерін қайрап отырган больс пен билер бір сағат кешкітірмей тексеріп, колға ала бастады. Екі жағынан сұрастырып келгенде қыз альш қашқан жағы: «Енді біз қолмен істедік, мойынмен котереміз гой, бір тенгектің мундай ел арасын айърып сезді қылғанына өзіміз де ренжіміз, жолымен мал беруге разы боламыз», – деді. Байжан мына сезді естіген соң тас-талқан болып:

Мен өзім ат жалын тартып мінгелі мұнданай корлық көргенім жоқ. Бүгін Қарынбайдың малын берсен де біттеймін, жесірімді әкеп бер, болмаса мәймөнкелеген былшыл сезін керек емес, – деді. Билер де:

– Байжанның сезі дұрыс. Байжан жөн айтады, – деп мак-ұлдал қойды.

Билер Жұніс пен Нұрмаштан сұрады:

– Сендер Галиды шығарып салғандарын рас па? – деп. Бұлар мойнына альп:

– Жаңы бірге құрбы болған соң, шығарып салғанымыз рас, – деді. Билер оңаша үйге писірді альп барып, биліктерін жазып, кайтып келіп естіртті:

Жұман Байжанұлының некелі қатыны Жамал Сәрсенбай-қызын ықтиярсыз Гали Дүйсебек баласына шығарып беріп жібергені үшін: Дүйсебек, Жұніс, Нұрмаш – үшеуі бір айдың ішінде тауып беруге міндетті болады. Егер тауып бермесе, ھәр қайсысы екі айдан түрмеге отырады, – деп мағлұм етті.

Жауапкер жағы:

– Бұл некелі қатын дегениңіз қалай? – деп сұрасып еді, билер: «Шаригат бойынша ижаб кабыл болған соң, бәрібір неке емес пе?» деген болды. Хакикатында бұлар указной молдадан откен тундегі куәлікті алмақсы болып қойғанын Дүйсебектер сезбей қалды. Бұл биліктен кейін Дүйсебек, Сәрсенбайлар Байжанның барымтага алған жылқыларын сұрап биге түсіп еді, билер мұны қарсы дау деп отказ қылды. Бұл екеуі билердің осы екі билігіне де разы болмай копия сұраған соң, ауылға келіп аларсындар деп, больс писер книгаларын жауып һәм сол күні халық тарқалы.

Копия алу үшін больстың ауылына Сәрсенбай, Дүйсебектер бірнеше мәрте барса да, әр түрлі себептер айттып бермей

жургенде, он бес күн өтіп кетті. Бұл күндердің ішінде арыз бойынша начальникten жоғарыда айтып откен қағаз да келіп қалған еді. Больіс Байжанды шақырып алып ақылласып, начальникке тағы да қағаз қайтарды:

— Дауласқан екі тараҧының сұрауы бойынша бұл қыз ханында билерге сальп едім. Хакиқатта бұл қыз Жұман Байжан-ұлының некелі катыны екен, растығына үшбүнін илән бірге жіберілген указной молда Ахметжан Аямасұлының метрический книгадан берген күәлігі дәлел, һәм билердің билігінен законды срок, яғни он бес күннің ішінде келіп копия алмады, сонын үшін билікті орынна келтіруге әмір етсеңіз екен, — деп.

Больстың бұл қағаздары начальникке тиген уақытта Дүйсебек, Сөрсенбай, Нұрмаштар да қалаға келіп жетіп, гарызларын кіргізді.

— Өз ықтиярларымен бірін-бірі суйіп қашқан қыз бен жігітті біз қашырды деп, қанша малымызды барымта алып бермей, өзімізді тауыш беруге міндетті қылыш, тауыш бермесен екі айдай түрмеге бұйырып, уә һәм указной молдамызды неке оқыдым деп өтірік күәлік беріп, больіс-билер һәм байлар бірыңғай больіп қиянат етіп тұр. Бірнеше мәрте барғанда биліктен копия да бермеді, — деп, нендей болған уақиғаны баян етті. Начальник бұлардың гарызын ілтипатқа алып, больистан жауап сұраған қағаз жіберді.

XII

Байжан әуелті қыз қашып, халық жиналған күннен бері күпия һәр жерге қыз бен жігітті іздеуге кісі жіберген екен; һәр бір барап деген шубәлі орындардың һаммасында жоқтығын сезіп, акырында қалада Фатихолла байда екендігіне көзі жетіп, шаһар ішінен кол іс қылышпала алмаспсыз, Фатихолла байдың бұл елде алатын екі мың тенгедей несиесі бар гой, енді бұл қашқындарымызды сақтап, халқымыздың жақсыларының тентек деген кісісін шығарып бермесен, несиенде бергізбейміз десек, корқар деп мәслихат етті. Осы сезіді айтуга келген кісіге Фатихолла бай ішінен қауіппеніп, былай болуы да бек ықтимал деп ойлад жауап берді:

— Дұрыс, әуелті уақытта ұлыкка арыз беру үшін гана бізге үш-төрт күн больш конған еді. Казірде бізден кетті, кайда екенін білмеймін. Егерде мұнан былай бізде екендігі білінсе, халқымыздың не қылғанына ризамын, — деді. Бұл кісі Фатихолла байдың әлгі созіне нанып, елге қайтты. Фатихолла бай Галиға сөйлемді:

— Мына көпірлердің сырлары озіне мәлім гой, енді басқа бірнеше жерге барып паналяғаның озіне де, бізге де пайдалы болар еді.

Фали бұл сөзге түсініп:

— Қайыр, Фатихолла абзи! Мен сізге ризамын, залымдар не қылады деуге болмайды. Олай болса, мұнан үш шакырым^{*} жерде атамын нagaптысы бар, сонда барайын, — деп, ертеңіне журуге даярланды. Фалидың өзінде жегуге екі ат бар еді.

Фатихолла бай арба-сайман һәм елу теңге акша беріп, қаладан пығарып салып, «қайырлы сапар» деп, дүгада болып қалды. Фали, Жамал да өздерінің ата-анасынан айырылғандай болып қимай, жылап айырылысты.

Фали өуелден ногайша киініп жүретін һәм Жамалды да ногайша киіндіріп, шәлі бүркендірген соң жолда көрген кісілер шүбәсіз ногай деп біліп, бұлардан қауіптенбей, көңілдері шаттаныш, оңашада ойындағы сөздерін сойлесті. Фали сұрады:

— Егер жаман айтпай жаксы жок, өстіп жүргенде колға түсіп, сені менен айырып әкетсе, қайтер еді, көніп кетер ме едін? — деді. Жамал:

— Құдай сақтасын, не айтасын, жаңым сенің жолында курбан, сенен тірі айырылғаннан өлім маган көп артық, — деді. Бұлар бұл секілді сөзben келе жатқанда сәске тус болып, жолшыбай агаңтарды аралап, бір көлдің жағасынан отті.

Маңайында ел болмағанға бұл көлде неше түрлі қаз, акку, гайыр күстар биқисап көп еді. Атырабындағы жердің һаммасы тамылжып кілем төсөлгендей болып, желсіз күнде көл айнадай жарқылдап, алыстан сағымдар мұнарланыш, біздін екі гашық біраз тамашаға қалып келе жатқанда, Жамал ойына бір нәрсе түсіп кеткендей ән салып, мынау өленді атып жіберді:

Галамды он сегіз мын жараткан хак,
Көп беріп біреуге мал, біреуге бак.
Біреуді ғалым, біреуді залым еткен,
Біреуді мұнлы жараттын, біреуді шат.

Тамаша аспан менен жері қандай,
Зенгір тау, дария шалқар көл қандай.
Орман-тогай гүлденген бакшалары,
Пайдаланған бұлармен елі қандай.

* Алғашкы басылымдардағы «үш шакырым» деген сез оқыға жекелісіне караганда «үш жұз шакырым» болуы мүмкін. (Ред.)

Көзім тоймас қарасам тамашасын,
Қисабына ми жетпес адасасын.
Зан түзеп, закон жайып, патша отырыш,
Караған ғаділдікпен қарашасын.

Таласқан аспан менен таулар бійк,
Мекендер аю, каскыр, марал, киік,
Үжмақтың шешімасындаі булағына
Кеттпей ме қарап тұрсан іштен күйік?

Аспанда ай мен жүлдyz, күні қандай,
Қалғыган мұнарланып түні қандай.
Суда балық, көлде құс, тогайда андар
Шулаған неше турлі үні қандай.

Жанаттай тамашалы жазы қандай,
Келетін үшіп акку, қазы қандай.
Ескеріп өткен күнді қәрілері,
Жастардың және де айтқан назы қандай.

Сықырлап келіп қалған қысы қандай,
Қар жауып, су катырган мұзы қандай.
Берген соң алла қуат жан сактарлық,
Жүреді мақұлыктар үсік алмай.

Біз гаріп сол панаңда саялаган,
Дүшпандар ракымсыз аямаган.
Жіберсен жалғыз тамшы рақматынан,
Болса да күтылмаймыз кай арадан.

Фали, Жамал жолда төрт конып, Қырыққудықтағы нагашысы Бабас деген кісінің үйіне келіп жатты. Қөнілдері орнығып, корқыншысыз күннің өткенін де білмей жатқанда, елдегілер бұрынғы қалпынша дауласып қағаз үстінен қағаз айдал, бір берекесіз, аяғы үзілмейтін дауга кіріскең еді. Фалидың нагапысы да һем сол елдің жаксы кіслері де: «Енді бұлар бізді пана тұтып келді гой, біз де елдігімізді көрсетеп коргалық, кеп болса екі жыл дауласар, оның ар жағында өздері де шаршар», – деп жастардың қөнілін бұрынғыдан да қуанткан еді.

Бұл мұсәптерлердің бақытсыздығына қарсы бір күні Фали төсектен ауырып тұрды. Нагапылары да үргісіп қалып, Жамалдың туңиң көрікканаң өзгеріп кетті.

Фали: «Тұла бойым қызып, сүйектерім сиркыраған секілді болып тұр», – деп тынши алмай, науқасының күштілігі көрініп, төсектен тұрмай жатты. Науқасы күннен-күнге ауыр тартып, торт-бес күннің ішінде бек қауілті секілді көрінді. Һәрбір та-

мырыны дәрігерлерді әкеліп тамыр үстатьш, үшпіктатьш·қактырып корсе де төүір болмады. Жамалдың козінен қанды жастар төгіліп, ас іштей, кірік қақтай зор қасіретке кірісті. Бір минут Галидың қасынан кетпей, һаман ауырды деген жерлерін сипап, мөлдіреген көздерін Галидан алмай қарал отыратын болды.

Екеуінің қасында кісі жоқ уақытта:

— Менің бақытсыздығым өз басымнан асып, кесапаты саған да тие бастады, ақыры қайырлы болсын, — деп Жамал Галиды құшақтап жылап та алушы еді. Гали:

— Жылама, алла сақтар, жазылармын, қазынасы кең бір сағатын жіберер, — деп өзін, өзінен де Жамалдың көnlін жұбатушы еді. Сейтсе де дерт күшіейіп, Галидың халі нашарга айналды. Нагашылары: «еліне хабар жіберелік», — деп еді, Гали рұқсат етпіеді.

— Алланың жазғанынан қашып құтылмаспын, құдай сақтар, жіберменіздер, — деп тоқтатты.

Он күнде науқасы сонша ауырлап, хәтта арызdasаса бастады. Жамал бейшара кияли болған кісідей багзы уақытта басы айналып, талып та калып, Галидан:

— Мен енді қайтемін, сенен қайтіп тірі қаламын, сенсіз дүниеде мен не боламын? — деп неше мәрте сұраса да, Гали:

— Құдайға тапсырдым, — дегеннен басқа неш жауап айта алмады.

Барлығыңон үш күн ауырып, бейсенбікүні түс кезінде жана гүл шашып келе жатқан бакшадай жаныш тұрган жас гүмым сонді. Алла ракмат тілесін... Жұма күні халық көп жинальши, жаназа оқып, қоқен моласы деген зиратқа апарып қойды.

Гали жан тәсілм қылғаннан бері Жамал ессіз болып жаткан еді. Нагашылары да үлкен уайым қылып, «бір сапар бізге мүндай жұмысты болып келгенде бейшаралар бүйтіп қалды, қолымыздан өлтірген секілді болдық-ау», — деп, өздері ақылдасып, естіртіп һәм хабар айтуга кісі жіберді.

Хабаршылар Галидың үйіне, Жамалдың үйіне кісі салып естіртті. Екеуінің де ата-аналары қағазға жазып келтіре алмастай жылап, зарлап, кайғыланып, дүшпандары һәм сол дәрежеде табалап шатланған еді. Коп тоқтамай Галидың ата-анасы һәм Жамалдың шешесі қасына жолдастар алыш, аянышты өлім болған жерге жетті. Келісімен жылап-сықтап, зиратқа барыш мауқын басып, ауытға келді. Жамал бейшара аз күннің ішінде сүзектен тұрган кісідей болыш, келген ата-аналарымен жылап корісуге де хәлі келмеді. Жамалдың шептесі:

— Жылама, балам, бақытсыздығынан кор, құдай жазбаган, обалың бізде секілді. Өуелде қазакшылық қылмасак,

мұндаі іске себеп болған сеңілді болар ма едік? Тентектік қылсан да, тенінді тауып едің, алла лайық көрмеген соң, жылағанынмен не өнеді, – деп бірсыныра насиҳат айтты. Галидың шешесі де жылап:

– Қарағым, Галижан мен Жамалжан қашан елдін созінен күтілген, оң жағымды қарайтып отыраң деуші едім, ол тілегіме күдай жеткізбеді, – деп сөздің аяғын бітіре алмай, еңкілдеп жылап жіберді.

Бұлар үш күн қонып, қайтатын күні Галидың зиратына дуга қылмақшы болыш келген еді. Молда қуран оқып болған соң, Жамал Галидың қабірінің басын құшақтаң отырып, көзіне жас ағызып сейледі:

– Гали! Гали! Бақытсыз болған Жамалың қасына келіп тұр, алла тағала маған сенін қабірінді көрсеткенше, мені алғаны жақсы болатын еді, бірақ бүйіркысyz жан шықлады екен. Дүниеде бірге ракат ғұмыр өткеремін, Гали тұрганда неш жаманға қор болмаймын дегенім тәқаппарлық екен. Алла қабыл етпелі, үмітім кесілді, Гали. Қып-қызыл шоктың ішпіне тастап, алыс сапарға жонелдің, озін үшін қайырлы болсын! Мен сорлын қеудемде шыбын жаңым барда сені үмітпастын. Дүниеде патшаның баласы болса да саган тенгермесін. Кош, жаңым! Гали! Бір мен үшін мейірбан ата-ананды да көре алмай, қолдарынан топырак салғыза алмай кеттің, кеш жаңым! Алла тағала ақиредте қосытуға несіп тілесін, сол уақытта гана көрген касіретім бір сағаттай болмай үміттылар. Мен сорлын опасыз дүниеде қонақтай алмай адасып калдым, кош, жаңым. М... м... кош.. о... ш, – деп Жамал талып кетті. Зират басындағы халық Жамалға су бүркіп, кішкене тәуір болған соң альш қайтты. Сонда да Жамалдың есі бүтін кірмей, әлденендей магынасыз сөздер сойлеп келе жатты. Зираттан қайтқан соң Бабастың үйіне келіп, енді жолаушылар қайтпақшы болды. Галидың ата-анасы үйіне кетіп, Жамалдың шешесі Жамалды өз үйіне альш қайтты.

XIII

Жамал үйіне келіп тұрган соң күннен-күнгө уайым-кайғысы артып, жаман болып, адам баласы аярлыктай жудеді. Байжандар істін ақыры мұндаіға айналған соң «енди қайда баарар дейсің» деп, дауды да көп қозғамай тыныш жата берді. Жамал өз үйінде бір ай тұрганнан кейін Байжанға да, Сәрсен-байға да бірдей қолденен ағайындар дәлләлат қылыш, Байжанға:

– Енді сіз келініңізді алдырыңыз, пәлен-түген деген кек қылманыз. Өуелден һеш кіненіз болмаган сон алла тагала жақ болып ақыры мұндай болды гой, – деп һәм Сәрсенбайга да:

– Енді сіз де баланызды әуелті разы болған жерінізге беріңіз, – деп насиҳат айтты. Бұл сезге екі жағы да разы болды.

Шолпан қызынан сұрады:

– Қарағым, Жамал, жұрт мынадай деп жатыр, енді кайтеміз? – деп. Жамал:

– Апа, енді мен үшін жаманатты болманыз, маган енді Гали болмаган сон бәрібір, суга батырып, отқа жандырса да ықтияр бере беріндер, алла тагала менің мандайымды ашайын десе, Галиды мұндай қылмас еді, – деп қасіреттеніп, мұнды даудыспен жауап берді.

Жұман мырза Жамалды өзі келіп алуды намыс көрген сон, Байжанның қатыны келіп алып кетті. Бір күндерде Жамал кәміл бақытты бір қыз болып жүрттyn аузына ілігіп, құрбысының алды болып жарқылдаپ жүрген дәрежеден түсіп, ақырында мұндай қадірсіз, мұндай кемшілікке душар болып, барынтаға түскен маддай біреуден біреу алып жүргенін көрген халықтан Жамалды аямаган жан қалмады. Жиынтой болғанда көлге конған акқудай көрінетін Жамалды енді көрген кісі танымай қалатын болды.

Жамалды Байжан үйіне келтіргеннен кейін болыс арқылы қағаз жазып, ұлықка білдірді. Құдай қазасы болып Гали Дүйсебек баласы опат болғаннан кейін билердің үкімі бойынша ата-анасы Жамалды алып келді. Жамал да енді бұрынғы күйеуіне разымын деп қол қойып, подписке берді. Жамал болып «енді екі тарапымыздың да бір-бірімізден сұрайтын хакымыз, дауымыз жок», – деген сон күллі бұл іс хакындағы гарыздар отказ деп, начальниктен хабар келді. Бұл оқигалар тамам болғанда октябрь жұлдызы жетіп, жұрт қыстауларына кіре бастаған еді.

Жамалдың һеш уақыт ойынан Гали кетпей, бір минут көңіл ашып, езу тартып күлмеуші еді, һешкіммен сөйлеспей, сейлеген кісінің сезін үқпай я естімей бір түрлі диуана кісідей болып жүрді. Жұман ерегісіп бұрынғыларын алдына келтіремін дегенсіп, не сейлесе үрсып, боктап сейлеп, бағзы уақытта тұртіп түйіп калып, корлап журді. Байжан мен қатыны Жамалды шын ықыласымен жақсы көрмей, баласына ақыл айтып, көп тоқтатпаушы еді. Жамалдың үстіндегі киімі бес нашар болып, бағзы уақытта көздерінің алды көгеріп те қалып жүргенде, Жамал бейшара кісі көзіне көрінгенде жерге кіріп кете жаздаушы еді. Соңғы

күндерде Жұманға ақыл айтупшылар да болып, һәм Байжанның өзі де:

— Енді балам, жетер, «қашқан жауға қатын ер» деп көп қокактай берме, — десе де құлагына кірмеді. Жамалға жаңы ашып көріне болысатын кісі болмай, жалғыз қолынан келгені оңашада зарланып жылау ғана еді.

Осылай қыстың бір-екі айы өтті. «Жамалдың көрген корлық, кемпілігін мұсылман баласына бермесін», — деп айтартыққа лайық болып, тұrsa аякка, отырса басқа үратын болды. Нендей үрып-согып қинаса да, Жамал бір сөз қарсы айттып көрген жоқ еді.

Бір күні Жұман тағы да бір себепсіз боктаған сон, Жамал шыдай алмай:

— Мені өлтіретін болсан біржола өлтір, әйтпесе өзі күйіп жүрген жанымды күйдірме! — деді. Жұман мына сөзді ести салып:

— Я, сенін сүйіп болған байынның күйігі басылмай жүр екен той, мен сенің күйіңінде басайын, — деп, сол жерде тұра салып қеудеге тепкілеп, Жамалды талдырып тастады. Бұлардың үстінен Жұманның шешесі келіп айырып алып, Жұманды үрысып:

— Енді сен кісі өлтіремесін, — деп үйден шығарып жіберді. Жамал бір сағаттан кейін есін жиган сон ақыргы ақылын жиып, мен бүйтіп жүріп тіршілік қыла алмайды екемін, мұнан да бұл иттің қолынан өлгенише басқа жакқа кетіп өлейін, — деп ойлады. Жамалдың бармакпры болып ойлаганы — қаладагы Фатихолла бай еді. Өйткені онда жетсем, біреудің самаурының қайнатып қызметін қылсам да қор болып, халық көзіне көрінбес едім деп, осылай ойлатп жүргенде күн де батып, тун болып, ел де жатты. Жамалдың бұл ойлаганына қарай осы туні Байжанның ерттеулі аты таң асып тұрган еді.

Жылырақ киім киініп, еттеп шығып Жамал алғі атқа мініп, үлкен жолмен: «Құткардың ба, құдай?» деп жөнелді. Жамалдың ісі әуелде теріске басып келе жатқанмен, бул сапарда істің сәті болмайтығын белгісі көріне бастады. Жамал шықкан уақытта азырақ жаяу борасын бар еді. Жамал жынырма шакырым шыққан уақытта боран котеріліп, жол көрінбей бастады. Бара-бара боран әбден күштейіп, алды-артын орап алды. Коркыншытын не екенін һәм жан-тән ракатын үмытқан Жамалдың ойында Гали ғана болып келе жаткан уақытта аты бір жерге келіп тұрып қалды. Сол уақытта байқаса, ат әлдекашан жолдан шығып кетіп, бір қалың омбы қарға тоқтаган екен. Атты кейін бурайын десе, екі колы қатып қалып, тізгінді үстауга келмей тоңып һәм куллі денесінің қалтыраганын сезді.

Жамал бар күшін жинап альш, атын бұрыш жүрген болыш еді, неш нөрсе корінбей, жол табылмайтын болды. Осылай адасып түн ортасына шейін жүріп, өзі әбден жаурап не болғанын білмеске айналды. Тым болмаса аттан түсіп, жаяу жүрсем жылынар ма екенмін деп, түсіп жүріп коріп еді, қалың карға жығылып-тұрып журе алмай, бір жерге келіп біржола құлады. Күндізінде мініліп жүріп, тунде һем болдырган ат Жамалдың касынан үзай алмай тұрып қалды. Жамал да жан үшіршіп, тұла бойы қызып бара жаткан секілді болыш, устіндегі киімдерін һәр жерге шешіп лактырып, бар даусымен:

— Гали, Гали, қиналды жаным, қайдасын? — деп, акыргы тіршілігінің минуты осы болып, бір ояздай елге әнгіме болған сұлу Жамал мақсатына жете алмай, жапан далада, декабрьдің рақымсыз боранды түнінде жан тәсілім қылды...

Боран Жамал ушін гана болғандай таңертен ашылып, Жамал бейшара да жолдан жарты шақырым гана жатыр еді. Сәске кезінде қаладан келе жаткан бес-алты жолаушы әлгі жерге жақындағанда жол устінде қалтырып тұрган бір ерттеулі атты коріп, бұрылып келіп шубәланып, мұнын иесі қайда екен деп жан-жакқа аттын ізімен жүріп іздегенде, Жамалдың устінен тусти. Қорсे – бір әйел адам, қасында шаштырып жаткан кім. Сол жерде жолдастарының бірін жақын жердегі ауылга шалтырып, өздері күтіп тұрды. Бұлар қарал тұрмай: «Бұл кім екен, не қылған адам екен» деп таны алмай тұрганда, біреуі: «Мұнын қалтасында не бар екен» деп шапанының қалтасына қол салғанда, қарындашпен жазылған бір қағаз шықты. Оқып корссе, бұл Байжанның келіні Жамал екен, бұл қағазға Галиды жоқтап һем басына келген зарын жазған екен. Елден кісі келіп, Жамалды Байжандарға апарып берген соң, ертеңіне бауыры сұық кара жерге тапсырды. Манағы Жамалдың қалтасынан шықкан қағазды жолаушылар өздері оқып һем солай деп мөнісін айтыш, елдеріне таратқан еді. Сондагы Жамалдың Байжанның үйінде жазып жүрген зары мынау екен:

Кыздың күны бес байтал,
Сатылып кетті базарға.
Басымнан кеңікен уакига
Емес пе лайық жазарға?
Жаны ашыған шахбазлар
Ала жүрсін назарға.
Рақимлы пенде гаріпке
Накақтан ор қазар ма?
Миһрибанлы атамыз
Қарамай берді ажарға.

Теніне барған қыз болса,
Мендей жудеп азар ма?
Көрмедин алла лайык
Фали сыңды сабазға.
Көрген түстей күн отті,
Болған сон солай азалды.
Қуанышыңды көрсетіп,
Тартқызған қайғы жазан да.
Қаранғыда қалдым мен,
Шамшырак сөнген заманда.
Галидан қалып не болдым,
Жетпеді менің казам да.
Ішіме түсті ыстық дерт
Қайнаган судай қазанда.
Бұзылды күлкі, түнгі үйкі,
Тілеймін хақтан азанда.
Махшар күні болғанда
Қосуға алла жазар ма?
Арасында екі оттын
Мені, алла, қор еттін.
Фариптің конілін мұнайтып,
Дүшпанды шадлы зор еттін.
Алтын, гауһар асылды
Жерге көміп жок еттін.
Аспанәнін қылышты
Жасытып фәлші бор еттін.
Жамал қыздың дауы деп,
Саумалкөл басын топ еттін.
Ракматың мол құдайым.
Маскара мүнша неге еттін?
Тоты құс едім бакшада,
Қарақұска жем еттін.
Хан қызындай басымды
Бір жаманга тен еттін.
Ботасыз нардай боздатып,
Мінекей, мені еніреттін.
Қанағыңды жіберіп,
Тен күрбылманан кем еттін.
Мұндай зарлы қылғандай
Мен бейшара не еттім?..
Жыладым зарлап, Фали жок,
Ісіне көндім құдіреттің!

Петропавл, 1910.

Әлем-жырлар

Көзіңді аш, оян, казак, көтөр басты...

*Көлінді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һараң бол,
Қазагым, енді жату жарамас ты.*

ӨЛЕНДЕР (1902-1909)

СӨЗ БАСЫ

Дүниеге қатынасып жүрген оқыган азаматтарымыз болмаса, біздің гумуми¹ қазақ халқы файдалы мәселелерден бихабар еді. Себебі: дария қасында тамшы секілді оқыгандарымыз аздықтан, халқымыз шәһәр² ретінше емес, кошпелі һәр жерде бытырап жүргендіктен, заман ахуалынан хабар білерлік оқуға өз тілімізде газет жоқтықтан, татар тугандарымыздың әдеби тілменен жазылған газеттері оқу оқымаған халыққа түсініксіздігінен, дүниеде болып жатқан ғәжәйіп³ уә⁴ ғәрәйілтен⁵ файдалана алмай, біздің халық дүние сарайының бір қарангы түкпірінде үйықтап, ұмыт қалған секілді болып түр, чунки⁶: заманымыз күн сайын түрленіп келеді, мұнан бұрын откен бес жылменен бүтінгі хәлімізді салыстырсаныз да аз уақытта көп таршылықта қалған секілдіміз. Өлі де болса бұрынғыдан қозғалмай гафилдышта⁷ жата берсек, енді аз заманда нешік болашакпыш?

Қой, бүйтпелдік, һәр халықтың күші һунер болса, ол һунерге алла тагала қасында һүммәтіміз⁸ саясында біз қазактар да

¹ гумуми – жалпы

² шәһәр – кала

³ ғәжәйіл – таныркарлық

⁴ уә – жене

⁵ ғәрәйіл – керемет, таңсық

⁶ чунки – өйткені

⁷ гафил – білмеу, білімсіз

⁸ һүммәт – ынта, талап

ортак болсак керек, сонын үшін мұсылманиша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін қойып, көnlін апсып, мұнымен ахиреттік¹ файдамызды табалық. Екінші – дуние-мізде қажетті хакыларымызды² алып, жерімізді, малымызды сақтау үшін, басқалардан хорлық көрмес үшін, орысша оқып һүнерлі болалық. Орысша білмегендіктін зарарын³ білу фарыз⁴ дәрежесінде қажет екендігін, міне, мұнан байқаныз: Россия мемлекетінде жуз қырық миллионнан артығырақ халық бар, һәммөсі⁵ жуз тогыз тілде сөйлейді, сонын ішінде үстін⁶ тіл орыс тілі, құллі⁷ хукімет мекемелеріндегі жұмыстар орыс тілінде болады. Закондар һәм солайша.

Нәркім өз колында барына жомарт болғаны секілді, мен де өз мағлұматынша бишара халқымызға файда келтірмек өмліилө⁸ үшібу⁹ рисәләні¹⁰ жаздым.

Міржакып Дулатов, 1909

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БҮРЫНҒЫ ӘӨМ БҮГІНГІ ХӨЛІ

Міржакып, неге отырсың қалам тартпай,
Бейге алмас болғанменен жүйрік шаптай.
Шаманды кәдери хәл¹¹ көрсетсөнші,
Байгүс-ау, оянсаншы қарап жатпай.

Не файда бір орыннан қозгалмайтын,
Тазармас қарасу да жатқан акпай.
Артықтан тағлым альп, кемге үйретпей,
Жүруің лайық па ғакыл ташпай?

Сен неге бой көрсетпей жасқанастың?
Тастаса көзін көрсін халық ұнатпай.

¹ ахирет – о дуние

² хакыларымыз – праволарымыз

³ зарар – зиян, залал

⁴ фарыз – міндет

⁵ һәммөсі – бәрі

⁶ үстін – үстем

⁷ құллі – барлық

⁸ өмліилө – тілемеген

⁹ үшібу – осы

¹⁰ рисәлә – шыгарма, кітапша

¹¹ кәдери хәл – өл жеткенше

Бұл шакта соз базары көтерінкі,
Сынаспай бақытынды сен де балтай.

Бірде альп, бірде қалып жүрмес пе едін,
Сөзінді біреу согіп, біреу мактай.
Бой тежеп жүрексіну дұрыс емес,
Шашылған ризыкты жүріп татпай.

Іниммәт тау кеседі деп мысалда бар
Жігітке һүнер қайда зейін артпай.
Талапты жана оспірім бағаланаар,
Жүруге лайыкты гой атын актай.

Жігіттің несі жігіт босқа жүрген,
Қызыметпен файда беріп халыққа жақпай?
Бәсек бол, әсем болсан деген жөнмен,
Іүнерін мұхтаждарға¹ жүрсе сатпай.

Жан фида², малың тәрік³ болсын, жігіт,
Дін, милләт⁴ деген сөзді түр жәһідлай⁵.
Мен кепіл сонда жаман болмасыңа,
Тұрмасам қолынды әкел айтқан шартта-ай.

Адасың қарангъыда сорлы қазак,
Ай тумай. кун һәм шықпай, түр таң атпай.
Сөндірмей жанған өртті керген адам
Қалайша тұру мүмкін жанга батпай?

* * *

Бір кенес түсті киял⁶ бастарыма,
Дәфтер хат гибрат⁷ үшін тастарыма.
Хусус⁸ ариап жаздым халық үшін
Жиырмасыншы гасырдың жастарына.

¹ мұхтажд – ділгер

² фида – күрбан

³ тәрік – безу

⁴ милләт – ұлт

⁵ жәһід – ынта

⁶ киял – арман

⁷ гибрат – өнеге

⁸ хусус – өсіресе

Аз жасап өмірімде көрдім кеп іс,
Ретін шамаладым халықтың тегіс.

Қарайлас һәр қайсысы көрінеді,
Бірі артық, біреуі кем дейтін емес.

Қазактың қай наследен тараганын
Білерсін шежіреден қараганын.

Бұл жерге соның үшін тоқтамаймын,
Жазайын басқа сөздің жараганын.

Адамзат неше түрлі жиһан¹ толған
Һәр дінде, һәр мәзһәптә² және болған.

Сонын көбі шәһірден орын алып,
Сахарада³ біздін қазақ көшіп қонған.

Ол заман үш жүз бірге араласқан,
Бағынып еш падишаңқа қарамастан.

Хан шығып ез ішінен халықты билеп,
Билері үүкім⁴ айтып, ориек шашқан.

Көшсе де мың шақырым жері жайлыш,
Аққан бұлак, шалғыны көк орайлы.

Тоқты қоздал жүріпті, тай құлындаң,
Жер тар болып көрмеді-ау уайымды.

Сол кезде біздің қазақ ала болған,
Көлденен дүшпандары және болған.

Күштіңі нашарларын шауып алып,
Бұрынғыдай болмаған, бәле болған.

Ел шауып, кісі өлтірсе батыр деген,
Батырлар факирлердің⁵ хақын жеген.

Біз мұндай бұл уақытта болар ма едік,
Істесе халық файдасын гақылменен.

¹ жиһан – әлем, дүние жүзі

² мәзһәп – дін тармагы

³ сахара – байтақ дала

⁴ үүкім – шешім, үкім

⁵ факир – кедей

Кетіпті фітнәні¹ жолы ашылып,
Бірінен душмандығын бірі асырып.

Айырылып берекеден қарап жүріп,
Тұрыпты басқаларға құр бас ұрып.

Кетіпті араздасып бір туысқан,
Барымта үрлік қылыш мал қуысқан.

Сыя алмай кең дүниеге таласуши ед,
Таршылық енді көріп сыйылысқан.

Мазасы кеткен бірдей іштен, сырттан,
Аз ата көрген хорлық күшті жүрттан.

Екі сұнқар таласса құзғынга жем,
Берекесін бұл қазақ сүйтіп құрткан.

Сол күнде жауға қарсы қорған құрса,
Құтылып надандықтан ғылым тапса.

Ғайратын бойындағы шетке жұмсал,
Келтірмей жәбіршілік қарындағаска.

Өзді өзі тату болып тұрган күнде,
Қалар ма еді һәр нәрседен мұндай босқа?

Мінеки, бұл уақытта тұрмыз енді
Дұшманға таба болып, күліс – доска.

Жүрмеген кең жайылып ол халінде,
Үнемі тұру кайда хан тағында?

Руссия мемлекетіне бағынышты
Обілхайыр төрөнің хан шағында.

Патша айтқан «Гаділдікпен билеймін» деп,
«Дініне һәм жеріне тимеймін» деп,

«Оқ аттай, қылыш тарттай, бағынған соң,
Қалайша қадірінді білмеймін» деп.

Алмасқа уәгдә² еткен бізден солдат,
Орнына түндік басы салған рамат³.

¹ фітнә – сұмдық, құлыш

² уәгдә – уәде

³ рамат – салық

«Қазак та Россияның бір ұғылы¹,
Бар болса беремін» деп нендей хәжет².

Қазактың ең өзелі билегеи хан,
Правитель, десятичный, аға сұлтан.

Қалдырып осылардың һәммәсін де,
Шығып түр біздін тұста бүгінгі зан.

Қызығып қызарғанға кеткендер көп,
Шен алыш дәрежеге жеткендей бол.

Ойлады өз файдасын халықты сатып,
Қазакты ең керексіз еткендей бол.

Тұманга кірді қалың біздің казак,
Арты жар, алды түйік – бұл не гажап?

Аласқан ағайынға басшы болып,
Ішінде жол көрсетер адам аз-ақ.

Бас косып киргизский интеллигент,
Біздерге халықтың қамын ойлау міндет.

Культура деген сөзді на практике
Етпейміз не себепті осуществлять?

Милләтлар цивилизованный озып кетті
Оянбай енді жату не следует.

Үйкесі ғафилдіктің басып кетті,
Қазакты оятарлық етіп һуммәт.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БУРЫНГЫ МӘГИШАТЫ

Қазактың қандай еді мәгишаты³,
Бір күнде көшіп-конган рақаты.

Қайғы жоқ, хасірет жоқ қыз-бозбала
Түзеген бәсекемен салтанаты.

Кетуші ед көшбасшылар ілгері озып,
Жарасып өз форымынша саясаты.

Жарысып жас балалар жүруші еді
Жаратқан үкі тағып жуйірік аты.

¹ ұғылы – ұлы, перзенті

² хәжет – керек

³ мәгишат – тіршілік, тұрмыс

Жайлауга шыға айғыр сұытушы еді,
Ыстықтың қалмайды деп заараты¹.

Тізіліп көл жағалай қонушы еді,
Жарасып ақ үйлердің қияфаты².

Көкорай шалғындарға бие байлан,
Байлықтың көрінуші еді галаматы³.

Жан-жануар рахаттін бір жасаушы еді,
Кіргендей болмесіне жер жәннаты.

Ішкен мас, жеген тоқ боп жүрупші еді,
Түзеліп бозбаланың саяхаты⁴.

Бұлдірген, шие тере кетуші еді,
Қызы-келіншек мырзалардың жамагаты.

Кеңейіп жүрттын фиғылы⁵ ол уақытта,
Нашарга тиоші еді шарафаты⁶.

Үл туып, келін түссе, қыз ұзатып,
Той болып ат шабушы еді бір ғәдәті⁷.

Бек гажап марқұмдарға ас беруші еді,
Фаш⁸ болса халық ішінде инафаты⁹.

Бауыздатып бағланды, құллын сойып,
Ішсе қымыз, келуші еді сөздін шарты.

Қанікей, осы айтқанның бірі бар ма,
Айтылса сөздің кеміл ҳақиқаты¹⁰.

Бұл күнде бұларды ойлап қайғыда жүр,
Бар болған даныштандар фарасаты¹¹.

Оқыган пайда берер жастарымыз,
Іәр істен болса мәгер мағлұматы.

¹ заарат, заар – зиян

² қияфат – көрінісі

³ галамат – белгі

⁴ саяхат – серуен, сапар

⁵ фиғыл – инет, ындық

⁶ шарафат – игілік

⁷ әдәті – әдет

⁸ фаш – белгілі болу

⁹ инафат – сенім

¹⁰ ҳақиқат – рас, шындық

¹¹ фарасат – көреген, сұнғыла

* * *

Үйрәнген халықпаз ғой кемшілікке,
Талпынып ұмтылмайтын кеншілікке.

Осындай білінген соң мінезіміз,
Кім де кім біздін жүрттү елсініп пе?

Руссияда жиырма миллион бар мұсылман,
Жері жок осылардың бір қосылған.

Мәселен, біздің қазақ бұл уақытта
Тыскары рухани идарадан.

Бола алмай тілең қабыл хафалықта¹,
Керуде жәбіршілік журміз һаман.

Қазағым, көрмегенің әлі алдында,
Боларсың қоне берсек мұнан жаман.

Босында аяқ, колың қимылдан қал,
Бір күнде тышырлауга келмес шаман.

ҮҮНЕРМЕНЕҢ ХАСЫЛ² БОЛҒАН НӨРСЕЛЕР

Үүнердін афзалдығын³ еттім зікір⁴,
Мұхтәрәм⁵ окушылар, жібер пікір.
Фылыммен хасыл болған нәрселерді
Жазайын баян етіп, тындал отыр.

Ат жетпес алты: айшылық алыс жолға
Аз күнде жеткізеді бұл от арба.
Естілмес хабарларды жер шетінен
Аламыз телеграммен яғажибә⁶.

Жүргізді автомобиль ат жекпестен,
Өмірі колда болып теріс кетпестен.
Үүнермен от пен сулы көлік қылыш.
Алыстан телефонмен жүрт гапләскен⁷.

¹ ҳафа – уайым, қайғы

² хасыл – иемдену, дарыту

³ афзal – артықшылық

⁴ зікіr – атап ету, еске алу

⁵ мұхтарәм – құрметті

⁶ яғажибә – тан-тамаша

⁷ гапләскен – сейлескен

Дариямен қара жердей файдаланды,
Бұрынғы қынышылық жайға қалды.
Балыктай мұхиттарда жүзіп журіп,
Ғамал гып пароходтен қайда барды?

Дәхидә¹ хәйламенен аспанға үшты,
Кезінде қажет болса жерге түсті.
Есімін воздушный шар деп қойды,
Халық бұрын көріп пе еді мұндай істі?

Телеграф және шыкты сым темірсіз,
Иланыш болған іске жүрт сенерсіз.
Үстіннен жүргенменен көз көрмейді,
Өлбетте², қалайыниша сіз білерсіз.

Машина жер астынан журді тағы,
Ғажайып мұнысы да қиялдағы.
Не нәрсе өздігінен жарадмайды,
Һұнермен мұны тапқан пендедагы.

Берденке, бомбы, мина, зенібректер,
Пистолет, револьвер, браунингтер.
Һәммәсі бұл уақытта болды тамам,
Қылатын жауға кару не керектер.

Машина электрический және келді,
Жарық боп май мен отсыз жана берді.
Түн болса шаһар іші күндізгідей.
Өлбетте, бұл әсері гажал енді.

Сөз сейлеп грамофон өнге салар,
Ғажайып аят оқып, дүга қылар.
Бұл сөзге көрмеген жан наңбас еді,
Не керек, халықтың көбі көрген шыгар.

Телескоп дейтін нәрсе болды тағы,
Нәрсені көрсетеді алыстағы.
Түймені түйедей гып зорайтады,
Баяғы мұны тапқан һүнәрдағы.

¹ дәхидә – тағы да

² өлбетте – өрине

Руссияның заводы мен көп фабрикасы,
Табылған соныменен халық ғайдасты.
Қымбатты арзан қылған сол екеуді,
Нашарға женіл келіп пұл бағасы.

Машина және шықты шеп шабатын,
Аз күнде жан қинамай көп шабатын.
Соқа бар егін салған һәм машина,
Секілді көп пайданы тен табатын.

Баспахана және шықты кітап басатұғын.
Халықка һүнер, магариф¹ шашатұғын.
Арқылы газет-журнал һәр тарафтадан
Хабармен халықтың көзін ашатұғын.

Іүндермен мәзкүрлерді² адам тапқан.
Жалғыз-ақ біздің қазақ қарал жатқан.
Ңеш бірін осы айтқанның істей алмай.
Қатардан кейін қалдық надандықтан.

Біз дағы ғылым білсек етпес пе едік,
Ілгері озғандарға жетпес пе едік?
Дін, дүниеміз таршылықтан азат болып,
Һүнерлі халық атанып кетпес пе едік?

САЙЛАУЛАР ХАҚЫНДА

Шыққалы волост сайлау қырық жыл отті,
Сол сайлау, байқасаныз, түнкеге жетті.
Бай больып, мырза атанып, мал біткендер
Таласып болыстыққа ақша текті.

Еліріп біреу шықты би болам деп.
Кейбірі би түсетін үй болам деп.
Желікпей ушіншілер неге тұрсын:
«Қалайша аналардан мен қалам» деп.

Еліртер момындарды «сен де аттан» деп
«Малынның арқасында бір шаттан» деп.
Қарашы, бұл қырсыққа не қыларсын,
Бишара әуреленер күр жаткан тек.

¹ магариф – білім

² мәзкүр – аталған

Пәленше ауылнайлыққа ылайық деп
Бұнтымақ не қылса да, қылайық деп.
Бір сорды бәйге атындағ альп келер
Һәммәміз сертте мәхкәм¹ түрайық деп.

«Бір атадан қалдым» деп шығар біреу:
«Сіздермен бірге, – деп, – біздің тілеу».
Жолын алса, мәз болып ол кетеді,
Бермесе, қамыққандай қоңлі жудеу.

Сайлау басы төреге мың-мың акша,
«Жанында орыс жоқ па еken онан басқа?»
Стражник пен писирлер сүйінші алады,
Бермей тағы болмайды һәм тілмашқа.

Волост болар мал шаптың шығынданып,
Сайлау отер осылай тынымданып.
Әбден болып алған соң расходын
Бітіреді халықтан жылында альп.

Кедей сорлы шолагын арықтатар,
Түк файда жоқ, үйнен барып жатар.
«Фәленшемен табақтас болдым мен» деп,
Қатынына мактандып осыны айттар.

Мұнымен мал шашылып, ар кетеді,
Күшті әлсіреп, нашардан хәл кетеді.
Өтірікті раска шыгарам деп,
Жалған іске айт беріп жан кетеді.

Нахақтан біріне бірі бәле салып,
Білмесе үрлық, білсе егер барымта альп,
Тебелес, жанжал, керіс әнгімеге
Құмар-ак болып кетті біздің халық.

Тұрады терелері кекірейіп,
Переводчик онан жаман шекірейіп,
Коп заар біздің қазақ көрседагы
Демейді мұндай істен бекінейік.

¹ мәхкәм – берік, бекем

Мал шашып әлкеніп таласады,
«Мен көп, сен азсың» деп санасады.
Ес кетіп өліп-тальш болыс болыш,
Сонан соң халқыменен жарасады.

Үйіне ат-тонымен барып түсіп,
Ризалық айтисар, тагам жесіп.
Мысалы тоқылдактың тәубесіндегі
Кетеді бір жылдан соң ұмытысын.

Құл кетті хан орнына таққа мініп,
Жұрт кетті жамандықты жатқа біліп.
Хакімлер¹ харамидан² болғанинан соң,
Үры-қары кетпей қайтсін атка мініп?

Я, пірім-ау, дәл осы істен не файда бар?
Көбейер күн-күн сайын фітнәлар.
Көз көрді бір парасын құлақ естіп,
Кісі өліп, сотты болыш бірі айдалар.

Агадан іні айырылды, атадан ұл,
Ағайын арзандалы, қымбаттаң пұл.
Сатылды ғазиз үждан³ аз ақшага,
Гәләмәті надандықтың емес пе бұл?

Өзіне өзі халық жаны апымай,
Мал шашар болармын деп волостной.
Жұмсаса қандай жақсы болар еді,
На пользу образования народной.

Беруден көздей жерге көлдей акша,
Құмары келе жатыр бір басылмай.
Кісідей арақ ішкен әуреленіп
Я, пірім-ау, кеткені ме халық осылай?

Қазағым, бұл гадетті тасталық та,
Халықты тұра жолға басталық та.
Волост, билік, ауылнайлық, выборнайлық
Кимайтүгын соншама падишаһлық па?

¹ хакім – әкім, білгіш

² харам – арам

³ үждан – ар, намыс

ҚАЗАК ЖЕРЛЕРІ

Мын жеті жүз отыз бір сөнасында¹,
Біз кірдік Россияның фанасына.

Һүнерсіз бостыгымыз көрінген соң,
Қызықпас кім казактың баласына?

Жылдында мын сегіз жүз алпыс сегіз,
Қазналық, – деді, – жердің һәммәсін да.

Тарылыш жылдан жылға жер-сұмызыз,
Мұжықтың кетті бәрі қаласына.

Қәдірман халық билеген, ақсакалдар,
Бұл іске фәһім² назар саласың ба?

Темірді қызуында сокпай қалыш,
Нәсіліңдән көз жасына қаласың ба?

Кір жуып, кіндік кескен қайран жерлер,
Мужыққа, қош аман бол, барасың да.

Қасиетті бабамыздың зияраты,
Қалдың гой кешесінің арасында.

Моншага зиярattyң тасын алып,
Агаңын отқа, мұжық, жағасың да.

Таба алмай бір барғанда еш белгісін,
Көзден жас көлдей болып ағасың да.

Шалқар кел, аққан бұлақ, жайлы қоныс,
Орман-тогай кетті гой ағашың да.

Ойласам мұның бәрін хиял!³ бол,
Хафадан ішім оттай жанаңың да.

Өуелде жерімізбен кіріп едік,
Тұрмакта ғаділдіктің саясында.

Айырылсан қалған жерден осы күнгі,
Топыракқа малды, казак, бағасың да.

¹ сөна – жалы

² фәһім – ақыл, сана

³ хиял – есалан

Адасты ғақылынан қара халық,
Білгіштер, өзің хайлә табасың да.

Казагым, жерің қайда ата мекен,
Қазақ қазак болгалы мекен еткен?

Хазірде бәріңізді қуып шығып,
Орнына кала сальп, «хахол» жеткен.

Шығарған жер өлшеуге землемерлер,
Қала үшін кеткен бізден жақсы жерлер.

Тәтті шөп, тұщы судың бәрі сонда,
Табатын бұган хайлә қайда ерлер?

Зенгір тау, акқан бұлақ, шалкар көлдер,
Кетті гой бетегелі биік белдер.

Қыскарып жер кеткен соң өрісіміз,
Қалды гой жатак большіп кайран елдер.

Аңзы су, бізге қалды, шөл далалар,
Жақсы жер қалдырмады егін салар.

Калайша тау мен тасқа баға алады –
Коралы қой, қосты жылқы байларда бар?

Мінікей, келді мұжық көшкен бұлттай,
Қазактың қояр емес жерін құрттай.

Келді де егін сальп байып кетті,
Жалқау ма бұлар, тәнірі-ай, біздің жүрттай.

Көрдің гой бұл уақытта тарылғанын,
Альибас илтифатқа¹ жалынғаның.

Он бестен кісі басы десятина
Жер берсе, сонда, казақ, нешік хәлің?

МӘСЖІД² – МЕДРЕСЕ ХАҚЫНДА

Қазақ жүр мұсылмандық жаласында,
Сайрандал сахараның даласында.

¹ илтифат – құлак асу, көніл аудару

² мәсжід – мешіт

Файда деп күндіз-туні дамылы жок,
Гибадат¹ қылмай хаққа шамасында.

Дегенмен «мен мұсылман» іс бітпейді,
Бұл күнде жұрттың көбі дін күтпейді.

Қазакша киім киіп, сейлегенмен,
Мойнынан фарыз уәжіб² бір түспейді.

Ортага жарап еді мешіт салсан,
Намазды қаза қылмай барып тұрсан.

Бір галым фазыл³ заттан имам сайладап,
Байларың жәрдем беріп уақыф⁴ қылсан.

Дау десе ұмтылатын сорлы қазак,
Дін десе шалқаятын болды қазак.

«Мынауын өтірік» деп бетке түкір,
Жоқ болса бұл сөзімнің орны, қазак.

Қазактың көп жерінде мешіті жоқ,
Жогына себеп болған миссионер поп.

Екінші, халықтың өзі ықылассыз,
Не гылышп исламға апсылсын ход?

Бір адам хуфияттан⁵ ашса мектеп,
Хакімге көрсетеді біреу қастап.

Көбінің ниет-фиглы жаман еді,
Әйтеуір келе жатыр құдай сақтал.

Күн болды енді көзің ашиарына,
Байларың жәрдем беріп нашарына.

Жасында жиһан кезіп гылым ізден,
Надандық кармагынан қашарына.

Оңбассың бойда жүрсе бұл мінезің,
Теріс пе насихатым бұл, біл өзің?

«Әйтеуір ата-бабам мұсылман» деп
Дүрмекті қоятуғын келді кезің.

¹ гибадат – дін жоралтываларын өтеву

² фарыз уәжіб – міндет, борыш (діни)

³ фазыл – мейір

⁴ уақыф – діни мекемеге тарту

⁵ хуфияттан – рұксатсыз, жасырын

* * *

Тәртіпті медресе жок бұл қазакта,
Салады сабилерді тек азапқа.
Молдекем шарт жүгініп қаһар етіп,
Босатар күн батқанда әрен шаққа.

Бір бала езу тартып күлер болса,
Қытайша дуре салар сол сагатта.
Үш-төрт жыл оқып шықкан болса мәгәр,
Сонда да үстармайды жазар хатқа.

Білмейді уазифасын¹ кейір молда,
Еліріп «таксыр» деген күр атаққа.
Кім өледі, кім қояды – тілегі сол
Көбінің байқасаңыз бұл уақытта.

Тәқдим², тәфхин³, тәхрисде⁴ жұмысы жок,
Күштейді әліф-би мен әбжәдқа⁵.
Халыққа қайтіп үлгі шаша алсын.
Мінезі хилаф⁶ болса шаригатқа;

Сыйыныфтап⁷ жылға болген нәмуне⁸ жок,
Нұнерлі болсын қайдан біздің халық.
Бұйайткан барлық гәйіп⁹ молдаларда
Хәлі емес істеуіпде хакиқатта.

«Жылына пәлен сомға жалдадым» деп,
Күні-туні балаларын оқытмақта.
Отырса молда сордын колы босап,
Бір іске ептеп қана жұмсамакта.

Ғылымды ғалымменен хұрметтемей,
Әлбетте, мұнын бәрі надандық та.
Орыны бала оқыткан таза емес,
Дәріс тыңдар котыр бұзау, ешкі, лақ та.

¹ уазифа – міндет, борыш

² тәқдим – ұсыну, арнау, тағзым ету

³ тәфхин – өзара туғінісу

⁴ тәхрис – ойша табысу

⁵ әліф-би, әбжәд – ескіше әріп атаулары

⁶ хилаф – кигаш, теріс

⁷ сыйыныф – клас

⁸ нәмуне – үлгі, өнеге

⁹ аәйіп – айып

Келер ме өздігінен бізді іздең,
Кол созып ұмтылмаймыз магрифатқа¹.
Іңнәрлі халықтардан өрнек алың,
Кел енді, бұл ғедетті тасталық та!

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНА ДИНИ БІР ҰАҒЫЗ²

Қазаққа дін хакында осы керек,
Мубәда³ бұл секілді болса өрнек.
Духовный собраниему біз қарасак,
Дініміз қуат табар һәм бегірек.

Әр волоста бір указной болсын молда,
Кандидат һәм муәзін түрсын және.
Сайланып үшбу затлар халық тарафынан,
Емтиханды мүфти алсын пәруа⁴.

Русша білмек бұларға шарт болмаса,
Іс етсе шаригаттың фәрмәнінше⁵
Никах, талақ, мирас, жаназа оқып,
Указной балаға есім қойса.

Мәгәрдә уақыты бола алмаса,
Указной бір молданы уәкіл қылса.
Ләкин⁶ никах, талақ, мирас ісін
Лайық өзі бітіру дауа болса.

Указной молданың хилаф ісін,
Өлбетте, оязной ахунд тексерсін.
Ахундтан оязной болса хата,
Областной ахунд тексеріп мұны көрсін.

Областной ахундпенен іс біттесе,
Духовный собраниему барыш кірсін.
Ен шеті гаділдіктің осы болыш,
Іннәммә ісі мұсылманның сонда тынсын.

¹ магрифат – оку-білім, агарту

² ұағыз – үгіт

³ мұбәда – алда-жалда, бола қалса

⁴ пәруа – камкорлық, таукымет

⁵ фәрмән – әмір, бүйрек

⁶ ләкин – бірақ

Бір мешіт болсын нешік әр болыста,
Жамағат, расходын озін ұста.
Және болсын медресе бала оқытуға,
Берсін бұган расходын земство.

Медресеге сыйласын екі молда,
Бірі оқытсын мұсылманды, бірі орынша.
Педагогия тәртібімен оқытсандар,
Қазағым, кетер едің сонда алға.

Айтылмыш екі учитель уазифасын
Нәр дайым земство беріп тұрсын.
Указной һәм кандидат һәм муәзин,
Екі учитель бес жылда бір сайлансын.

Кімде кім уақыф¹ қылмақ болса мәгәр,
Мәсжид пен медресеге деп файдасын.
Лазим² мұндайларға рұқсат ету,
Указной молда алсын һәм метрикасын.

Бір адам я бір қауым етсе жәнил,
Шығарып мешіт, медресеге пул қаражат,
Тыймасын бүрінгүйдай «болмайды» деп,
Хүкімет бұларға да берсін рұқсат.

Нәммәсі осы тілек келсе орынға,
Канун³ бол бекітілсе бір формага.
Риза қазақ халқы болар еді,
Хүкімі шаригаттың тұрса қолда.

Жазылып тәуарихта қалсын аты,
Бұл істің жүрген болса кім жолында.
Дін үшін һәм халық үшін бейнет көрген
Хор болмас журседағы қай орында.

Болғандай халықтын өзі бейне қас-ты,
Қылыш жүр шаригатты аяқ асты.
Мәселен, біреу сүйіп шаригатты,
Зараарын хүкім⁴ етсе қайта қашты.

¹ уақыф – хайыр, сыйлық

² лазим – керек, кажет

³ канун – зан

⁴ хүкім – шешім

Заманға қарай молдалар нағаныпрак,
Кебі қара қазақтан жаманыпрак.
Білер-білмес оқумен молда болып,
Орынсыз сөзге үмтүльп көбі үрүншак.

«Білмеймін» деп, сірә бір мойнына алмас,
Хәлін білмес кейбірі бишаарарак.
«Шала молда дін бұзар» деген мысал,
Тек мұнан тәнірі өзі сактағай-ақ.

ҰНЕРІН ХАЛЫҚ ФАЙДАСЫНА ЖУМСАП ЖҮРГЕН ОҚЫГАНДАРЫМЫЗҒА...

Жау жүрек, қыран көзді арыстаным,
Жан қып халық үшін қарысқаның.
Қатардан қазақ сорды қалдырмасқа
Бәйгеде ұлы дүбір жарысканың.

Шешен тіл, фарасаттын саясында,
Ететін талмай қызмет, данышпаным.
Аткан оқ, сермеген қол ката кетпей,
Түскейді табанына бар дүшпаның.

Не қылса дертке шиға¹ табылад деп,
Европа саяхлармен танысканың.
Бір іске гақылдаспақ болсаныздар,
Үәндага хилаф қылмай табысканың.

Өуелі алла, екінші білер халқын
Риясыз конілініздің халыстарын.
Азуы алты қарыс айдаһармен
Кезекті сез жібермей салысканың.

Кезінде газиз жанды еттін фида,
Халқының жібермеске намыстарын.
Көздеген мәсеплөкке тез ерішіп²,
Хайырлы болгай еді шабыстарын.

Бір залым хиянатпен³ тоқтатпаса,
Қатардан өздігіннен қалыспадын.

¹ шиға – дәрі, ем

² ерішіп – жету

³ хиянат – жауыздық, сатқындық

Фасылтар бой көрсетпей уйде жатыр,
Нұнерге құлаш сермей алыстадын.

Қамалға қарсы шапқан, қаһарманым,
Жәнәләт¹ микроларын тауыс берін.
Иншалла, халыққа берер үлкен тәһсир²
Жерлерде екіталай дауыстарын.

Өлсөң шаңид, газысың тірі болсан,
Қызметке берер ажар құдірет көрім.
Қазакты торғе сүйреп бір жеткізші,
Дін, дүние жемісі боп табыстарын.

ЖАСТАРҒА

Найзаменен тұртсе де,
Жатырсын, қазақ, оянбай.
Мұнша қалын үйқыны
Бердін бізге, ой, аллай-ай!

Бар ма екен біздей гафыл жүрт,
Атырафқа көз салсақ.
Көзі іскенше үйқыга
Келе жаткан тоя алмай?

Етемін үміт жастардан,
Жана гүл шашқан бакшадай.
Мұрадын онай кім табар,
Жар салып жүртқа қаксамай?

Халыққа, жастар, басшы бол!
Каранғыда жетектел.
Терен судан отер ме,
Мың койды серке бастамай?

ҚАЗАКТЫҢ РУ БАСПЫЛАРЫНА

Қазагым, саспайсын,
Ілгері баспайсын.
Арамнан сейіліп,
Сескеніп қашпайсын.

¹ жәнәләт – надандық

² тәһсир – әсер

Қазагым, надансын,
Өнерден амансын.
Мың салса бір баспас,
Жігер жок, шабансын.

Оянып, ойланып,
Өнермен жұмысын жок.
Ел кезіп, ет андып,
Есекше қарның ток.

ПАСЫҚ БАЙЛАРГА

Бай болсан мактанып,
Тыраштанып, балтанып.
Басканы жау көріп,
Өзінде сақтанып.

Арамнан мал жиып,
Қайыр, зекет бермейді.
Фарып міскін кездессе,
Көзін жұмып көрмейді.

Ракымсыз қатандар,
Жетім-жесір корінсе,
Кеуденмен қарасын.
Құдайдың сүймес құлы деп,
Пакырга жала жабасын.

Бар мақсаты алдында,
Үрлік, кулық, барымта.
Шакырам деп тәртіпке,
Момынды сорады салтында.

Колы бос қазақ жұмыстан
Кара қарға секілді.
Шуылдасып тұс-тұстан,
Бастарын косып алыстан.

Қорқамын қазақ ғүрпинан,
Гүіллесіп-купілдесіп,
Бір сөзінде түйін жок,
Тұрып кетер артынан.

АТҚАМИНЕР СҮМДАРҒА

Атқамінер жүр
Сүмдігын сатыш халықка.
Күбір-күбір сыйырлап,
Шыгармай сырын жарыққа.

Сайлау бар деп сарылыш,
Балады болыс шарық ұрыш.
Мен тұрганда кім болады деп болысын,
Байлар түр парасын тосып.

Артыныш-тартыныш,
Болыс болып алған соң,
Берген пара есебін
Елден жиып алады.

Анасы деп болыстын,
Мынасы деп болыстын,
Жұру-тұру шығындал.
Бай-патшага такалмай.
Момындарды сорады.
Кедейге салық салады.

ТЕРМЕ

Фақлы көміл жігіттер,
Заманың кез сал халына.
Халқының ойла файдасын,
Өзің үшін нальма.

Нашарларды жылатып,
Байлардың сатпа малына,
Кез жасына қаларсын,
Карамасаң зарына.

Баса айтпасам болмайды,
Жүк тартатын нарыма.
Қайратың болса, ал көрсет,
Келді ынгайлы жағына.

Бәйгеге қостым тұлшар деп,
Үксап журме жабыга.
Алдымен келсең майданда,
Талас жок сенің бағына.

Көре алмаган дүспандар,
Ілесе алмас шаңына.
Басыңды тік бейгеге,
Бір халқынның ғамына.

Алаш деп ұран естілсе,
Кім бұрылмас қанына.
Фаһімлар деп айтамын.
Фарасатын барына.

Бұл уақытта кез келдік,
Заманың мұндай тарына.
Асықбасаң көрерсін,
Мұны азынсан тагы да.

Хияннан бой тартып,
Шыңғаділет жағына.
Мұны істесен шыгарсың.
Абыройдың тагына.

ТАРШЫЛЫҚ ХӨЛІМІЗ ХАҚЫНДА АЗ МУНӘЖАТ¹

I

Жас орнына қозімізден қан кетіп,
Қолымыздан ата мирас² зан кетіп.
Хүкімі шаригаттың емес қолда,
Ғаділдікпен халық билеген хан кетіп.

Аяқ асты болып қазақ қалды гой.
Құр әншейін рухы калып, жан кетіп.
Шаһbazлар баспы болған милләтке
Аяғына қан түсті гой мән кетіп.

Кім жазалы өзімізден көрмесек,
Тебемізге шығардық кой дәндептіп.
Сулік болып қазақ қанын шакқан соң,
Аузына салмай қайтсін андатып.

¹ мұнәжәт – жалбарыну дұғасы

² мирас – мұра

Өлі де болса ояналық «алладап»,
Жалыналық жараткан хакқа бәнде¹ етіп.
Мезгілінде кару кылмай кимылдап,
Бұл уақытта тұрмыз енді хәл кетіп.

II

Үйкыда жатыр қазак көзін ашпай,
Кеттік гой отқа күйіп, орттен кашпай.
Өр халық алға кетіп жатсадағы,
Біздің жұрт шегінеді қадам баспай.

Сахра, сахра деп қалдық надан,
Һүнерлі халықтармен араласпай.
Басқа жұрт алтын, күміс мысалында.
Простой біздің қазақ кара тастай.

Барына әркім саран болып кетті,
Бай малын, һүнерпаздар ғылым шашпай.
Қазағым қырық ауызды бола қалар,
Шықса егер пайдалы іске біреу бастай.

Иттифақ² жүзден бірі етер болса,
Бытырап тоқсан тоғыз кетер тастай.
Хұррият³ инсаният⁴, хакқа ниет⁵
Тұрмайды осы үш сөзді мәхкем үстай

Бай, мырза, халық билеген ұлығымыз
Файдасыз жемісі жок ку ағаштай.

III

Ah десе, іштеп қайнап шыгар жалын,
Халықтың кім түзетер мүшкіл⁶ халін?

Далада көшіп қонган сахрауи
Халық еді біздің қазақ баққан малын.

¹ бәнде – адам, пендे

² иттифақ – бірлік, одак

³ ҳұррият – бостандық

⁴ инсаният – адамзат

⁵ хакқа ниет – актықка, растықка

⁶ мүшкіл – кын, кысылшан

Файдасыз заарына жұмсаушы еді,
Сарф¹ етіп мал мен мұлік, хәйлө, амалын.

Алданып көзі жетпей қалған жок па,
Махұрым сыбагадан жай қаларын?

Бихабар алдағы істен ғафил болып,
Қакпанның білмеуші еді күрылғанын.

Жиырмасыншы ғасырга карсы тұрган
Шықпаса шаһbazлар бірлі·жарым.

Талапты һүнер ізден жастар шығып,
Көнілдің шыгармаса хәстөлерін².

Европа гылымынан өрнек алыш,
Қазактың қуанамыз жанасқанын.

Максұтқа муафиқлы³ гылым тауып,
Тұқымды мәллөтке өкеп шашқай анын.

Тұманда мұнар һауа жол таппаған
Халықтың жолға салса адасқанын.

Бихабар магрифаттан санырау қазак
Мәз болып жүргеніне сактап жанын.

Көзінен қан ағызып қойған жок па,
Қазак үглы, ұраны, алаш барын?

Қазактың өз тілінде жоқ матбуғат⁴,
Жаһиллік⁵ пен жалқаулық көп, жоқ өһмият⁶

Дәртке⁷ дәрмен⁸ табиб⁹ қайдан табылар –
Күннен күнге ауырлады магиша.

Күн көреміз қайда барып, алашым?
Білгіштердің хөл мүшкілін қарасын.

¹ *сарф* – шығын, жұмсау

² *хәстә* – ауру, сырқат

³ *муафиқ* – лайық, сейкес

⁴ *матбуғат* – баспасең

⁵ *жаһиллік* – нағандық

⁶ *өһмият* – маныза, мән

⁷ *дәрт* – күмар, ынтық

⁸ *дәрмен* – қуат, жігер

⁹ *табиб* – дәрігер, емші

Сүйегі жоқ, тіске жұмсақ болған сон,
хөр кім жейді біздің қазақ баласын.

Аз емеспіз, алты миллион халықпыш.
Өлхәмдуллила надандыққа гарықпыш¹.

Жайымыз жоқ онан басқа маңтанар,
Сахрада дикарь болып калыпты.

Біздің жүрттың зәррәдей² жоқ намысы,
Гайрылардың³ һүнәрменен жарысы.

Магрифлі озып кетіп милләтләр,
Кез жеттейтін арамыздың алысы.

Надандық шәрбәтіне⁴ мас болдык,
Зараңға дос, пайдамызға қас болдык.

Үлкеніміз кәдимлакқө⁵ жазылып,
Жәдид⁶ деген партияда жас болдык.

Мұнымыз да дұрыс емес ойласак,
Файдалы жоқ халқымызға қоймасак.

Өзді-өзіміз душман болып жургенде,
Жаар еді басқага жем болмасак.

Айтқан сөзді алмайды казақ тындал,
Тұрмас еді білгіштер сөзін бүлдап.

Халық файдасы деп біреу сөйлесе егер.
Ант етсен де, наибастан тарқар шулап.

Кінені жүртка аударып ақсынамыз;
Ңеш нөрсе көргенесіп табсынамыз.

Дәреже ісімізде иттифақ жоқ,
Жіберіп ғакыл, назар халық сыйнаныз.

¹ ғарың - бату, карың болу

² зәррә - бүртік, мысыл

³ ғайры - басқа

⁴ шәрбәт - төтті ішімдік, жүзім шырыны

⁵ кәдім - ескі, көне

⁶ жәдид - жаңаша

Бірлік жоқ алты ауызды халықпыз гой,
Катардан сол себепті қалыптыз гой.

Ғылым мен мағрифатты керек қылмай,
Надандық шәрбәтіне қаныптыз гой.

Көп әлі көргенінен көрмегенің,
Алынбас ілтифатқа конбекенің.

У беріп бал орнына камқорыныз,
Жау болыш шықкан жоқ па ел дегенің?

Көрерсің не болғанын сене берсен,
Һәр түрлі айтқанына көне берсен.

Соқырдай етегінен мықтап үстап,
Соңынан «ләббай!» деп ере берсен.

Молла болсан, өсек көп ерген артқа,
Хакім болсан, күнкіл көп және халықта.

Һұнерлінің дүшманы көп болады,
Сол себепті шықпайды ісі жарықка.

Ғылым үйрен, ашылсын көзің, жастар,
Тәрбиеле озінді өзің, жастар.

Өзің біліп неш кімге айтпай қойма,
Білгенінді тезірек халыққа шаш, бар.

Сонда тиер файданыз аймагына,
Кім оқымас рахмет файдалыға.

Һәр нәрсенің фарқына¹ көзің жетсе,
Алдаушының түспессің қармағына.

Білмегеннің заарын көп көрдің гой,
Аз беретін орынга көп бердің гой.

Өз малынды дей алмай өзімдікі,
Корықкан күн біреуге тек бердің гой.

¹ фарқ – айырма, мәніс

Сөз асылын таниды фәнимлілар¹,
Ақымакка айтқаның жайга қалар.

Жұрттын бәрі бірдей деп ойламаймын,
Түсінгендер бұл сөзден файдаланар.

VI

Жұмыс көп біздін жұртта ұнамаған,
Нашар жоқ қорлық көріп жыламаған.

Шортандай шабак жұтқан жалмауыздар
Тексеріп өз гайыбын сынамаған.

Аяғын пайдалы іске бір басшаган,
Үмтүлған өлімтікке бір аш таған.

Түйені түгіменен жұтсадағы,
Харамнан нәфсі² тыш бір қашшаган.

Нәр істі деп білеміз құдай қылған,
Жап-жақсы адамдарды бұлай қылған.

Ләкин нәр кімге алла берді ықтияр,
Бәnde езі тапса керек фиғылышан.

Шықса әгәр мыннаң біреу білген болып,
Халықтың пайдасына жүрген болып.

Қазақтан һиммет³ еткен жан болмады,
Бұларға жәрдем көмек берген болып.

Милләткә қызмет етер һүнерпаздар,
Фида етер шыбын жанды шаһбаздар.

Жүр гой деп біздің үшін мұндай болыш,
Қадірін біле алмады ғақлы аздар.

Мысалы қара халық үріккен қойдай,
Бақпаса, кетуші ме еді қасқыр тоймай?

Дәрмен жоқ колдан келер талпынғанмен,
Хафа боп қайғырады бұларды ойлай.

¹ фәним – ес, зерде

² нәфсі – күмарлық

³ һиммет – жомарттық, нарлық

Тәнің бар, мысалында жаның жок бол,
Сырт бүтін, жанып тұрган ішің шок бол.

Алмайтын айтқан тілді сорлы казак,
Өз обалың өзіне болсын шок, шок.

VII

Бозбала, һүнер, ғылым үйренбедін,
Ел кезіп, осек айтып сүйренедін.

Нәр қайсың хөл қадәрше талаптансан,
Сендерге мен нахақтан бүйдер ме едім?

Атана дәулет бітсе, бұлгактадын,
Хисапсыз сөздер сейлеп ыржактадын.

Мәз болып «мырза» деген қошеметке,
Буынып мықыннынан ыргактадын.

Бояумен сырладыныз сырттарынды,
Керіліп сипадыныз мұрттарынды.

Қарасам ішінді ашып дәнeme жок,
Не дейін надан демей жүрт берінді?

Малга кездей болғанын жетілерсін,
Ғылымга кедей болғанын өкінерсін.

Хазірде құлағына кіrmесе де,
Файдасын ақырында бір білерсін.

Тағы бар кедей болса бір мінезі,
Бұдағы ез қырсығын білгізеді.

Қылды деп кедей қылса мені құдай,
Фәтуа¹ мойындамай жүргізеді.

Ерте жатып, кеп тұрып керіледі,
Кесіп қып мал табуга ерінеді.

Ертегісін ойламай құдай ұрган,
Кайғы жок, ішпей, жемей семіреді.

¹ фәтуа – шешім, келісім

Жер жыртып онандағы егін салса,
Өзіне аз олжа ма жері қалса?

Артығын сатып қант, шай мен киіміне
Катын, бала асырарлық жемін алса.

Және қыс мал жейтүгін шебін шапса,
Онан сон басқа ретпен пайда тапса.

Хәрәкәттән¹ бәрәкәт² көрінген сон,
Болмай ма айт ұрганға бәрі де акша.

Ене ме бұл айтқаным құлагына?
Бізге айтқан ғақыл гой деп үнады ма?

Хор болып желге кетсөн қайран сөзім,
Өкінбек жетпедім деп мұрадына³.

VIII

Дарига, жігіт қайда өнер тапқан,
Жан қызың қызмет етіп халыққа жаккан?

Гайратпен қырық кез жерден су шыгарып,
Рахымет, ізгі дүға алса халықтан.

Һүнерін халыққа сатып бұлданбаса,
Білгенсіп аз нәрсені сүмданбаса.
Халыққа қақ конілден айт насиҳат,
Не хайлә кала берсін тыңдалмаса.

Жігітті топқа салсаң әбден баптап,
Бойында өнер болса, түрмас тоқтап.
Жабыдан туган болса мәстек болып,
Жерінде бас көтермей қалар оттап.

Үйренсін балаларың өнер, ғылым,
Откізбей ойын ойнап бекер күнін.
Жатқанға жан жоламас дегендейін
Көрдін гой замананың, міне, турін.

¹ хәрәкәт – іс, кимыл

² бәрәкәт – молшылық

³ мұрад – асыл мақсат, арман

Жыламай жас балаға емшек бермес,
Һәр хәжет ізденбесен, өзі келмес.
«Алма піс, аузыма түс», – дегенгे
Халқым-ау, илансаның ешкім конбес.

Патшага көпдір айттар рижаиміз¹,
Берілсе бәрі тегіс біз ризамыз,
Гаділдік назаратын² жібермесе,
Жұтаган хайуан кібік³ қырыламыз.

Күн бар ма кияннattan құтыларға?
Тен үстап, бізді ұлық тұтынар ма?
Қой үстіне бозторғай жұмыртқалап,
Зорлықты бұрын көрген ұмытарға.

МУДӘРРИС⁴ ... ӘФӘНДІГЕ⁵ ЖАЗҒАН БІР МӘКТУБІМ⁶

З... әфәндия жолдастым хат,
Көре алмай дидарының біз бұл сағат.

Максұдым – жатырқамай жанасуда,
Жан күмар жақсыларға біздің ғадет.

Іштегі көп хәстәні шыгаруға,
Етпекте болған едік машауарат⁷.

Сіз болып Исламның хадимінен⁸
Сахаби⁹ болып тұрсыз, зор мұхабbat.

Галамда афзал нәрсе болмас мұнан,
Бір қолда болса мәгәр дәүлет, һиммет.

¹ *рижай* – отініш

² *назарат* – басқарма

³ *кібік* – секілді

⁴ *мудәррис* – сабак беруші

⁵ *әфәнді* – мырза

⁶ *мәктүб* – хат

⁷ *машауарат* – акыл-кеңес

⁸ *хадим* – қызметші, малай

⁹ *сахаб* – бас ие, хожа

Ошактың үш бұтынан тілеуменен
Не уафа¹ дүниеде еткен хәят².

Заманиның баһадыры сіздер болып,
Орнына келгей еді еткен хәйрият³.

«Таңдағы тәніріден» деп біздің қазак,
Жетті гой тубімізге сол ғәфіләт⁴.

Қарангы бір сарайда қамаулымыз,
Есігін кім ашады бұл жәналат?

Өлбетте, өнгелері сіздің қолда,
Тәуекел, не тоқтау бар? Бар да қират.

Мен дағы тілек шарын салдыым сізге,
Әр іске болғай еді саләхият⁵.

Құтқарсак жаһилліктен қамын ойлап,
Нәсіліміз оқыр бізге рақымет.

Мұбада ешбір файда ете алмасак,
Айттай ма сол уақытта бізге ләгнат.

Олай болса, әфәндім, үйықтамалық,
Енді оянибай жатуымыз болар үят.

Хайыр қош сәләмет түр, ғазизіміз,
Хат жазушы Мир Яғкуб ибн Дулат.

ЖЕСІР ДАГУАЛАРЫ⁶ ХАҚЫНДА

Дау·жанжал көп қазактың жұрттарында,
Себеп бар фітнәнің шыққанында.
Өуелден әдеттеніп келе жатқан
Рәсім болған мынау бір ғұрығларында.

¹ уафа – адальдық

² хәят – өмір

³ хәйрият – ізгілік

⁴ ғәфіләт – мешеулік

⁵ саләхият – дарын, кабілет

⁶ дагуа – дау

Біздің қазақ халқының бір ғадеті.
Шаригат низамда¹ жок бұл ғадеті.
Фітнәні кебейтуге себеп болып,
Рөсім боп бұзылмай түр ғадеті.

Келе жатыр әуелден ғұрыфтай болып,
Мұнысы ұнамаган ҳұлықтай² болып,
Дау-жанжал арасынан арылмайды,
Берекесіз бұзылған жүрттай болып.

Қатын алу ҳақында жанжалдары,
Бұл мирас әуелгіден қалған бәрі.
Көрсөніз бұл күндегі жанның көбі
Болмайды даусыз қатын алғандары.

«Нешік?» десен, себеп бар бұған және
Бесікте жатар жана туған бала.
Бесікте жатқан үл мен қыз балаға
Ата-анасты болады құда және.

Бала өскенше отеді қанша заман,
Уакыт қандай болады барса да аман?
Ақсак, сокыр, санырау, таз, сакау, мәжнүн –
Сондай бір загифлықта³ қалса тамам.

Жаман мен жаксы қалайша тең болады?
Загиф адам әрқашан кем болады.
Өскен сон бірін-бірі сүймей тұрса,
Оны нешік қосуга жен болады?

Бір адамда бес жасар бала болса,
Біреуде бойжеткен қыз және болса.
Осы екі бала қалай лайықты
Атасы ойламай ма, дана болса?

Балага бойжеткен қыз тең бола ма?
Айттыру осы қызды жен бола ма?
Қыз жиырма жасында, бала бесте,
Атасының бергені ем бола ма?

¹ низам – тәртіп, зан

² ҳұлық – мінез

³ загиф – жарымжан

Бір адамның катыны өлген болса,
Өзі алпыс, жеттіс жасқа келген болса.
Айттырып он бес жасар қыз алады,
Атасына малды көп берген болса.

Кетеді осындайлар жоніменен,
Малының жұмысы жок көбіменен.
Ұлыққа арыз беріп дау қылады,
Өзінің қашып барыш теніменен.

Мұнан кейін жанжалға кіріседі,
Арасында барымта жүріседі.
Мұның көбін халық қосса ықтиярсыз,
Өз ісін тағы артынан біліседі.

Хәләл¹ катын болады осы қалай,
Келеді қоңлінің хошы қалай?
Ол катынның табылар досы талай,
Осыдан хәләл бала тусын қалай?

Куанышпі ойлар қазақ көрейін деп,
Балама жаста қалың берейін деп.
Осылай ойлап қызды айттырады,
Мерекелі қызыққа енейін деп.

Реніш қуаныштың ақыр соны,
Өр адам ангармайды гафыл соны.
Бір катынның байы өліп тұл қалады,
Кереді ағайыны жақын соны.

Әменгер деп еріксіз оны алады,
Оның ісі қалайша оналады?
Шаригатта жок жұмыс қайдан шыкты?
Тұл катынды алуға жол табады.

Және біреу бес·алты катын алар,
Тең үстамай мойнында хақы қалар.
Бұл жұмыс пайғамбардың сұннәті² деп,
Дәлел айтып онын бір шартын табар.

Алса алсын көп катын тең үстаса,
Өрбірін риза қылып жөн үстаса.

¹ хәләл – адал

² сұннәт – мұсылмандық міндетті

Кұнаһар болмаганда не болады,
Біреуінен біреуін кем үстаса?

Пайғамбар кеп қатынды алуы рас,
Бәрінің ризашылығын табуы рас.
Пайғамбардың фигылы һұммөтіне¹,
Әлбетте, сұннэт болып қалуы рас.

Қатынның бәрін бірдей көреді екен,
Һәммасы риза болып сенеді екен.
Әрбіріне «сени артық көремін» деп,
Бір алтын білезікті береді екен.

«Сен мұны аналардан жасыр» дейді,
«Мен сені артық көремін жақсы» дейді.
«Білезікті көрсетпе өзгесіне,
Сенің көнілін ризалық тапсын» дейді.

Бұл созге һәрқайсысы науышы еді,
Сонымен алданып қалушы еді.
«Пайғамбар мені жақсы көреді» деп,
Көнілдері ризалық табушы еді.

Бай қазактар қатынды көп алады,
Сұннэті пайғамбардың деп алады.
Осылай гаділдікпен үстамаса,
Кұнаһар бол бекерге неге алады?

Біреуін бәйбіше деп дәрежелер,
Екіншіні бала үшін және де алар.
Үшіншіні алады қызмет үшін,
Хисабы күн орнына бағаланаар.

Төртінші және алады тұл қатынды,
Өмәнгер деп байы өлген бір қатынды.
Пайғамбардың сұннэті осылай ма?
Ықтиярсыз алады бұл қатынды.

«Өмәнгер» деген сөз жоқ шаригатта,
Қазақ өзі тауыш жүр оны жатқа.
—Зәру болсан, ал деген, бірден артық
«Сұннётім» деп айтқан жоқ тағы халықка.

¹ һұммөт — еруаш

Пайгамбардың сүннәті осылар ма?
Сүннәт деп мұны бізге борыш қылар ма?
Байлар тоқал алады қызмет үшін,
Осы да зәрүлікке қосылар ма?

Екі адамның көнілі жақын болса,
Көнілі жақындықпен тату болса,
Бұлар құда болады жақын журіл,
Соңынан өкінер, іс гафыл болса.

Бұлар болса өз көнілін шамалайды.
Жөніне жас баланың қарамайды.
Қызы жаман боп, үл бала жақсы болса,
Әлбетте, оны тендердікке және алмайды.

Жаман қызы жақсы қатын бола алмайды,
Ғұмыры таусылғанша онадлайды.
Ғаділдікпен үстамай, хорлайды ері¹
Өле-олгенше тендердікке оны алмайды.

Әуелде никахланған¹ жар еді ғой,
О да құдай жаратқан жан еді ғой.
Қалады бишараның обалына,
Оныңдағы өз теңі бар еді ғой.

Адамның қызығады малына адам,
Адамдығын саңайды тағы да адам.
Баланың хор болуын ойламайды,
Қылады өз басының қамын адам.

Біреуге біреу жақын журейін деп,
Құда болар сыр жайын білейін деп.
Бір-бірін сүймесе де құда болар,
Сонымен «партияга» кірейін деп.

Бірін-бірі тең кормей комсынған жан,
Дұрыс жүрмес қомсынып қосылған жан.
Махаббаты басқага аударылып,
Харам бала туады осылардан.

Бір ғұрфымыз тағы бар біздің және,
Жөні осылай бұрынғы іздің және.
Кейінгі жас балага қаратады
Күйеуі елсе бойжеткен қыздың және.

¹ никах – неке

Біреу байдың малына қызығады,
«Күда боп қызыымды ал» деп кыздырады.
Ақырында бұл адам кедей болса,
«Қызымды бермеймін» деп бұзылады.

Бір кедей қызын және малға берер,
Қыз риза болмаса, оған не дер?
Қыз жылар көзінің жасын артып,
Алғанын шамасы жоқ қайта төлер.

Асығар үлға қалың беру үшін,
Құда болар мереке көру үшін.
Біреу мал берейін деп келіп тұрса,
Қыз атасы бөгелсін ненің үшін?

Куанышты сол – жас баласы мал болады,
Білмейді соныра қандай хал болады?
Үл мен қыз бірін-бірі сүймегенде,
Мал берген үл атасы дал болады.

Онан да қуанышты булай көрсе,
Фәтуәлді болып халық бұзбай консе.
Оқытса жас баланы ер жеткенше,
Дәреже болар еді құдай берсе.

Татарлар дін қарындас өзімізben,
Онын ісін көреміз көзімізben.
Оларда біз секілді дау-жанжал жоқ,
Фәтуәлі болады сөзі бізден.

Ногай қыз айттыруға асықпайды,
Жас балаға құда боп мал піашпайды.
Кемелетке жеткенше оқу оқып,
Дәрежесі қазақтан аз шықпайды.

Жас қызға хұтба¹ оқиды молда тағы,
Ризалығын білмейді сондадағы.
Жанжал болса, «мен никах оқығам» деп,
Куалігін береді соныра тағы.

¹ хұтба – неке кияр дұғасы

Молдалар олжа алады, аямайды,
Жылаган кез жасына қарамайды.
Олжа алған соң жұмысын бітіреді,
Обал, сауап болғанын санамайды.

Осылары дұрыс па молдалардың?
Жүзінің ыстықтығы олжа малдын.
Дау-жанжал болмаганин болғаны көп,
Балаға жаста қуда болғандардың.

Қалдырса осы айтқанның һәммаларын,
Азайтар еді қазак бұл жанжалдарын.
Он жеті, он сегізге бала келмей.
Тоқтатса қызы беріп, мал алғандарын.

Он жеті, он сегізге жасы келсе,
Үл, қызы бірін-бірі жақсы көрсө,
Өзінің сүйгеніне бармақ болып,
Атасына сонан мал алсын десе.

Жанжалсыз сонда жұмыс тынар еді,
Шаригат пен низамға ұнар еді.
Мұсәфірдің тыйылып көз жастары.
Халық арасы тыныштықта тұрар еді.

ЖІППТЕР

I

Жақсы қызы бозбалага пар болғандай,
Жіргіт душар келсе, жар болғандай.
Тені емес бір фасыйқ¹ берілсе егер,
Көнілі көтерілмей зар болғандай.

Гұмыры қызгалдақты зайғы² болып,
Мысалы кен дүние тар болғандай.
Жетпейтін тестігіне көп жамандар
Ол күнде әлдекандай таң болғандай.

¹ фасыйқ – бұзық, азғын

² зайғы – бекер, бос

Сатылып кейір қыздар кете баар,
Багасы ғәзизәнің¹ мал болғандай.
Кожасып «мал бердім» деп жаман шүркін
Жайы бар, байқап тұрсаң, паң болғандай.

Бишара өздігінен жол таба алмай,
Ғәзиз бас әуреленіп даң болғандай.
Көрініл ғәриб² хәлі түр емес пе,
Бір міскін халық ішінде жан болғандай?

Бұзылды фәленшенің қызы десе,
Өзіне көрінеді ар болғандай.
Колденең ағайындар үнаттайтыны,
Халыққа соның үшін лан болғандай.

Жұрт қалып осылардың обалына,
Секілді алушыға хәл болғандай.
Жиһанинан қорлықпенен оттім гой деп,
Козінен аққан жасы қан болғандай.

Келе ме осы ісіміз дұрыстыққа?
Кебіне көрінсе де сән болғандай.
Адамды мал орнына жұмсауымыз,
Бір емес бар қазакқа тән болғандай.

Сөндіріп ғаділдікті жур гой қазак,
Көнілді жарық етер шам болғандай.
Қай күні бұл киянат токталады?
Бір емес халық ішінде сан болғандай.

Я шәргі, я низамға дұрыс емес,
Қазактың қағидасы заң болғандай.
Бұл сөзім біреуге емес, көпке бірдей,
Қажеті кімге болса сол алғандай.

Мәселен кісі болса ангартқаным,
Осы хәл оз басында бар болғандай.
Тең болыш екі зайып қосылса егер,
Арман не ол уақытта ах, дарига-ай!

¹ аэлиә - сүйкімді, сүйікті

² ғәриб - мүтедек, сорлы

II

Болсын да ғақылына малың серік,
Өнерлі сегіз қырлы сырың берік.
Дүние аз күн қонақ мысалында,
Болғаны жақсы емес пе өзінде ерік.

Калірінді білмейтін жаман қызға
Сөз жасытын құр бекер отінбелік.
Жігіттікке муафік болса егер,
Бой тартыш ол уақытта бекінбелік.

Ғұмырында рахатпен өтер жігіт,
Үнатыш бір сұлуды алса көріп.
Жарасып бір-біріне әзіл сөздер,
Отырса маҳбұбәніз¹ қасын көріп.

Хайырлы хәләл зайдып болып шығып,
Шубхәсіз² көз алартпай журсен сеніп.
Жүреді осылайша қосылғандар
Тән басқа, жаны бірге секілденіп.

Және де құр сұлу деп қарамалық,
Сыр-сипатын көрелік көз жіберіп.
Сырты алтын, іші фальші болып шығып,
Сан согып, құрбыларым, өкінбелік.

III

Ойын-құлкі жастықта гүл дейміз гой,
Сауық-сайран етелік, жүр дейміз гой,
Сыпайы сөз, сынық тіл мұләйімсіп
Әденшенен қатты айтпай сіз дейміз гой.

Сұхбат³ еткен сағатын жылга хисап,
Дүниенің қызығы қыз дейміз гой.
Сахиқжамал болсын деп құрбы ішінде.
Жан фида мал тәрік қып іздейміз гой.

Мәселен анау артық тауып кетсе,
Бірімізді біріміз күндейміз гой.

¹ маҳбұбәніз – сүйгенініз

² шұбхә – құмән, құдік

³ сұхбат – әнгіме

Көре алмаслық мұбтәла¹ көп хафага
Сүйгеннен айырылып журмейміз гой.

Риядан болса да көзге алдал,
Мысалы басқаменен кулмейміз гой.
Алуан-алуан шарты бар жігіттіктін
Қата қылмай еш бірін күйлейміз гой.

Тоқта, бірақ осыдан пайда бар ма?
Қатемізді өзіміз көрмейміз гой.
Ұзын сөздің қысқасы, құрбыларым,
Өнер абзал бәрінен, білмейміз гой.

НАСИХАТ ФУМУМИЯ

Бұл жазған, замандастар, насихатым,
Емесдур риядан² хақ ниетім.
Конілі ашық, көзі откір інілерім.
Әр түрлі муһим³ істен пайда алатын.

Базары өнер-ғылым ашылганда,
Лайық емес сіздерге құр қалатын.
Жан фида ғылым үшін, мал тәрк ет,
Артылсын күн-түн сайын мәгрифатын.

Файда жоқ іс өткен сон бармақ шайнап,
Алып қал осындайда бар қажетің.
Алмасаң айткан тілді, газизлерім,
Күн болар өкінішпен зарланатын.

Наибасаң өздеріңіз ойлап қара,
Бұл айткан болмас теріс дәлаллётім.
Әлбетте, кеше болсан қала бердің,
Барларың ұгартыздар парасатын.

Біреуден екеу абзал, екеуден үш,
Қосылсын һәммәніздің иттифакың.
Жүргенмен жеке-жеке іс бітпейді,
Байкасан фікір етіп мұның паркын.

¹ мұбтәла – душар

² рия – ішмерез, екі жүзді

³ муһим – маңызды

Ішінде темір тордың шынжырлаулы
Жатқаның көрмеймісін кайран халкың?
Көп күшп, қорқақ едік, батыр қылды,
Біздерге енді не бар аянатын?

Біз сонша сатып алған құл емеспіз
Һәр кімді тәбемізге шығаратын.
Болады әбігер заман деген осы,
Байқасан, Алаш үглы азаматым.

II

Шығады асыл—тастан, өнер—жастан,
Тәрбие тәуір болса әуел бастан.
Мысалы ғылым тапшак сол секілді
Бұлактың бітіп жатқан көзін ашқан.

Жігітке талаптанған мың рахымет,
Пайдасын ғылымының халыққа шашқан.
Жаны ашып нашарларға қызмет етіп,
Салса егер тузу жолға болса адасқан.

Халық үшін жанын қып шыққан болса,
Кайырлы әр қадамы болсын басқан.
Көрсетіп тар орында таудай кайрат.
Құтқарса мұхтаждықтан болса сасқан.

Қазак қор болар ма еді көп болса егер,
Шаһбазлар осы айтқандай өнері асқан.
Немене бұл күнгі хал ойлап тұрсақ,
Жақсымыз өз пайдасын құр қарасқан.

Азырак дәulet біткен кісі болса,
«Мен баймын, сен кедей» деп мал санақсан.
Болмаса бірлі-жарым талапкерлер,
Бозбала өнерпазбен жоқ жанасқан.

Һиммәтсіз байларымыз бәрі надан,
Хайыр, ихсан¹, иганатдан² аулақ қапқан.
«Анау артық, мен кейін қалам ба?» деп,
Өзді өзі хәсәтлікпен³ құр таласқан.

¹ ихсан – жақсылау

² иганат – жыту, жердем

³ хәсәтлік – күншілдік

Молдалар пайдалы іске уағыздамай.
Керекіз ұсақ сөзben баҳасласқан¹.
Құзғындау кызыл көрген барап жетіп,
Кісіні көрсе билер бір дауласқан.

Үйінде ғаділдігі ұмыт қалыш,
Биекем келуші ме еді пара алмастан?
Уаллахи, көзім көрді мұның берін,
Наныңыз, жалған демей, шын растан.

III

Өнерпаз қара жерге салар қайық,
Жиһанин алар тағлым қанат жайып.
Әр жердін тамашасын көзбен көріп,
Жастықта етер сайран болыш гайып.

Болғанда бойда қуат жүрген жақсы,
Аяғын бір күн қылдан кетер тайып.
Басыпты тауга да соқ, тасқа да сок,
Отырма бір орында күр мұнайып.

Жүргеннен тіпті қарап пайдалырақ
Күнінде үйренсен де жалғыз хәріф.
Тампыдан тاما берсе, болар дария,
Кетпей ме ақырында бір молайып?

Қылжактап екі ауылдың арасында
Не пайда жүргенінен құр сорайып?
Бай болыш өнер білсен тіпті жақсы,
Зор кару дәuletінді бұл сактарлық.

Тым артық кедей болсан оқығаның,
Білгенге қыын емес кету байып.
Мағлұмсыз мал дәuletі уакытша
Бүгін бай, гажап емес, ертең гаріб.

Дүниеде кедейлік жоқ өнерпазга,
Түседі ләхытқа бірге барыш.
Мысалы надандықтың қарангы түн,
Білгеннің жүрген жері бері жарық.

¹ баҳас – бәсеке

Бұларды айту – бізден, істеу – сізден,
Мұбада іні болса улғі аларлық.
Гибрат дүниеден алар болсақ,
Керінү түр кісіге сез үгарлық.

Кызына айтып, келінгे байкатқандай,
Магынасы көпкө бірдей сез пыгардық.
Түсінер ишарага фәнімлер,
Түс ашып «сол, солай» деп не қылалық?

IV

Майда бол жігіт болсан тал жібектей,
Жақсы емес катты болу тікенектей.
Гылымын болсадагы үшан-теніз,
Пайда жоқ өз халқына қызмет етпей.

Көрген мен көрмегендеге көп парық бар:
Ашылмас жігіт адам сыннан отпей.
Лайықсыз ерсілікке арандама
Өр істін мазмұнына козін жетпей.

Гибрат ал жақсыларға жақын жүріп,
Қаша ғер жамандықтан аулақ шеттей.
Не нәрсе талаптансаң табылады,
Опа жоқ ер жігітке жафа¹ шекпей.

Мысалы хәрекеттің сол секілді,
Алмассың егін орып тұқым сеппей.
Пайданды жақсы болсан тигіз көпкө,
Жатырқап еш адамды сыртқа теппей.

Кезінде кезен жерден қосылып қал,
Бәйгеге ұлы дүбір откен коктей.
Максұты хасыл болып ойындағы,
Иланым² ер тілегін мақбул³ еткей.

Тәуекел кемесіне мініп шыккан,
Гылымның талиблары⁴ нұрын токкей.

¹ жафа – азап

² иланым – құдайым

³ мақбул – қабыл

⁴ талиб – талапты

Аз біліп көпкө ғаптың болғандардың
Ләззәті таңдайынан жүрген кетпей.

Қанағат көп білдім деп етпе өнерге,
Кере бер басқалардың азын көптей.
Жасында қалсаң макрұм сан согарсын,
Болмайды жаман нәрсе өкініштей.

Шалқайып үйде жатсан дәнеме жок,
Сарф етіп ижтиһатпен¹ мальян текпей.
Талпасан дертке дауа, газизлерім,
Хафасы жүрттың қалың ауыр дерттей.

V

Шекірттерді өтейінші бір жанап,
Шетке үстамай сіздерді де бір санап,
Неше түрлі бұл замандағылым бар,
Үйренуге пайдалысын қыл талап.

Өзіннен зор кітаптарды көтеріп,
Мағынасын білмей жүрме күр қарап.
Бірін сөгіп, бір хәлфені мадактап,
Көпте талтап, қылдырып, жүрме тарап.

Ата-анан, ел-жүрттың көп үміткер,
«Пәленше жан келеді, – деп, – іске жарап».
Сол үміткер пырағы сіз болсаныз,
Үміт босқа шықласын, үмтыл бірак.

Хәрәжет² кем кебінде болса дағы,
Мұхтаждыққа не түрлі оқы шыданап.
Мехнәттан³ рахат болмай қалмас,
Бір көрерсін пайдастың ақыр, шырак.

Орысша білмек казаққа бек ләзім,
Руссияда болған соң біздің тұрақ.
Сусынынды бардағы қандырып қал,
Мысалы ғылым жатқан ағып бұлак.

¹ ижтиһат – тырысу, жанталасу

² хәрәжет – акша

³ мехнәт – бейнет, азап

Газет-журнал оқы да мағлұмат ал,
Көз жіберіп әр іске салып күлак.
Аршын жұтқан кісідей қақырайма,
Намыстанибай білгеннен үйрен сұрап.

Көздін жасын құргатар жігіт қайда?
Таршылықта қазақ түр біздін жылап.
Жүріп, жастар, араға жақындастыр:
Біздің халық енерден жатыр жырак.

Құрт жайлаган тамырын ку ағаштай,
Бір күн сынып не болдық кетсек құлап?
Кім қызықпас жүрегін бір жалғауга,
«Мені же!» деп алдында жатсақ сұлап?

VI

Өуелі үйренетін бір ғылымын,
Өзіннің мұсылманша дін ғылымын.
Шарттарын исламның кәміл білсөн,
Ахиреттік азық берер шын ғылымын.

Бұйырган, тыйған ісін шаригаттың;
Секілді фарыз, уәжіп мұны ұғуын.
Хат жазып, түркі танып, құран оқып,
Қираэт¹, қагидамен² жүргізуің.

Мұғалім аз оқумен бола қалсан,
Мәзкурларды сабилерге білгізуін.
Мұдаррис үлкен галым болғың келсе,
Шаһардагы гали³ медресеге түр кіруін.

Екінші қажет ғылымын орысша дур,
Өзіне бес пайдалы тіл бітуін.
Қараган мемлекеттің низамы не?
Мұны білсөн, сақталар дүниелігін.

Руссияның закондары өз тілінде,
Көрдің бе білмегенге зор киынын?

¹ қираэт – әндептің оку

² қагида – ереже

³ гали – жоғары

Әлбетте, һәм русша шығарады
Һәммә кітап, рисала¹, газеттерін.

Әр түрлі халықка деген бүйректарын,
Жазбайды біздін тілде бірде бірін.
Көзіңнің шарасы бар, көндін соқыр,
Немене білмеген соң көрген күні?

Өуелде біздің қазақ қорқып еді,
Баланың ыхтимал² деп бұзылуын.
Шоқының солдат болып кетеді дең,
Қайтерсін білмеген соң іс мазмұнын.

Кеш біліп, кенже қалып көп пайдалан,
Жібергені сол емес пе жер мен сұын.
Жол тауып әлде болса данышпандар,
Дұштаниң құлатқай-ды тіккен туын.

VII

Кім жақсы халық ішінде – байлар жақсы,
Кедей жақсы дегенді іздеп ташы.
Рас кой байлық артық екендігі,
Орныменен дәүлетті, байлар, шашы.

«Мал бітсе, соган бітсін!» деп айтальық,
Халықка жомарттықпен болса басшы.
Не пайда бәхіл³ болып күр жинаса,
Ондай пасық сараннан алыс қашпы.

Мәз болмай мындал жиган малынызга,
Үмтүльшіп ғылымға да көзіңді ашшы.
Коре алмай біреуіннен бірің ассан,
Өзді езің күншілдікпен болма аңы.

Бірінен бірі тәғлим⁴ алмақ ушін
Бұл кунде жердің жүзі араласты.
Білуге білмегенін күмар болып,
Әр қайсы өрге үмтүльшіп жағаласты.

¹ рисала – шығарма, кітапша

² ыхтимал – қалай ма қалай

³ бәхіл – саран

⁴ тәғлим – үйрену

Азы көптен қоркып та қарап түрмай,
Өнер, гайрат, білімін шамаласты.
Бойға сенген біктір жайға қальш,
Талаптанған нашардың амалы асты.

Үл, қыз демеің баланы оқыт, қазақ,
«Пәлі делік сонда біз – мынау асты».
Қазақ ойлар балама қалып берсем.
Оң жағымда отауым сонда ұнасты.

Мұны пайда деп білме баланызга:
Тұсау салыш аяққа байлар басты.
Үш бұтынан ошақтың шетке шықпай,
Үйде отырып жасытар гауһар тасты.

Ата малы сенгені болып кетіп,
Жалқаулыққа салыну жарамас-ты.
Тәрбиесіз тоң мойын бай баласы
Қайтарып жүр әр жерде ыхыласты.

VIII

Бір айтпайдым, көп айттым керек өнер,
Бір айтқанға халықта көп не көнер?
Бұл заманда, көз салсан, бір мінез бар:
Дұрыс сөзге табылmas кісі сенер.

Сондадагы сейлемей тұра алмас тіл,
Жалғандықты хақикат ақыр женер.
Жатқан зарды ішінен пығармасан:
Ойда нен бар жүргіт сені қайдан білер?

Жуан қоныш, кең көлтық қазақтар деп,
Кұлагынан тұмақтың тартып күлер.
Өтірік деп айтуға тагы орын жоқ,
Намыстаньш, көргенде конілім жүдер.

Азын-аулақ болмаса саналылар,
Бозбалалар, көбінен үздім күдер.
Мындан біреу шыққанда басшы болып,
Жүзден біреу шықса екен сонына ерер.

Өр тайпадан бір білген болып тұрса,
Сонда жүртқа шубнәрсіз үлгі берер.
Халық пайдасын күзетсе осылайша,
Ісімізге, әлбетте, береке енер.

Бұл айтқанның маҳрум әммесінен
Калсақ бізді, халыққа кім тенгерер?
Қайтіп тұрсын үндемей білген адам –
Ақылы дария, көзі өткір, көnlі шебер?

Алла жаққан кеудеде оты болса,
Су бүріккенге бәндениң қайтіп сөнер?
Тамшы қаны, қалғанша шыбын жаны,
Шанбазлар білгенін жұмсал қөрер.

Жеті өлім жок, біреуден – құтылу жок,
Ақыры тәқдир¹ жеткенде бір-ақ өлер.
«Топыракты үйден жаз» деп сұрайтын
Жаны төтті жақсылар бұған не дер?

IX

Ағайын барды құнделеп көре алмайды,
Жоқ болса жомарттық қып бере алмайды.
Кеткені берекенің сол болмаса,
Білмеген білген тілін неге алмайды?

Екі көз бір біріне дүшпан болып,
Болса да қандай жақын сене алмайды,
Үрысса катын-бала алдекандай,
Үйіне бір-бірінің ене алмайды.

Ғұмыры ит жығыспен бара жатыр,
Белгілеп бірін-бірі жеңе алмайды.
Көлденен ағайындар дәләлат² қып,
«Сіз бүйтіп бұзылманың» дей алмайды.

Бастаса пайдалы іске біреу шығып,
Сонынан көмек беріп ере алмайды.
Мал беріп жамандықты сатып алып,
Берсөң де жақсылықты тек алмайды.

Арада фітнаның ерті жанса,
Құйса да туфан³ сүйін сөне алмайды.
Өтуре бол бірін-бірі жогалтам деп.
Татулық иттифакқа келе алмайды.

¹ тәқдир – тағдыр

² дәләлат – дедалдық, ара ағайыншылық

³ туфан – топан су

Дау десе жаны құмар бишаарың,
Онымен еш бір нәрсе өне алмайды.
Аударып хақ пигылын бұзықтыкка,
Жүре алмай түзулікпен, оналмайды.

Береке кәсібінде болмаған сон,
Түзеліп еш шаруасы оралмайды.
Біреуі біреуінен артық болса,
Бір-бірін ілтифатпен тең алмайды.

Дүшпаны сырттан болған жесе дагы,
Онда да тізе косып кек алмайды.
Жамандап бірін-бірі мұқатса да,
Ешкімнен мұның жен деп шен алмайды.

X

Күл десен билі – күледі,
Күл десен құлды – өледі.
Асыл дегдар заттарды
Мақтанбай әркім біледі.

Іші алтын, сырты мыс
Білмегенсіп журеді.
Сезікті адам секіріп,
Мадактап өзін көреді.

Тәнірі жаққан шамшырак.
Су құйсан қайтіп сөнеді!
Намыстанып орынсыз,
Абыройын адам төгеді.

Пенденің тілі сүйексіз,
Женілсе де женеді.
Орынсыз іске матассан,
Жамандық содан өреді.

Біқылассызың кейбір надандар
Тасқа егін себеді.
Ақымаққа айтқан нәсихат
Дәл осымен тең еді.

Пенденің деп жүр мәз болып,
Дуние жүзі кен елі,
Өскен жағіт мұрат боп,
Кімге гибрат береді.

Алтыныңды мұс етіп,
Бос созден не онеді.
«Аздан тұтын асылды» –
Данышпандар деп еді.

Жүгендің кеткен бас асау
Айтқанға қайтіп конеді,
Көніл – батыр, тіл – корқак,
Айтатын сезім көп еді.

XI

Қыздырманың қызыл тіл
Түбіне жетер – соны біл!
Пайдасы жок тыындаі,
Сөз байлығы дария Ніл.

Күле іаріп, күншрене –
Үйінен шығар ол құртýр.
Көз алдында бір турлі
Шыға беріп шашар сыр.

Тілімді алсан, жігіттер,
Ондайлардан аулак жур!
Жақтай жур абзал заттарды,
Бейне бір сезі ол бұлбұл.

Жарысқа салсан жаратып,
Озатын мыңнан бұл дұлдул.
Саяхатшы біз пенде,
Сайрандауга дуние гүл.

Бейхабар жатпа, жас ұлан,
Шығып тұр қазір әрбір тұр.
Өнерден альп үlestі,
Халыққа шапсак болар нұр.

Қатын-бала асырап,
Мал жиганың былай тұр.
Хайуаннан артық кай жерін,
Надан болып журсең күр.

Жақсымен откен мәжіліс
Бір сагаты бейне жыл.
Жаманың сенбे сезіне,
Тайдырып кетер жінішке қыл.

Дегенге «доспын» төз наанба:
Сырын біліп, көңіл бүр.
Аяғыңды андып бас,
Кез келмесін қазулы ор.

XII

Шікірейіп, я жігіттер, кетпелік,
Инсанлыққа ерсі жұмыс етпелік.
Карастырып халық пайдасын жабыльш,
Көмек беріп мұқтаждарға көптелік.

Пайдасы жоқ исрафтан¹ бой тартыш,
Керексіз бекер малды төкпелік.
Қәдәри хәл біреу шықса талапкер,
Рәд² қылыш хәсәдлікпен сокпелік.

Қайда қалған откен заман қызығар?
Омыраулап күшке салмай, ептелік.
Өлде қандай заман болар алдында,
Гафилдышта бекер шулап отпелік.

«Мынау керек» деген істен құр қалмай,
Нашар істен шама келсе шеттелік.
Халыққа келсе мұбада бір таршылық,
Мұны, әлбетте, басқа демей, дерт делік.

Сүйекке сінсе, пайда бермес, жамағат,
Жакыннатып бойымызға ертпелік.
Тын кезінде қалған жақсы кимылдан,
Тұрса төүір үнемі бізге ерік беріп.

Кіріспекші болсаныздар бұл іске,
Үәдені бұза бермей ет берік.
«Мынау ісін қате» деген кісіні
«Сөкті мені» дей көрменіз жек көріп.

Басқаларды кемгे тұтпа, мырзалар,
Өзінді езің әлдекандай бійк көріп,
Екі жүзді бола көрме, асылым,
Сырттан сөгіп, мәдих етіп бет көріп.

¹ исраф – тегіп-шашу

² род қылыш – кері қагу

Ертеңіне қалма ұмытып, шыншылым,
Достарына бүгінгі күн серт беріп.
Сырты дос бол жүрген болса, іші жау –
Ондай итке: «манайымнан кет» делік.

XIII

Гибрат жаздым жасқа еткен талап,
Қасыннан ұран салып оттім жанаң.
Желікпей, жүйрік болсан, тұра алмассын
Кермеде аргымақтай тұрган жарап.

Әр балтан шешен болсан сөйленерсін,
Бұлбұлдай бақшадагы бейне сайрап.
Күнінде қызығылықты кимылдан қал!
Тіл мен жак, байланарсың бір күн әлі-ақ.

Өнерден, бозбалалар, үлес алмай,
Мақұрым үйде отырып қалма қараң.
Сен осіп кәмелетке жеткеніңше,
Базары бұл гылымның кетер тарап.

Тарылыш дін, дуниеміз бара жатыр,
Яптымау, білген бар ма – бұл не гажап?
Ойламас ертегісін не болар деп,
Салынып жалқаульққа біздің қазак.

Әр түрлі кемшілікті гибрат қыш,
Етеді басқа жүрттар бізді мазак.
«Бекер» деп күр қеудеге сала бермей,
Бізге де лайық қой мойынга алмак.

Жарысып жүрттың бәрі өнерменен,
Больш түр қалам, сия қару-жарак.
Білімді – мынды, білекті – бірлі жығар,
Халықтың артуына өнер сәбәп.

Тәуфикалы¹, инабатты² болсан, жігіт.
Құрметтер халық сені дәрәжалап.
Үәждесіз отірікші болсан мәгәр,
Бәддүға³ оқыр саған әр кім қарғап.

¹ тәуфикалы – тәрбиелі, көрегенді

² инабатты – сенімді

³ бәддүға – карғыс, теріс бата

Абзалын мінез-фигыл, жүріс-тұрыс,
Лайық мұның бәрін алсан таңдаң.
Сырың бір, қырың сегіз болсын, құрбыым,
Бұл өзі бозбалага ауыр салмақ.

XIV

Басылсын халыққа тарап бұл книжке,
Жазылған келгенимде жиырма беске.
Қадірлеп сез асылын танығандар,
Қолына ала отырсын мәжілісте.

Өзіммен мәсіләктес¹ құрбыларым,
Котеріп лақабымды алсын еске.
Мағыналы сезім терен болмаса да,
Бір әсер бермейді деп үміт кеспе.

Міржакып бар созімен базар ашты,
Жиыльш, өнерпаздар, кел кенеске.
Сынына білгіптердің сезіді салып,
Болмайды «ғақыл, совет» бер демеске.

Өзінді биік үстап менмен болып,
Лайық па емтихан ғып тергемеске?
Тал түсте қойға қасқыр шауып жатса,
Дұрыс па коре тұрып үндемеске?

Әр іске өз формынша бага беріп,
Хиянат – теріс, ғаділдік – шын демеске?
Білімсіз топас болсан мойынга алып,
Бола ма гайрыларға «біл» демеске?

Іс істе татулықлен басын қосып,
Пайда жоқ құр шулаған ерегісте.
Шаманнан келмес жерге бой корсетпей,
Бұлданба өз қолынан келер іске.

«Пәленше білсін!» деген сөзге мәз боп,
Мырзалар, тілімді алсан елріспе.
Жұмысқа абырайсыз катынаспай,
Бел байлап тәуекел қыл женер іске.

¹ мәсіләктес – пікір бағыты, нағымы бір

Өр іске өнер, хәйлә керек болса,
Тіл алсан омыраулап салма күшке.
Бұл сезім ілтифатсыз босқа калып,
Түбінде калып жүрме өкінішке.

XV

Көнді бозбаланың ашылғандай,
Күмары кәрілердін басылғандай.
Ләззәті көпке бірдей сөз пығаршы,
Халыққа пайда беріп шашылғандай.

Өр кімнін қышуына тие сейлеп,
Мәдихлап дәреженді асыргандай.
Сөзіңмен дүшпанды азайт, досты көбейт,
Тасалап гайыбынды жасыргандай.

Өнермен күрбы ішінде көсемдік қыл,
Озіне мұктаж келіп асылғандай,
Артылып достарының махаббаты,
Болмасын дүшпандарын басынғандай.

Жақынсып жүртка тегіс сене берме,
Білдің бе, досын қандай, қасың қандай?
Болманың көрсе қызар көрінгенге.
Байқаңыз: пасың қандай, асыл қандай?

Енеді шыға беріп кетер боктап,
Кезінше болсадағы бас үргандай.
Хафада жүрттың көбі жүр әуре бол,
Мақсұды көніліндегі хасыл болмай.

Арыстандар айға шауып мерт болып түр,
Файраты бойға сыймай ашынғандай.
Бұл күнде көбі қор бол жүр емес пе,
Шаһbazлар қалың жауды қашыргандай?

Пайда жоқ ірлікте, байқасаныз,
Көз жібер: олақ қандай, тәсіл қандай?
Пасықтар ер қадірін қайдан білсін,
Көрмейді ой жіберіп нәсіл қандай?

Файдасыз мылжың сөзді әркім айтар,
Келмейді сөздің нәшіл асылданбай.
Іәммәсін бұл айтқаның байқамайсың,
Озіңе озін, жігіт, қасың бардай.

XVI

Өфөндім, хата қандай, анық қандай,
Бұл күнде көз жіберсен, халық қандай?
Ілгері басқан аяқ кері кетіп,
Хафада жәрдем таштай тарыкканда.

Арасы аспан менен жер секілді,
Мысалы, қарангы мен жарық қандай?
Хиянат ғаділлікпен жанасар ма,
Байқасан, арасында фәрқ қандай?

Бенденің бірі күшті, бірі нашар,
Өлшесен жоқтық пенин барлық қандай?
Берер ме койшы болып қасқыр уафа,
Ізгілік залымдықтан галәб¹ болмай?

Жаксы мен жаман кетті араласып,
Пигылын һеш адамның танып болмай.
Өкініш күн откен соң бермес пайда,
Ғылымның шәрбәтінен қаныш қалмай.

Тұрганда тән сәламат неге отырсын,
Жеріне конілге алған барыш қалмай.
Жармасып жағаласпай дәнeme жок,
Тиесілі сыбаганды альш қалмай.

Жұмсайтын өнер орны кез келгенде,
Дәреже болсадагы сальш алмай.
Көз жібер әр нәрсенің асылына,
Созіне алдаушының нанып қалмай.

Жастықта не қылсаң да жарасады,
Қартайш күнің болар жалықканда.
Қан түссе аяғына озар мәстек,
Осындай аманында шауыш қалмай.

Бел байлап тәуекелге жұм көзінді,
Ешкімнен жүрексініп хауыфланбай,
Газилар хафалыкта жүр әуре боп,
Еш нәрсе бұл уақытта анықталмай.

¹ аләб – женіс

XVII

Болады Торгайский уәләятим,
Тайфам – Арғын, Мадияр – асыл затым.
Бұл сөздің мұхаррирі һәм наширы,
Дулат-оғлы Мир Яғкуб – өзім атым.

Дәреже халыққа пайда келе ме деп,
Бұл еткен сол ниетпен қызметім.
Қыстырып қәдәри хал айттым назым,
Көтеріп оқушының көңіл шатын.

Сөзімді жауып қоймай халыққа тарат,
Тілейтін құрбылардан бір хажәтім.
Майданға сөзді салып құрдым дүкен,
Өр істің тәніріден деп қабуләтін.

Өнерге жүрмін сусап құмарланыш,
Ғылымның аз татқанга ләззәтін.
Таглим, тәртіп үшін жургендеймін,
Іздеумен жері болса табылатын.

Школге берген еді атам марқұм,
Заманың түрін көріп тарылатын.
Орыстың тілін біліп, хатын танып,
Біреуге болмасын деп жалынатын.

Болгай-ды жайы – жәннат, иман – кәміл,
Бихисаб еткен алла раҳметін.
Аз білген ғылымының саясында
Милләтке қызмет ету ижтиһадым.

Білдіру білмегенге білгенімді,
Өзімнің деп білемін зор міндетім.
Мен жүрмін жиһан кезіп, халық аралап,
Жүргүре күн болар деп жалығатын.

Өр елді өз көзіммен көрейін деп,
Себеп бол мұталиғам¹ апшылатын.
Үлгілі жақсылардан өрнек алып,
Макұдпен арттыруда мәғрифатым.

¹ мұталиға – бакыт, ырыс

Көп пайда аз ғылыммен көрсетпесе,
Көп біліп кім болады Әфлатон?
Пайдасыз ғылымда жоқ ешбір уафа,
Ішүге ашы судай жарамайтын.

Болгайсың таудай аккан тәтті бұлак,
Ыстықта шөлдегендер жабылатын.
Қысылған мұқтаждарға жәрдем беріш,
Халықтың өзіне аудар махаббатын.

Қадірің дос-жарларға болсын сондай,
Сыртыннан көрмегендеге сағынатын.
Өскенде өнер табам деп ойлама,
Өр нешік күнің осы талпынатын.

Зинінім¹ қайырышының дорбасындай,
Қайткенде артылады маглұматым?
Жастықтан қызығылқты болар заман
Я өліп, я картайып айырылатын.

СӨЗ АҚЫРЫ

Жақындал келді сөзім тамамына,
Ұсындым сынаушының назарына.
Орынсыз қатам болса көрсетініз,
Фибрат еске түсіп аларыма.

Бұл сөзді жазғаным жоқ ақын болып,
Халық тентек, жалғыз өзім макұл болып.
Қайғы мен хәл мүшкілін білдіргенім –
Үйқыда жүрт жатқан соң гафыл болып.

Қазактың өзім дагы баласымын,
Білемін сол себепті рәсімін.
Хәйламен қаклан құрган жауды көріп,
Теріс пе сізге келіп сыр ашуым?

Мұсанниф² һәр халықтан еткен сайрап,
Заманың кемшілігін айтқан зарлап.
Үзілмей данышшандар шығып жатыр
Милләтке жаны ашып, ғамын ойлап.

¹ зинін – зерде

² мұсанниф – автор, күрастырушы

Орыста Пушкин, Гоголь, Лермонтов,
Крылов, Тургеневтер кеткен отіп.
Қартайып бұл уақытта Толстой тұр
Өзіне мәсіләктес ерлерді ертіп.

Қазакта бұлар тендес бар гой шешен,
Халықтан мойны озып болған көсем.
Семейден шықты Ұбырай Құнанбаев,
Сөзінде кате бар ма сынап корсен.

Ақын аз Байтұрсынов Ахметтей,
Сезі алтын, мағынасы меруерттей.
Оқыған гибрат алып жас жігіттер
Һаммәсі өз халқына қызмет еткей.

Оралдан Әбубекір молда шықты,
Омбыдан Қыпшақбайдай жорға шықты.
Торгайда Ақмолла мен Нұржан жатыр,
Шеже, Орынбай, Мәшінүр Жүсіп о да шықты.

Бұлардың әрбір сезі пайдага асқан,
Өнерін хатқа жазып халыққа шашқан
Мақтап өлең айтпаған нәрсе алуға
Ғажайып хикметтің¹ кілтін ашқан.

Бұлардан басқа ақын көп сез бұлдаған,
Бергенің мақтап, сарапты жамандыған.
Есімін оның ушпін жазбаймын мен,
Болған соң хадемлардан саналмаған.

Іер бағтан білгенімді жаздым сорттап,
Барыма қанағат ет деме жоктап!
Артуын абыройдың хақтан тілеп,
Етілді сез мұхтасар², қалам тоқтап.

¹ хикмет – даналық

² мұхтасар – қыскартылған

Мен біткен ойлаң жерге аласа агаш
Е. меспін же жісі көп тажиша агаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі –
Пайдалан шаруана жараса, алаш!

ӨЛЕҢДЕР (1910–1916)

ШАТЛЫҚ

Хайырлы сагат. Алапқа бірдей шатлыққа,
Сабыр етіп, саргайып жеттік актыққа.
Сілік устінен шанды, қазак баласы,
Жетер енді, оянибай біраз жаттық та.

Аш үйқыиды, ал қазақты матбуғат,
Шетке қакпа, біздің жұрт та болсын шат.
Талапкерлер майданында жарысып,
Бәйгесіне альш шықсын маглұмат.

Бұлар келіп, халықты қара агартастын,
Білмегендер білгіш болып тагы артсын.
Әр алуан гылымнан алып үlestі,
Шын көнілден халқына сүйген тартсын.

Бұл хабар қуандырар елді байтак,
Керегін матбуғаттың келген байқап.
«Серке».
Жасасын гүмірлұ боп енді «Айқап».

ЖІГІТТЕРГЕ

Корген мен көрмегенде көп парық бар,
Болмайды жігіт жақсы сыннан өтпей.
Үлкенге, кішіге де ілтипат қыл,
Жатырқап еш адамды сыртқа теппей.

Гибрат ал жақсылықтан жакын журіп,
Аулак қаш жамандықтан сырттан шеттей.
Орынсыз батырлыққа арандама,
Өр істің мазмұнына көзің жетпей.

Жігіттер, мұнан гибрат алмай болмас,
Адамға бірлік керек болса жолдас.
Бірінің айтқанына бірі көнбей.
Істеген бәтуасыз ісің онбас.

Алыс пен жақын ойлы болмас жолдас,
Қас қылған жолдасына жігіт онбас.
Бар болса наәслінде бір шықілік,
Өзге түгіл – езіне болады кас.

Бақ-дәулет басындағы бір геуһар тас,
Жок болса бұл екеуі ісің онбас.
Қызығы бұл жалғаның мал менен бас,
Даракқа миуасы жок бұлбұл конбас.

Дос емес дос сыртынан жамандаган,
Несі дос бір қатасын жаба алмаган.
Дос қайда досы үшін жан қинайтын,
Өншіейін дуніе үшін амалдаған.

ҚАМАР СУЛУҒА

Негылам айтқан сезім ем болмаса,
Сұңқар мен сұқсыр үйрек тең болмаса.
Сен үшін мүнша қапа болмас та едім,
Алды-артын бері қысқа кем болмаса.

НАУРЫЗ

(Жаңа жыл)

Аспанда күннің нұры,
Мақпалдай жердің түрі.
Куаныш мал мен жаңда,
Кыс шыққан елмей тірі.

Ойнаган анау бала,
Көк орай жалын дала.
Егіндік егін еккен
Узамай болар жана.

Бай, жарлы келген күй,
Ойын-той ауыл, үй.
Кой сойыш, конак асы,
Мырзалық еткен сыйыл.

Келіпті жылдың кұсы,
Күнде шу көлді тұсы.
Күн жылы, ызгары жок,
Жаз шығып, кеткен кысы.

Боздаған анау түйе,
Кұлышнадап жатыр бие,
Гүлдеуге бет алып түр,
Қызырып қызыл шиес.

Егінші егін егіп,
Қостаньш арба жетіп.
Тыныш жок ерте мен кеш.
Еңбекпен азап шегіп.

Ат шауып, тау жарысқан,
Таласып бәйгі алысқан.
Қотерем арық-тұрық,
Жаз шығып жайланаисқан.

Ойын-той болып жатқан,
Ел кешіп, конып жатқан.
Жаз шығып, жазғытұры,
Анау мал тольп жатқан.

Жайнаған терен сайлар,
Ойнаған құльин, тайлар.
Ел конып көл жағалай,
Өріске малын айдар.

Гүл есіп гүл-гүл жайнар,
Бұтакта бұл-бұл сайрап.
Тіріліп күрт-күмірека,
Жер жүзі быж-быж кайнар.

Сұлу жүр сыландаған.
Күлімдеп қыландаған.
Ерініп бір басуға,
Жас талдай бурандаған.

Кыдырып жігіт сылкым,
Ерігіп күнде дарқан.
Женгесі жылы жүзді,
Ат қойып кеңже қалқам.

Аспанда күннің нұры,
Мақпалдай жердің түрі.
Куаныш мал мен жаңда,
Қыс шыққан өлмей тірі.

МЕКТЕПКЕ

Ашық күнде жарқырап,
Жана жауган жатыр кар.
Домбықтырып беттерін
Адамдардың түр ызгар.
Жатырсындар неге үйыктап?
Күн шығып калды, балалар.
Таңгертенгі аязбен
Мектебінде жөнел, бар.

МЕКТЕПТЕН

Мектептен қайтып балалар
Қызырып беті сүйктан,
Үй алдында майлышақ
Жатыр еді сүйктан.
Қүйрығын бұлғап еркелеп
Қылды ықылас пындықтан.

Күліп шулап, кірсе үйге,
Самауыр түр бу пықкан.
Тойып алып тамакқа,
Балалар жатып тынықкан.

БАЛДЫЗГА

(*Bірінші хат*)

Сәлем жаздым балдызга
Осы ауылда кез келіп,
Қазақшылық гурпында
Бар гой қақым жезделік.

Бұрын солай болушы ед,
Кетпесе заман өзгеріп.
Жатсынбасан, Жәнима,
Бізде болмас өзгелік.

Сен бір бұлбұл сайраған,
Бұл өнерің білінді.
Жақсыға құмар жездене
Естіртші бүтін үнінді.

Бір көргеннің бірімін.
Мұндағы гүлді кім көрген?
Мадактауға сипатың
Бармай тілім күрмелген.

БАЛДЫЗГА

(Екінші хат)

Жаздым сәлем балдызга.
Ғаптығым сіздей жалғыз ба?
Осы ауылда кездестік,
Көңілімді қалғызыба.

Айналайын макшұғым¹,
Өкпелеп мұны азынба.
Коршауда отыр жезденіз,
Темір тордың астында.

ХИБСТАҒЫ УРЫНЫҢ МІНАЖАТЫ

Уф, алла! Бітті қаным, шықты жаным,
Шірір ме бұл хибста газиз тәнім?
Таусылып көздің майы, қуат кеміп,
Сикым бар жан танымақ кетті мәнім.

Мінекей, жиyrма бес ай мен жатқалы,
Хибста тұтқын болып дәм татқалы.
Үшырап жетім-жесір қарғысына,
Ерік кетіп қол-аяқты байлатқалы.

¹ макшұғым – сүйгенім

Бәле боп іздел басқа талқанымыз:
Жазасын тартып қазір жатқанымыз.
«Пәленше пәлен» деген атқа мәз боп,
Аяғы неге соқты мактаннымыз.

Бит, бүрге, қандалалар қанды сорып,
Қасынып түнде үйкү жоқ жанды қорып.
Білмейміз елдегілер негылыш жур,
Қазіргі осы бол түр біздің жорық.

Қара наң қыжылдатып жүрек кесіп,
Жатасын жамбасынды тақтай тесіп.
Осы екен: «үрлік тубі – корльпек», – деген,
Яптырмай, құтылармыз енді нешік?

Алмайтын мықты неме елдің сезін,
Тісінді қайра да жат өзіне-өзін.
Кілтті есік, тас кереге, темірлі әйнек,
Шыға алмай құр жылтырап екі козін.

Найзалы мылтық, қылыш қолына алып,
Күн-түні қүзетшілер түрган бағып.
Білінсе бір кәдігін, бітті саудан,
Батырым, құтыларсын бұдан нағып?

Астына жел жетпесті мініп алып,
Күн бүрін мал өрісін біліп алып,
Жабысып ат жалына ай жарықта
Кететін қолдар мынау іліп алып.

Жануар қысса тақым сезуші еді,
Қайшылап құлактарын безуші еді.
Өзі тоқ жетектегі семіз шіркін
Өренге қызыл май бол ерупші еді.

Кептіріп атты терін тек түрмадық,
Байлардан шама келсе көпті үрладық.
Сүйекке әбден сіңіп алғанин сон,
«Кедейдің кекшолагы» деп түрмадық.

Жолдастар қосылуышы еді әлде қайдан,
Демеуші ек: «мынау аргын, мынау найман».
Шыққанда елден аулак таң бозарыш,
Өндөтіп өтуші едік терен сайдан.

Деуші едік үрлік мадды «түнде туган»,
Жігітті «батыр» деуші ек оны куган.
«Қой» деген ақыл сөзді құлаққа ілмей,
Көз жасы енді мынау бетті жуган.

Басымнан кінәм асып мұнда түстім,
Ақыры не болғанын көрдім істің.
Босатып бір ат берсе жіберетін
Көзімнен болыс, билер бір-бір үштын.

Жаза гөр топыракты елден, алла.
Тілегін міскіндердін берген, алла.
Кұльща екі жаза бере көрме,
Кеше гөр, қылдым тәуба, тәуба, тәуба.

АБАҚТЫДА АЙТ КҮНІ

Күзетшілер оянды ерте ақырып,
Шай алуға тұтқындарды шакырып.
Бейшаралар уқалай көзін жүгірді,
Тастаган гой тізесін әбден батырып.

Шуласып жур айт күттүктап жиыльшп,
Күтылсақ деп іштерінен сыйынып.
«Он екі айда бір келген шәриф айт күнін
Откізбедік шадлықпен» деп күйініп.

Ас қадірін қайдан білсін қарны ток?
Бос адамда тұтқын үшін қайғы жоқ.
Қатын-бала, дос-жарымен мәз болыш,
Ойнап-куліп, сұхбатласып құрган топ.

Хафа мен Офа екеуі де алладан,
Мойын ұсынып міскіннің көбі зарлаган.
Шаттанайын десе дагы айт күні.
Беттерінде кан тамшысы қалмаган.

Асырайды пықластай қылыш шыбын жан,
Сөткесінде екі қадақ қара наң.
Кекшіл сорпа, ширек қадақ жасық ет
Сорлы тұтқын бәйге атындај жараган.

БАЛДЫЗГА

(Үшінші хат)

Жаздым сәлем балдызга,
Мақшұтым сіздей жалғызга.
Жақсыда жаттық болмайды,
Именіп сырың жасырма.

Торда отырып тарықпай,
Талпынады ылашын.
Бидайықты үміт қып,
Созады көкке құлашын.

Кек қауырсын бидайық,
Ержетсе кімге лайық.
Жатсынбайық жақындал,
Пікірін тартып сұрайық.

Отырмын торда жабырқап,
Шығармын ертен жарқырап.
Сұрагыма жауап бер,
Жүріп кетпей салбырап.

ТАЗА БУЛАҚ

(Романс)

Бар екен таудан акқан таза бұлак,
Түк ел жоқ маңайында қылған тұрақ.
Жагалай біткен агаş жапырақты,
Жайқалып кун мен желден тұрган корғап.

Шілденің тас қыздырған ыстық куні,
Мөп-мөлдір сұы салқын, әйбат түрі.
Шыныңдай жалтыраган тазалығы
Көрініп айнадай боп жатқан тубі.

Жиһанкез уш жолаушы келе жатқан,
Шелдеген ыстық күнде тандай қатқан.
Кез болып бақыттына әлдеқалай,
Су ішіп мейірі қанған сол бұлақтан.

Рақат сусын қаныш, жан жайланаңып,
Қарап тұр акқан суга кайран қалыш.
Көреді суағардан жазулы тас,
Жагалап жоғарырақ журсे барып.

Ушеуі мұны керіп қалды тоқтай:
Жапанда жазуы бар неткен тактай?!

Жазылған оқып көрсө, сөзі мынау:
«Болсан бол, ей жолаушы, бұл бұлақтай!».

Саудагер еken бірі үшеуінің,
Тынданыз сондағы айтқан сөзі мұның:
— «Яптыра-ай! Бұл жазылған ақыл еken,
Откізбей агар бұлақ күні-түні.

Алысқа бармақшы ол тынбай ағып,
Косылмас өзге бұлақ бұған нағып?
Зорайып ақырында өзен болып,
Суынан пайдаланар тәмам халық.

Менімше, мұнан мұрат, магына сол,
Кәсіп қыл, жалқауланбай, талапты бол.
Бұлақтай макеудыңа сен де жетіп,
Басыңа тигізерсің пайданды мол».

Екінші галым еken аса зерек,
Ол айтты басын шайқап, назданып бек:
«Бұл сөздің магынасы сіз айтканнан,
Менімше, болса керек теренірек.

Бұл сөзден гибрат сол адамзатқа,
Тегін қыл жақсылықты, пұлға сатпа.
Бұлақтай кез келгенге даяр болып,
Міндесіз білімінді тарат халыққа».

Жас жігіт жолаушының үшіншісі,
Өдемі көрер көзге көркем кісі.
Тоқталып еш нәрсе айтпай тұрып еді,
«Не ойлайсың, сойле, мырза!» – деді өзгесі.

Бұл жігіт берді жауап сонда тұрып:
«Ориныда акпай бұлақ тұрса тұнып.
Шөп-шалам, шаң-топырак, селеу басып.
Сарқылып қалар еді әлі-ак құрып.

Жұрт құмар бұлақ таза болғандықтан,
Жазудан мағынам сол менін үқкан.
Көнілінді бойынменен таза сақта,
Пәклікпен артыларсың сонда жүрттап.

Ақ пейіл, таза жүрек, жүзін жаркын,
Секілді мелдір бұлак сұзы салқын.
Болғандай дертке шипа жаңы сүйіп,
Шубесіз пайдаланар болсын халқын».

«АЙҚАПҚА»

Екі жылды зарменен
Откізді журнал «Айқабын».
Алашты тегіс аралап,
«Айқабым» жайын байқадын.

Онына жүрттың сүйініп,
Теріске басты шайқадын.
Алабыңа жиылды
Білгіші һәр бір тайпанын.

Мұн-мұктажды күзеттің
Көрсетіп орнек байтагын.
Оқушың отыр күмар боп,
Тағы да бар ма айтарын?

«Айлық жүріс алыс» деп,
Айында екі шықканын.
«Шабындық ерге намыс» деп
Өз борышынды ұққанын.

Жүрек қанын, көз жасын
Қайнаттын қозғап жүрт қамын.
Түзу жолға салам деп,
Адасып теріс ыққанын.

Ақиқатты тұра айтып,
Жасқаныш, жасып бұқладын.
Аз пұлменен көп қайрат
Көрсеттің ерлік, сырттаным!

Казактан шыққан жүйріктер
Көрсетті көзге шабысын.
Қаламы өткір білімпаз
Шашты алысқа дабысын.

«Алаш!» деп ұран шакырды,
Жүрттыңың жоқтап намысын.
Жарқырап жаңған жүлдиздай
Үктырып айқын һәр ісін.

Конілі жабык, көзі көр
Білсін қайдан мәнісін?
Жолбасшы болған заттарға
Абырай, бакыт дарысын.

Жомарттықта бірінші
Орын алған ел едік.
Үш тенгеден өлмеспіз,
Кел, мырзалар, берелік.

Білгіштердің сонынан
Шұбырып біз де ерелік.
Газеттің сезі өртегі –
Ерігіп жазған демелік.

Толықсып кеше тұрғанда –
Біз кімдерден кем едік?
Кеміткен жауыз надандық,
Надандықтан безелік.

Газет-журнал оқысан,
Көзінді, казак, ашасын,
Дүние халін білмесен,
Ілгері қалай басасын?

Игілік жолдан тартынба,
Бекерге де шашасын.
Өнер-білім тістей ме.
Шегініп неге қашасын?

Саргайып жатқан бір гаріп
Жіберді жазып батасын.
Халыққа шашып жемісін
Жасасын «Айқап», жасасын!

ЖОҒАЛҒАН ҚЫЗ

Тұманды қоңыр бір күнде
Жоғалып шықты сұлу қыз.
Қарангы түн және өтіп,
Таң атып болды һөм күндіз.
Бұл таңнан бізге не пайда?
Табылған жоқ әлі сулуымыз.

Бүтін елден бір адам
Көрсейші жоқтан һешбір із!

Үрлады гой өлім деп,
Қайғырып жастар қылды сөз.
Іздесе де жабылып,
Болмады бұған ешкім кез.
Үрысы мағлұм сөйтсе де,
Тіпті үмітсіз емеспіз.
Іздесе жокты кім таппас:
Өзі – біреу, ие – жұз.

СҰЛУ ҚЫЗҒА

Сұлу қызы, қалың елден сені таптым,
Көрдім де тамашаңа белден баттым.
Майыскан алтын айдар еркесісің
Ояңған үйқысынан табиғаттың.

Құмардан құр қөргенмен шықпайды екен,
Кілті қолға түспей махаббаттың.
Күн шалмас, миуанды алмас адам бар ма,
Шағынды күзеттім де қарап жаттым.

Бола алмай дидар нәсіп қол созғанмен,
Қызығын кере алмадым ракаттың.
Сыланып тоты құстай қыр көрсетіп,
Аккудай биікке ушып қанат қактың.

Жальының басатұғын жалғыз озін,
Сөнбестей жүрегіме бір от жақтың.
Болмагы мұрат хасыл және өзінен,
Өзіне сырттан балап жүрген заттың.

Дей көрме – «кінә өзіннен, обалың жоқ,
Қайғыга шат көңілді неге саттың?»
Сұлуым, қазы да сен, торем де сен,
Мұнымды қайта айнальш саган шақтым.

ЖҮТ

Кетер ме көпке шейін Доныз естен,
Былтыргы қатты боран қыстайғы ескен?
Жетпіс пен сексендері қариялар:
«Көрмедік сұрапылды мундай», – дескен.

Үскірік, аяз, боран арадаскан,
Екі үйдің арасында жан адасқан.
Қабагын түйіп келген қаһарлы жұт
Салды ойнақ сахараға уытын шашқан.

Мұндайда касқыр қарап қалсын неге?
Қашаннан тісін қайрап жүрген неме.
Көп берді жұтқа көмек бір жағынан
Демеді: «Қызғаныш қып жұтта жеме!»

Қырылды қосты жылқы сорға түсіп,
Омбы кар, терен сай мен орга түсіп.
Хал кеткен қайыруға жылқышылар,
Жанымен «кош» айтысты олар да үсіп.

Устінде ұзын жолдың қалашылар,
(Күн бар ма кедей сордың бағы ашылар).
Токтаусыз күні·түні сокқан боран,
Біразын қалған басып қазасы бар.

Балалар бокша арқалап барын киген,
Сабакқа бармақшы боп шықкан үйден,
Жеткенше аяқ·колоң домбықтырып,
Бетінен тызылдатыш аяз сүйген.

Суатқа мал сугара барған малай,
Келеді құлак·мұрнын о да укалай.
Кенеттен бір мезгілде боран соғып,
Лагып құба жонга кеткен талай.

Жылқыны Доныз солай қырып кетті,
Жұмысын бітірді де жүріп кетті.
Сан байлар жүген ұстап қала беріп,
Сабасын керегеге іліп кетті.

Қайран ел, қандай едің заманында,
Күн бұрын сақтанбадың аманында.
Алдына жау мен жүттүң айдал салып,
Сейтетін кор болып жүрт каларында.

Жаз туса бейғам едің қыс жетпестей,
Қызық күн бастан, сіра, неш отпестей.
«Жаратқан құдай артық халықпаз» деп,
Кольинан төрт түлік мал бір жетпестей.

Көрді ме енді көзің кеткендігін,
Замана өз жұмысын еткендігін.
Сақтанбай салак есken жалқау жүртты
Көндіріп кедейлікке жеткендігін?

Ақылын жанашырдын алмаушы едін,
Сөзіне, сірө, құлак салмаушы едін.
Қымызыға шекен қызып, тойсан етке –
Пайдасыз күргәк дауга талмаушы едін.

Жаз жимай қыс азығын жатушы едін,
Арзанга қымбатынды сатушы едін.
Еңбекпен табар пайдаң болмаган сон,
Борышқа шаш етектен батушы едін.

Баланды оқыт десе қашушы едін,
Малынды «партияға» шашушы едін.
Алдында дұрыстықтың көзді жұмызып,
Аңқылдаң теріс іске басушы едін.

Кең коныс, атамекен кеткен жок па?
Орнына «хахол» сұмырай жеткен жок па?
Мал болса бар сенгенін о да азайып,
Заманы көші-қонның өткен жок па?

Көсіпсіз кының жүрттың күн көруі,
Шаруаның осы кезде кетті түрі.
Жүз жылқы қарға салған қазақтардан
«Хахол» бай пар өгізді . . . жазғытуры.

Қара жер анамыз гой бізді тапкан,
Өлгендеге тағы қайта қойнын ашқан.
Кол үзіп, сол анадан айрылмасак,
Өлтірер бізді тіпті қалай аштан?..

ШАҒЫМ

Мен біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жанқам мен сенікі –
Пайдалан шаруана жараса, алаш!

Тамшылап көзден акқан бұл сұық жас,
Балқытып қашан ерітер жүректі тас?
Қаламнан жылап акқан кара бояу,
Жазылып қағазға, сен, жүртқа қыл паш.

Жүректен қашан шыгар кадалған оқ,
Жандырган жанды нахак сөнер ме шоқ?
Кажыған кам көнілді бір кетерер
Жанымда жаны ашитын адам да жок.

Бар кінем тамырына балта шалтым, –
Керген сон шыдай алмай, кияннаттын.
Білген аяр, білімсіз айттар маган:
«Обал жок, кылмысынан өзің талтын».

Калғап тұр күнбатыстын кара бұлты,
Адасып сөуле көрмей казақ жүртү.
Әсир боп жол іздеңен жортудышы,
Жол бегеу жол тоқканның болып ғұрпы.

Алушы андушыны алмай қоймас,
Жеріне көnlіне алған бармай қоймас.
Әділдік аста қалған еш күні жоқ –
Ерте ме, кеш пе, бір із салмай қоймас.

МҰН

Газиз басым құтыла алмай жаладан,
Жаудың колы босамай тұр жағадан.
Жүректі жаншып, жанға түскен ауыр тас,
Ашту тасып, тамырды құып тараған.

«Қара құлақ – қасқырдың шамы» дегендей,
«Мынау солай» – дегенге оғын қадаган.
Лаж бар ма болған сон заман осылай:
Шақ болып тұр сұнкарды күзғын талаған.

Жүйрік қиял дүниені айналыт,
Дамыл таптай дәртке дәрмен қараган.
Мұның шагып қалды «азамат» үміткер,
Түсінер деп көnlінде сөуле бар адам.

СЫРЫМ

Құрып жүрміз алдағы істін планын,
Біле алмаймын не нәтиже шығарын.
Малды байлас, басты тігіп бейгеге,
Месіләктің құлы болмак құмарым.

Білгіштерді жанай жұру әдетім,
Үміт етіп жақсылыктың жұгарын.
Кете алмаймын аса сілтеп, еркінсіп,
Мін тағуға халықтың біліп сынарын.

Күзетуде кірпік қақлай әуремін,
Хак пен нахақ – қайсысы женіп шыгарын.
Біздің тілек кім жағында, белгілі,
Дұштан туын сұрау хақтан құларын.

Көздеген оқ, сермеген қылыш болса да,
Тәуекел деп қасқайып кезді жұмарым.
Кім ушін тусам, сол ушін өлу борышым,
Міндег қылыш қосқаны маған құдайдын.

Баста – бақыт, қолда – дәулет, тәnde – жан,
Кім айта алар үнемі кетпей тұрагын.
Мұның бәрін білсөн, қазақ баласы,
Халін харап, онан да ғажап шыдауын.

ҚАЖЫГАН КӨҢІЛ

Жүйрік қиял дүниені кездіріп,
Туган ел мен өскен жерден бездіріп,
Қын қигаш қияларға жетектеп,
Сырын айтпай, жоні қалай сездіріп.

Ере бердім мен артынан бір есер,
Қарсы келіп еркім бар ма тіресер?
Жел айдаған тұрагы жоқ қаңбақтай,
Ағынымды дедім-дагы сай кесер.

Сай орнына душар болды терен жар,
Мезгіл жетпей шығу қын, өзі тар.
Достың саны нөлге қалып азайды,
Бой балқытыш кімді ерітер шакқан зар.

Көп құлагы мактаменен тыгулы,
Касқыр қуып үріккен койдай ығулы.
Құбыжық бар десе, корыққан баладай,
Су жүрек боп сорлы қазақ бұгулы.

Жалыны ыстық жас ғұмырым шыдатпай,
Теріс істі пек үжданым үнаттай.

Токтай алмай басым таска жеткенше,
Қарсы шауыш қайралған өткір болаттай.

Желігуден жел конілім басылмай,
Білім артыш, жемісі жүртқа шашылмай.
Ерте мен кеш тақылдатып қақсам да,
Өтуре қылды бақ есігі ашылмай.

Жаудын бетін қажып тұрмыз бұра алмай,
Бұрмак түгіл, шыдан қарсы тұра алмай.
Күннің кезін қара бұлт жасырып,
Күлімсіреп нұрын шашып шыға алмай.

КИЯЛ

Бір жерде көп отырсан жалғыз өзін,
Көрмесе коніл ашар жанды козін.
Кейде аңы, кейде төтті киял билеп,
Кететін бар емес пе бір мінезің?

Сенде бар ондай мінез менде жоқ па?
Саргайған дертсіз ауру елде жоқ па?
Құс – торға, балық – ауға, батыр – жауга,
Желіккен жеді аяққа керме жоқ па?

Қасында жүйрік киял сонда серік,
Басында әсіресе болмаса ерік.
Қаулаган қалын үміт көзге елестеп,
Біресе ауыр қайғы қаптар келіп.

Еркімен дұлығасын ерлер тастап,
Бір жуан бәйтереккө келсе бастап.
Бай жомарт, бәйбіше де саран емес,
Большты сый көрсетпек, қойнын ашпақ.

Тенгеге телміретін еріншектер,
Тұспеген желеңтері келіншектер.
Қайырмай қайын атасын, «ұялам» деп,
Бет басып, сырт айналып, шегіншектер.

Кең өлке келбет кетіп мұнар басқан,
Бір шақта сері жастар құмарласқан.
Көтеріп өкшелерін момын жандар,
Қопшайткан, кол алысқан кия алмастан.

Тағы да көз алдымда бір жыныстай,
Үй тіккен, ошак қазған, сойылған кой.
Ат шапкан, палуан тускен, серке тартқан,
Шаттанған, күлімдескен, толқыған ой.

Бұл топта білімсіз де, білген де көп,
Жан болып жаратылып жүрген де көп.
Көзінен жас ағызып жылағанмен,
Семіріп қара суға күлгендеген де көп.

Мен дагы жылағанның бірі екенмін,
Қайғырып соларды ойлад жүр екенмін.
Аямай қаны бірге қастық қылыш,
Шыға алмай бір түйікта түр екенмін.

Сүйіскен, сөз беріскен замандастан
Қаншасы хал біліскен, амандақан?
Сырт берген, қол сілтеген, кобі ұмытқан,
Мен міскін буларды ойлад киял басқан.

ТАҢ

Жарық болды, бозарып, міне, тан атып,
Биік тауга саулесін тегіс таратып.
Үнсіз тогай когере жана бастады,
Айнадай суға коленке түсіп тағы атып.

Шілденін күні ыстығымен қыздырып,
Құстар қонды қамысты келді жаратып.

Дуадақ пакыр шәлден жалғыз қаштайтын,
Кальинга кеп бекінді андар жан атып.

Кімге пайда, кімге зиян атқан тан,
Алмақшымын окушыға сынатып.

ҚАЙТЕР ЕДІН?

Үмітпен созған қолынды тағдыр қакса,
Біліп еткен ісіннен зор мін тапса,
Оң дегенін теріске һаман бастал,
Арбаң сынып, өгізің өліп жатса.

Жан ашыған сезінді дұшман көріп,
Қонырайыш достарын салқын тартса,
Суық жылан аранная кесіп өтіп,
Сөнбейтүғын өсектің отын жақса.

Жаның сүйіп барғанда сенен безіп,
Жоқтай болса дұшпаны сенен басқа.
Тіршіліктен көнілін негыш қайтпас,
Енбегің болса егіндей еккен тасқа.

Адаспаса иесін табар бұл сөз,
Магынасы шақырып дабыл қақса.
Қайтер едін, жігітім, сырыңды айтпсы,
Бакытына кез болса мұндай һәстө?

АРМАНЫМ

Зор арманым – жиһанды журмін кезе алмай,
Не бар, не жоқ – дүние халін сезе алмай.
Зейінім – ауыр, колым – қысқа, жолым – тар,
Іздеген мұрат қолға тиіп тез алмай.

Көзім көріп, айтуға тілім бата алмай,
Ішім қайнап тағы да шыңдал жата алмай.
Мендей міскін бар ма екен хақтың құлында,
Керексіз болған енбегі еткен ақы алмай.

Мен дос көрсем, мені санап дұшманға,
Айтқанымды алғыза алмай еш жанға.
Қасқунемнің хайласына кез жетпей,
Білерсің бір-ақ бүйірінен қысқанда.

Аяусыз жаным, мен бір құрбан лағын,
Болса алуға, каным себеп, мұрадын.
Болайын сүйінші: жұлдызы жаныш бакыттың,
Сен көркейді деп естісе құлағым.

Азуды қайрап, бармақты шайнап өтті күн,
Ғылымды іздер, алысты қөздер жетті күн.
Ақсақал артка, жастар тартса салтқа,
Өперер жүртқа кекті кім?

МУН

Сенімсіз басым, пайдасыз жасым арманда,
Жетермісін тілегіне жалғанда?
Кан тамшылап тұрса да көзден жас ағыш,
«Сенікі жөн», – деп құлакқа ілген жан бар ма?

Елең етер намысқа қызып жігіт аз,
Бұл не гажап – жұрт керен боп қалған ба?
Мен не болсам, болайын саган садақа,
Сүйікті жүрттам, қақпанга түсіп алданба.

Сырты тұнық, іші лай жауып бар –
Жаны аштын жақын сол деп мадланба.
Жүрттығынды жоғалттай әлден, басың қос,
Озу киын көмбе жерге барғанда.

Бола берме, жазған қазак, жасқаншақ,
Күнің жетті мұңынды шағып зарларға.
Ақсақалдар кесемдік қылса, ел бастап,
Ер артынан, жас азамат, арланба!

Шаш өсірген орысша оқып жас жандар,
Жолды көрсет адасқан елге, панданба.
Жұрт пайдасы деген жолдан тартынбай,
Дәүлетінмен жәрдем тигіз, байлар да.

Шаригат сатып мал жиганга салынбай.
Агарта жүртты, молдекелер, камдан да.
Сен де қыскарт ақынсымай сөзінді,
Сырың маглум, жат тынышыңа жайлан да.

ГАЗЕТ-ЖУРНАЛ

Білесіз дүние жүзі толған халық,
Олардың арасында бар көп парық.
Алты айлық алыс сапар аралары,
Тұрады бір-бірінен хабар алып.

Шашатын сол хабарды газет-журнал
Хал-жайын, шаруаларын түтел жазып.
Жетеді кунбатысқа жұмысында
Оқиға күнпүрғыста болған анық.

Нәр жүрттын күзетшісі, коз-кұлагы,
Айнадай окушыға бәрі жарық.
Болса егер қауіп-қатер, жау менен жұт
Білгізег күні бұрын еске салып.

Болмаса газет-журнал білу қын,
Көзімен көре алар ма һәр кім барыш.
Жылдында төрт-бес теңге толеп тұрсан,
Кісіден сұрамай-ақ болдың қанық.

Қимасан аз нәрсені өз пайдана,
Есіргі өнер-білім саган жабық.
Дүниені жүріп көрмей, естіп білмей,
Жатасың ішпің пысып үйде негым?

Я, АЛЛА

Я, алла! Фаламынды жаратқаның,
Жүзіне махлұктарды таратқаның,
Өндіріп бір адамнан мұнша халық,
Өлсізді күштілерге қаратканың.

Мынау жер, тау менен тас, анау көгін,
Өлшеусіз, түпсіз шынырау дария колін.
Мысқалы мың тенгелік асыл тастар,
Хәстага шипа болған жерде шебің.

Тамаша кез жеткісіз тогайтарың,
Жараттың бір секундта онай бәрін.
Шадлықпен дүниенен орын алып,
Көкте құс, суда балық, тогайда аның.

Бұлардын бірі күшті, бірі әлсіз,
Күні жоқ бағзысының отер зарсыз.
Көбіне азу, түяк, тыриак сыйлас,
Калдырдың тағы көбін бір карусыз.

Сонда да панаң күшті, құдіретім,
Жылатпау нашарларды өз міндеттін.
Капкан да, куган дағы баар саган,
Жоқты бар, бар нәрсені жоқ ететін.

Келелік енді қайтіп адамзатқа,
Көбісі бұлардың да рақатта.
Өлігі галамынның орын алып,
Бөлінген неше түрлі мемлекатқа.

Тануы және өзінді бірдей емес:
Һәр дінде, қарап тұрсақ, һәр мәзhabда.
Бір сенің барлығыңа шубнә еткенде,
Басқа істен каталасса, ол гажап ба?

Хан болып, халықты билеп бағызылар,
Көрсетіп әділшілік мінген такқа.
Қан төгіп бағызылар қаһарлы бол,
Аямай зұлымшылық еткен халыққа.

Ішінен дін үйренген гальм шығыш,
Үндеген хақ деп білген шаригатқа.
Үйреніп дүние ғылымын данышпандар,
Тырысқан шақыргуга жұртты жарыққа.

Табылыш арасынан жауыздар да,
Жол бөгөп надандықпен тартқан артқа.
Халыққа жаңын киган қаһармандар
Күзеткен жұрт пайдасын һәр уақытта.

Қақ жарған қара қылды билер шығыш,
Топ жарған шешендер бар осы шакта.
Надандар еш нәрседен хабары жоқ,
Ақылсыз хайуандардан аз парықта.

Байлар да дәулет біткен екі түрлі:
Бірі саран, біреуі жомарттықта.
Мойнына дорба салып жургендер көп:
Карны аш, киімі жоқ тоныш суыққа.

Өмірі біреулердін хибсте отіп,
Сарғайшып жарық көрмей түр газалта.
Бөрінен өнер-білім босқа қалып,
Ішінде осы көптін жүр қазак та.

АЯҢЫЗДАР ЖЕТИМДІ

(F. Тоқай ізімен)

Жақсы сізге, балалар,
Қыскы кеште ракат
Жылды үйде жайланып
Отырсындар көнді шат.

Бізгарлы боран соқса да,
Терезеге тақ та тақ.
Балапандай үяда
Уайым жок сізге нак.
Бәріне жүрттын жасаған
Бермеген бірақ түгел бак.
Толып жатыр жалғанда
Жетім-жесір, кей бейбак.
Біреулердін шешесін
Ерте алған лөхіт.
Кейбір балалар айырылған
Анасынан бейуак.
Осыларды, балалар,
Кез келтірсе сізге хак,
Бірге тұған бауырындаі
Еркелетіп бағып, как.

ШЕШЕНИҚ БАЛАЛАРЫН СҮЮІ

Кім сендерді, балалар, сүйеттүгін,
Куанышына куанып, қайғыца – күйеттүгін?
– Түн үйқысын төрт бөліп, кіршік қақпай,
Шешен байғұс дамылсыз жүретүгін.

Кім сендерді, балалар, тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?
– Жалқау болсан, балалар, жаман болсан,
Камқор анаң көз жасын колдететін.

Кім сендерді сағынар шетке кетсөн,
Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсөн?
– Бетін жуган жасымен сорлы анаңа
Хат жазып түр, тәбесі көкке жетсін.

Кім сағынар сендерді келгенінше,
Құлындарын көзімен көргенінше?
– Сендер қайтып келсендер адам болыш
Ңеш арманым болмас еді өлгенімше...

АЙЫРЫЛУ

Еріксіз айырганда менен сені,
Тағдырдын қайтпакшы екен канша кегі?

Мінезін күбылмалы ракымсыз
Басқасы көрсетуден бар ма, тегі?

Тасытып жүрек қанын, көздің жасын,
Сағынтып зарыктырын, аямасын.
Ләzzат қайгымыздан алар қаша?
Жалғыз-ақ біздің тілек – соны ангарсын.

Жылама, жасынды сұрт көзден, достым,
Басқадан бір мен үшін безген, достым.
Себебі айрылудың емес бізден,
Екенін жауыз жазмыш сезген, достым.

Деміндей туыгі желдін анкып ескен:
«Мен кеттім, жолыққаша сау бол», – дескен.
Сол сөзін журегімнің тукпірінде,
Кеудемде жаным барда шығар ма естен?

Дариға, тірі кетпей, өлі айрылсан,
Топырак дұға қылып қолдан салсам.
Жамылыш салқын қабыр жатқан достың
Үстіне козім жасы бір-бір тамсан.

Жүректін касіретін жастеп жуыш,
Келмесін жаным сезіп қайтып жуык.
Рақат рухына тіле хақтың
Қош айтып кетпес пе едім көnlім сұыш.

Нұрыңа құллі ғалам шомылғандай,
Жаныңа жан жанаспай қорынғандай.
Жүлдизды жылы кеште айрылысыш,
Айтып кет, жүріп кеткен жолың қандай?

ШӘКІРТ

Ай жарық салқын ауа, күзгі түнде,
Үйықтаған үлкен шаһар жатыр күйде.
Жалғыз-ақ тырыс шәкірт кітап үстап,
Есінеп ояу отыр пәтер үйде.

Дегенмен отыр ояу жалғыз сүлде.
Үмытқан басқа істін бәрін мүлде.
Өкеткен ой жетелеп, рухын билеп,
Алысқа әлдекайда жапан түзге.

Ойлайды ол: ашсам сырын, тапсам ғылым,
Жұртый-ау қылсам еңбек, болып құлын...
Кітапты екі колдап кысып үстап,
Ііріп отыр іштен қиял жібін.

Мұқтаждық мейірімсіз жолын бөгеп,
Байлар жоқ мұны көріп берген көмек.
Түгелдең киім, тамак, оку хакын,
Шамасы аз жеткізе алмай жүрген жүдеп.

Көніп жүр таршылыққа неше жылдай,
Қыс оқып, жаз акша іздеп, ешбір тынбай.
Шыдаса көп калған жоқ, мақсұт жақын,
Абырай, денге саулық берсе құдай.

Я, алла! Талапкердің бақытын аш,
Ақ жүрек пайдалы іспен атағын шаш.
Ұлттына караңғыда камаулы өскен
Жарқырап жарық сөule болғандай бас.

Мың ділдө білімдінің жалғыз сөзі,
Таныркап жүрттЫң бұған тұрган кезі.
Сен болып бақыт таны нұр түсірсен,
Сызырылып кайғы бұлты кетер өзі.

Айнымай тұтқан жолын болсын мынау:
Азаттық, ағайындық, тендік суралу.
Тайсалмай дұрыстықса жанды қисан,
Борышы адамдықтың сонда тұр-ау...

САҒЫНУ

(Романс)

Айт шынынды, көнілім, кайда барасын?
Қанғырудан қандай пайда табасын?
Токталатын келген жоқ па мезгілін?
Дамыл таптай күні-туні шабасын.

Ойнақтайсын, от басасын, тұрмайсын,
Бір басымның текке аласын мазасын.
Білмеймісін, табалайды дүшманын,
Аланғасар алыш жүр деп жазасын.

Басыл енді, күлкі болма, көнілім,
Жүргегімнің шанпши берме жарасын.
Дейді көнілім сонда маган мұнайып:
Сарыарканың сағынамын даласын.

Ең болмаса емін-еркін кезейін,
Есіл, Нұра, Еділ, Жайық саласын.
Бой көтеріп жүріп сайран етейін
Орал, Алтай, Тянь-Шань тауы арасын.

Қандай күйде жатыр екен, корейін
Ер қазактың еркін ескен баласын.
Баяғыдай еркіншілік бар ма екен?
Өз козімен ерке көнілім қарасын.

Өлде билеп кете ме екен басқалар?
Сезіп қайтсын сорлы досын шамасын.
Хан мен бай, би мен батыр бар ма екен,
Сауық-сайран, ас пен тойы жарасым...

Айғай-кику наизамды әпер жауынгер.
Барымташыл мал қуатын рәсім.
Ердің құнын екі ауыз сез бітіріп,
Тез айырган отірік пен расын...

Деді-дагы жылады еніреп көнілім,
«Қимайсың, – деп, – орыс, ногай қаласын».
Мен де егілдім, шыдамадым, һәм дедім:
«Ықтиярың, барсан, жаным, баарсын...»

КӨНІЛІМЕ

Күлімсіреп сілкін, көнілім, жабықпай,
Шыда көніп ауырлықка, талықпай.
Еркін ойлап ерігетін күн болар,
Сыр көрсетпей, шық өткелден тарықпай.

Үміт кесіп қамығудан пайда жок,
Сендей мұнчы іздесе елден, кайда жок.
Талпынсаң да сағаты соқпай, сырласым,
Тағдыр соққан шынжырды үзер хайла жок.

Кез келгенде кімдер тізе бүкпеген?
Келешектен таудай үміт күтпеген?
Үрлама, боларсын күлкі күрбіға,
Деп журмесін: «Несін тәуір-ай жүктеген?»

ГРИГОРИЙ НИКОЛАЕВИЧ ПОТАНИНГЕ

Ардақты Қарт! Келдім бүгін тойына,
Бұктік тізе, еттік күрмет тойына.
Қалам тарттым, казак ұлы қарыздар,
Шатлық сыймай толқыған сол бойыма.

Жарық жұлдыз сенің тартқан бағытын,
Өлшеуі жок тәнірі берген бақытын.
Арманы жок ардақты ата ақ жүрек,
Ханзаданың күнде мессін тақытын.

Кара бұлт қаптап көкке мұнартып,
Зарықтырып жаумай енді құргатып.
Ел бағына туган сонда ер едін,
Шашып нұрын Сібір халқын қуантып.

Кара дауыл жердін жузін басқанда,
Қарындастың азаматтан қапқанда,
Біріктіріп бірге бакқан сен едін,
Жол таба алмай адасып жүрт сасқанда.

Адамшылъық ектін елге егінін,
Елін үшін шектін шифа кемейдін.
Бетін қайтып айнымадын ақ жолдан,
Кейімедін жат бауырды, тел едін.

Саган жакын Сібірдің бар елдері,
Жат емес: тау мен тасы, көлдері.
Сені ұмытпас, мәнгі атың паши етер,
Мәдениет шашқан тұқым жерлері.

Үздік туган Сібірдің сен ұлысын,
Гұмырынша басқарған көп жұмысын.
Ұранды елмен тәңестірдің іргесін,
Қайтіп сенің ұмыт болар бұл ісін?

Шықкан Сібір жаман атпен атағын,
Қарантыда қалдын, озып катарын.
«Ер тумаса, ел көркеймес» нақыл бар:
Жуды сені туыш ұлың Потанин.

Ерте ояндың, ел намысын жоқтадын,
Жетті қарттық, түсті 80, токталын.
Жақсылыққа бастап жастан баулыған,
Жас буынға енді данғыл соқпағын.

Бізге салса, жалғыз 80 аз саған,
Тілер едік тағы 80 жас саған.
Табиғаттың болмай бөгет заны егер,
Берер болса бұл тілекті жасаган.

Сұлу мінез ақ жүрекпен артық ен,
Қазақ атын шылбырдан сан тартып ен.
Біз ұмытсак, өлмес айғақ тарих бар,
Атамыздай болған сабаз картым ен.

ЖАС ҚАЗАҚТАР, ҚАЙДАСЫҢ?

Жатпалық, жастар, жатпалық,
Жассанба, жолың ашылсын.
Бакшасында халықтын,
Бұлбұл боп тілің сайрасын.

Садака басын, жан пида,
Ең жаманы айдалсын.
Әр қамалға – бір зауал,
Больш бір заман айналсын.

Кешегі дүшман каһарлы,
Ертең кор боп жай калсын.
Үраныңды шыгармай,
Жас қазактар, қайдасың?

ЕЛІМ-АЙ!

Ем таба алмай дертіңе мен ертеден,
Сол бір қайғын өзегімді өртеген.
Тырги етпейсін бас көтеріп көрпеден,
Еңсен неге тусты мүнша, елім-ай?

Өткен сағым, келер алдың бір мұнар,
Қызылшылсың қызарғанға тым күмар.
Сактан деген сезді жан жок шын үгар.
Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай!

Кандай едін, кара кейін қайырылып.
Кандай едін, тұрсын одан айрылып.
Мүгедек боп кос канаттың майрылып,
Өксіп жылап өгей үлша, елім-ай!

Мұны құр бос өлең десен, өзің біл.
Жұрт болмаймын өлем десен, өзің біл.
Не болса да көнем десен, өзің біл.
Босағада жүрген күлшә, елім-ай!

Түзелесің кашан, жұртым, оңалып?
Тіл алмасан, кетпеймісін жоғалып?
Қайтер едің еткен дәүрен оралып,
Жылы жүзбен мойнын бұрса, елім-ай!?

Сол күнінді көрсем – менің арманым,
Жоқтамас ем өзге тілек калғанын.
Сүм жүрегім селк етпейді жалғанын,
Бұл мінезін бойда тұрса, елім-ай!

ЗАР ЗАМАН

Кез болған соң кер заман біздің бакқа,
Жау жарагын асынып, міндік атка.
Ел бастайтын ерлерге бұл бір зор сын,
Жана талап, жас ұлан, қарап жатпа.
Заман-ай!

Қайырмасы: Азаматы алаштын,
Аттанатын күн туды.
Тұлпар мініл, ту үстап,
Балтанатын күн туды.

Ел бастайтын қайдасын, көсемдерім?
Сез бастайтын қайдасын, шешендерім?
Төуекелге бел байлап, бастап топты,
Тигізбесін жүртка жау кеселдерін.
Заман-ай!

Қайырмасы:
Бай, қайдасын, ортага малыңды сал,
Азлы-көпті аямай барыңды сал.
Жаны тәтті жаксылар, қайдасындар?
Мұсылманың жолына жаныңды сал.
Заман-ай!

Қайырмасы:
Ел коргайтын қайдасын, батырларым?
Өлең, күйлің шебері ақындарым?
Азаматтын міндеті елді корғау,
Төнгелі тұр басына күшті толғау.
Заман-ай!

АЛАШКА

(Реквием)

Кек майса бетегелі жерін қайда?
Күмістей толқындаған көлін қайда?
Ың-жын боп жер қайыскан төрт тулікпен
Жөнкіліп, қошпің қонған елін қайда?

Кетерген ак қиізге ханын қайда?
Қигаш қас, бидай өнді ханым қайда?
Тұнерген сыртқа айбынды ірген бүтін,
Бір кезде басқа қонған бағын қайда?

Қақ жарған кара қылды биін қайда?
Ақ орда би түсетін үйін қайда?
Салтанат Сарыарқада қурған қазак,
Толықсын жүрген кеше күнің қайда?

Шан жұткан текежәуміт атын қайда?
Қалдырмас жауга тастап жақын қайда?
Үшқыр ат, тұзу мылтық, болат наиза,
Кінгін көк дулыға батыр қайда?

Қамығыш қанға толған жүрек қайда?
Бұрқ еткен бір ауыздан тілек қайда?
Жаяуға ат, жалаңашқа киім болып,
Карақсан нашарына көмек қайда?

Бермейтін ел намысын ерің қайда?
Сүйенер қысылғанда белін қайда?
Өйткені айтқаны екі болмайтуғын,
Асыл зат артық туған бегін қайда?

Шалдырмас топтан тура шешен қайда?
Ұлықпен ел бастаған көсем қайда?
Қазағым, қазақшылық қалпын менен
Данғыл жол сайрап жатқан көшен қайда?

Кеменгер дүғалы ауыз көрі қайда?
Дертіңе шипа болар дәрі қайда?
Масайрап кімге сеніп карысасын,
Жауап бер, осылардың бәрі қайда?

Жауап сол: откен дәурен қайта келмес,
Қашшама өксігенмен тағдыр конбес.

Бұл күнгі қарашыл карт, парапыл би
Өткендер келгенмен де орнын бермес.
Сейткенмен, қазақ кошін онға бастап,
Жүруді өздігінен тағы білмес.
Мейлің көн, мейлің жыла соңғыларға,
Қайтын-ай, қамыкты ау деп, көзіне ілмес.

«Ішкен мас, жеген токтың» заманы бұл:
Ашықкан, ашынғаның түкке журмес.
«Мал құмар, малдың қолы» деген ақын,
Кім қақса «жемтігінен» соған күндес.

Алапым, айтқанды алсан, без бұлардан:
Еш нәрсе төүіп бермес, білгенге ермес.
Кой бағып қасқыр қашан опа қылған,
Коре бер өз бетінмен күнінді өлмес.
Қайраган колдан келмес іске әуре бол,
Қорлыққа, тілімді алсан, болма кездес!

НАМЫС ҚУРБАНЫНА

(Марқұм Сүлеймен Бижанұлына бағышталды)

Сен жоғында бұл жалғанда,
«Жалғап олқы» дейді кім?
Сен келгенде арамызға,
Қанша Орасан толды кім?

Қайтып едің қалыбына,
Бар ма нәрсе өзгерген?
Сен бір сыншы корейін деп,
Сүм жалғанга кез келген.

Бар жолдасың бойындағы,
Ар-иманың, намысың.
Не қылайын деп едің сен,
Бұ жалғанның табысын!

Намысыңа тиіп еді,
Қыллың құрбан мал-жанды,
Ата-ананды, ага-інің мен
Ел-жүртің жалғанды.

Мен де жана білдім енді:
Бір жігіттің сымбатын.
Білдіруге келгенінді
Ар-намыстың қымбатын...

*Алыстаналаш десе, аттанамын,
Қазақты қазақ десе, мақтанамын.
Болгандарекем – қазақ, шешем – қазақ.
Мен неге қазақтың сактанамын?*

ӨЛЕНДЕР (1917–1918)

ЖАҢА ТІЛЕК

Жана жылда жаңа тілек тілелік,
Ескі жылды ескере де жүрелік.
Кеп журмесін кайта айналып түнеріп,
Көзің жасты, көnlін қаяу, алашым!

Жұрт болудың ойланалық амалын,
Қамсыз жатар емес енді заманын.
Надандықтың кираталық қамалын,
Максатына үмтүл таяу, алашым!

Жау мен жүттән енді құдай сақтасын,
Қасекенді кас маскара таптасын.
Көрі-жасын енді ғафіл жатпасын,
Аш көзінді, болма баяу, алашым!

Өз қамынды ойлан өзін ел болсан,
Ел боламын, тен боламын дер болсан.
Көктен тендік келмес өзің кем болсан,
Мен-зен болмай, талпын, оян, алашым!

Үшкан құстай, суда жүзген балыктай,
Табиғатты қолданушы халықтай.
Сен де енді сергісейші жалықпай,
Жүргенінше мәнгі жаяу, алашым!

Бүгін халықтың куанышы кең күні,
Күн менен түн – таразының тен күні.
«Құт-береке болмаса екен кем күні»
Деп тілелік, қолын жай-ау, алашым!

ҚАЙДА ЕДІН?

Кешегі кара күндерде,
Жұлдызыз, айсыз тұндерде,
Жол таба алмай сенделіп,
Адасың алаш жүргенде,
Бұл күнгі кеп кесемдер,
Сұраймын, сонда қайда едін?

Ақыл таптай дағдырып,
Жанашыр таптай сандалып,
Баарын қайда біле алмай,
Жүрген бір күнде сан гарып –
Есепсіз көп шешендер,
Женінді айтты, қайда едін?

Сарыарка сайран жерлерім,
Кекорай шалғын көлдерім.
Бөрін жауга алдырып,
Аскар тау – биік белдерім.
Кысылып казак тұрганда,
Данышпандар, қайда едін?

Атадан бала айрылып,
Қанаты сынып кайрылып,
Касірет тольп жүрекке,
Тұрган бір кездे қайғырып,
Тольп жатқан камкорлар,
Елде жоқ едін, қайда едін?

Кұландаі үркіп елдерін,
Қалдырып мекен жерлерін,
Жаяу, жалпы, жалаңаш,
Катын, бала, ерлерін
Аштықтан қыргын талканда,
Сыпыра жомарт, қайда едін?

Кедейдің сорын қайнатып,
Майданға жасын айдатып,
Тіл жоқ, кез жоқ, басшы жоқ.
Өлімге басын байлатаң –
Жіберерде, жаным-ау,
Жанашыр жақын, қайда едін?

Енді бүгін кім жаман?
Данышпан емес, кім надан?
Қамкор емес, кім жауыз?
Жомарт емес, кім саран?
Косем емес, кім жалтақ?
Шешен емес жоқ адам.
Бәрі білгіш, бәрі де ер,
Жеткіздін, алла тағалам.

«АЛАШ» ПАРТИЯСЫНА ҚОСЫЛМАҒАН АҚЫНҒА

Ертеде Бозша¹ деген ел болышты,
Мекені Тұңғыш² деген бел болышты.
Өзім ғалым құдайдың үйін корген,
Бозбай³ деген сол елде ер болышты.

Жасынан талапты боп атқа мінген,
Жаксының жолдас болып қасына ерген.
Екі дүние сауабын алмақ үшін
Еліне мепті, мектеп салып берген.

Күніренген мектебінде шәкірт оқып,
Коніліне ғылым алған тоқып.
Мешітке сыймай кеткен тақуалар⁴
Тау бағып күнөсінен қақтан қорқып.

Халықты тұра жолға салған Бозбай,
Уағыздан шаригаттан кеңес қозгай.
Өлеумет жарықтықка сүттей үйшіп.
Бәйге алмас мұнан артық ешкім озбай.

Сонымен бірталай жыл откен дейді,
Атанған Бозбай абыз коптен дейді.
Құдайдың құдіреті емес пе бұл,
Бозекең абыройын токken дейді.

¹ Бозша – Кекше, ел аты

² Тұңғыш – Шыңғыс тауы

³ Бозбай – Кекбай ақын

⁴ тақуа – оқымысты

Сөлдесі әлдеқайда қалған дейді,
Мешітке бір сопы жоқ барған дейді.
Мектебі де жабылған әлдеқашан,
Жұрт бұған таң-тамаша қайран дейді.

Ұғызы дауга айналып кеткен дейді,
Көсібі айып алу еттен дейді.
Бұрынғы әбүйірдің бірі де жоқ,
Бұл күнде жасы алпысқа жеткен дейді.

Өзінше мешкей атақ ілініпті,
Бұл мінез жүртка тегіс білініпті.
Күніне екі-үш мезгіл ет жейтін бол,
Откізген енді солай тірлікті.

Корші ел Бозекеннің момын екен,
Сол елді Бозбай касқыр торыр екен,
Арық тоқты сойса да айып алып,
Ел үшін арын сатқан обыр екен.

Коз жасы момын елін көл болыпты,
Ел жегіш Бозбай деген ер болыпты.
Айрыльшадамшылық қасиеттерден,
Алымын араз-татуы бір болыпты.

Амал жоқ, кедей сорлы конеді екен,
Бозбайға не тілесе береді екен.
Болмас іске ат пен тон айып алып,
Мирас боп сол Бозбайдан келеді екен.

Уапырым-ай, мешкейлік те өнер екен,
Момынды жеуге Бозбай шебер екен.
Нашарға болысатын болжебектің
Осыған үкіметі не дер екен?

ҚӨКБАЙДЫҢ ХАТЫ

Өлеңмен мені біреу жамандаган,
Сойтсе дағы ретін таба алмаган.
Әйтеуір жамандаудың жоні осы деп,
Анық кінә қоймаган, табандаган.

Жазығым бірнеше жыл бала оқыттып,
Бұл күнде оқытудан шабандаган.
Не себептен окуды тастадың деп,
Жөн емес пе тексеріп адалдаган.

Бір өлөнгө мінімнің бәрін терген,
Мін емес жерлерімді мін деп көрген.
Нысананы дәл басқан мерген кайда?
Ақбекен деп қарды атқан аңғал мерген.

Өлінпі жамандап-ақ жазған екен,
Өлеңмен сау жерімді қазған екен.
Осыған оқыған деп ат қойғаны,
Заманды бака сорып азған екен.

Мен салдым мешіт пенен медресе,
Бала жинап оқыттым алденеше.
Пенделік мойнымдагы борышым рой,
Білгенімді білдірмек өсірепе.

Неше жыл азаптандым қылыш енбек,
Білімсіз сөзге түсіп қашкан Көпбек.
Менен бұрын талай жан арпалысқан,
Мүмкін бе бір кісіге көпті женбек?

Жиырма жыл солармен арпалыстым,
Бала оқыт жинап бер деп көп карыстым.
Жалғыз үні, жаяудың шаны шықпас,
Түк пайдасы болмады ат жарыстын.

Үй бердім, баласына тамақ бердім,
Ақы алмай барлығына сабак бердім.
Аяғында солардың көбі қашты,
Бірлі-жарым болмаса талапкердін.

Абай маркүм ескіге ермеуші еді,
Ескіні онша төүір көрмеуші еді.
Мысырдан төте жолмен оқу шықты,
Сол қашан келеді деп шөлдеуші еді.

Өзімнің жасым көрі, жүрегім жас,
Іштегі айтпасам да болады пеш.
Абайдан құлагыма бұрын тиген
Дүние болады деп бір тайталас.

Дүние ескі жолмен оналмайды,
Жанаға ескі қожа бола алмайды.
Жуан кеуде ұлыктар түгесілмей,
Өділет орнына қона алмайды.

Мінеки, соны айтқанға бірнеше жыл,
Уакыты өткен нәрсенің бәрі де тул.
«Оқымаган заманнан оқиды» деп,
Пайғамбар хадис айткан, оны да біл.

Адамды түзетпейді кісі билеп,
Адамның екі қолы езіне инек.
Ғаламға ақыл патша болған күнде,
Теп-тегіс адамзатқа есе тимек.

Сонша болмай дүнніе жаналайды,
Жаңа женіп, ескілер шамалайды.
Ескінің көнгендері аман қалыш,
Көнбекен мейлінше жарапанды.

Сонымен мен түсіндім жаналыққа,
Жаспенен кіріспедім алалыққа.
Тұзу жол дүниедегі жалғыз-ак сол,
Басқа жол іздегенмен табылып па.

Босаттым медресемді мұгалімге,
Берейін иесі сол, енді кімге?
Медресе мұгалімге орын болыш,
Қонағым карыңқ боп түр осы күнде.

Замана замандаска жағын дейді,
Күнбе-күнгі тағдырга бағын дейді.
Бүтінгі ой ертөнгіге жарамайды,
Таппасан мезгіліннің бабын дейді.

Адамзатты билейді заманасы,
Жүр деген сокпагынан табыл дейді.
Жазғаным замандаска жағынғанын,
Маган бұл жамандаушы не қыл дейді.

Екеуіміз сыннатайыңқ ағайынға,
Сондагы айттар дауынды тағайында.
Сен сөкті деп ескішеле бала жинал,
Көшкен жүртка қанғырыш лагайын ба?

Шырагым, езің қанғыр, менен аулак,
Жамандасан жаманда мені жаулап.
Сейлер білмес ауыз деп мен айтпаймын,
Айта бер өз көnlінді өзің аулап.

МІРЖАҚЫПТЫҢ ҚАЙТАРҒАН ЖАУАБЫ

Көке¹ аға, осы күнде мен жаспын гой,
Жай-күйінді біле алмай адастым гой.
Көп жылдар мешеу қалған халық үшін,
Алаш деп, бәлшебек деп таластым гой.

Ал, Көке, жазған сөзді кешіріңіз,
Жариялатпай қатесін өшіріңіз.
Жаңа зан, жаңа үкімет түсініпсіз,
Аяқты ұзын көлбеп көшіріңіз.

Халел² мен Ахандарға³ жоқ айтыңыз.
Аз емес, білгенінді көп айтыңыз.
Жолына бәлшебектін түсіндім деп,
Халықтың тілектесін молайттыңыз.

ҚАНАТТАЛДЫ

Гапықлық – бір ыстық күн желі тымық,
Басына тускен жанинын көнілі сынық.
Қаратпас бай-жарлының шамасына,
Адамды желіктірсе жігітпілік.

Бұрынғы қолдағы істің бәрі қалды,
Біріндеп төл мінезді заман азды.
Асылзат шахыбаздар шабыт таптай,
Шөлге үшып сайын далада қанатталды.

¹ Көке – Кекбай акын

² Халел – Халел Фаббасов, Шагын елінің азаматы

³ Ахандар – Ахметжан Козыбагаров, Бұғылы елінің азаматы

МЫСАЛ, АЙТЫС, БАЛЛАДА (1907–1923)

ЖУМБАК

(Мысал)

Нәр түрлі бір тубекті аң жайлаган,
Арыстанды баstryқ қып хан сайлаган.
Айдаңар, жолбарыстан уәзірі бар,
Батырдын қайратына жан тан қалған.

Дос болған піл мен қасқыр және барып,
Нәр түрлі сый, зияфат¹ ала барып.
Күшті анның бәрі өзіне караган соң,
Аузына тускен басқа ан домаланып.

Бұл арыстан мәнзиліндегі² мекен еткен,
Канша аның қаһар етіп қанын тәккен.
Болса да канша гайып бетке айта алмай,
Күнкілдеп ұсак андар жүрген шеттен.

Арыстаннан ұсак андар не көрмеген –
Терісін төсек қылыш, етін жеген.
Бетіне қарсы келіп шақылдаса,
Не қалды ол байқұста енді өлмеген?

Осылай қанша заман еткен екен,
Арыстекен ойга алғанын еткен екен.
Бір зауал³ нәр камалға⁴ деген мысал,
Батырға бір күн зауал жеткен екен.

Азырақ басқа жерде аң бар екен,
Оларда ғаділшілік зан бар екен.

¹ зияфат – тарту-таралғы, сыйлық

² мәнзил – түрақ

³ зауал – жойылу, кек қайыру

⁴ камал – жетілту

Арыстанның қол астынаи аз болса да,
Иттифаклы андары, өнерлі бір хан бар екен.

Бір өнер бұл ойлаган етейін деп,
Мықты аңың бастығына жетейін деп,
Ғаламға мәшінүр¹ аның ханы атанып,
Дүниеден сол есіммен етейін деп.

Арыстан сол ниетпен соғысты бұл,
Шыгарды қарал тұрып жоқ істі бұл.
Аз андар көп андарды женіп кетіп,
Жерінен алды арыстанның конысты бұл.

Бұл андар сүрша ғана макар екен,
Гайратлы һем хәйлелі шакар екен.
Арыстанды қарал тұрып масқарапал,
Бұл күнде жазира² жатыр екен.

Көрдің бе арыстекемнің мерт болғанын,
Женіллік дүшпанынан дерт болғанын?
«Ісімнен күнө сүмдүк болды ма?» деп,
Зұлымдық қылмыска енді серт қылғанын.

Отырып бір кун арыстан ой қылышты,
Халық жинап теубе қылыш той қылышты.
«Киянат күшті өлсізге етпесін» деп,
Андарға өмір шашып, қойдырылты.

Тойына шакырмаган жан калмаган,
Тұлкі, каскыр, құлан, киік, сұыр, коян.
Қаскыр, аю, бұғы, марал, борсық, тышқан –
Хайуанын жыбырлаған бөрі барған.

Арыстанға бұлар айткан гариза хөл:
«Мекеннен біздің еткен каскырларды ал,
Жерлерде бұлар жүрген біз журмейміз,
Біздерге күн көрсетпес осылар дөл».

Дүшпаны жуас анын каскыр, кабан,
Жолбарыс, айдаһар да фигылы жаман.
«Тіл тигізіл, достарымызды сөктініз» деп,
Арыстан той таркатып ашуланған.

¹ мәшінүр – атакты

² жазира – арал

Жанжалмен тарқаган той болды тағы,
Тағы да жиналысты аң баяғы.

«Корлықка өлтірсөн де көнбейміз» дег
Ун қосып нашар андар ал шулады.

Той тарқатып арыстан шатырлаған,
Кебіне жанжал ушін қаһар қылған.
Ушінші рет жұрттың бәрін қайта жиып,
Бағзы нашар андарды шакырмаган.

Арыстанга бұл байғустар өкпелеген,
«Устайсын бізді қорлап шетке» деген.
Арыстан айткан: «Сіздердің керегің жок,
Мәжілісті бұзасың текке» деген.

Бұлардың қалды сейтіп көз жасына,
Кім білер корлық келмей өз басына?
Арыстанның бұл хакында ниеті сол –
Ілгері қадам басып озбасына.

Қылмады арыстан уафа тәубесіне,
Андарлың токтау салмай ғаугасына¹
Өзі еткен өміріне хилаф келіп,
Сакина тілеп алды сау басына.

Сол аңдар емес, дейді, әлі тыныш,
Топтанып ақылдасқан күнде жиылдыс.
Бұларды өзім барыш көрмесем де,
Наньызы, окушылар, бекер емес.

Ойынца қалай келсе, солай түсін,
Сыртын көріп күр койма, антар ішін.
Өндегімдей айтуға каймығамын,
Секілді еді осылай көрген түсім.

ҚАРА ҚҰС ҮӘМ АДАМ

(Айттыс)

Қара құс:

Жалғанға патша баланған,
Даньшпан ізгі саналған,
Аллашып әділ адамнан,
Қайдан шықты бұл мінез?!

¹ ғауга – у-шу, айқай-жанжал

Адам:

Тексеретін сен емес!
Ескеретін мен емес!
Саған адам тең емес,
Манаіымнан жоғал тез!

Қара құс:

Атам мениң кара күс,
Өзім қырғи бала күс.
Тояттармын болыш түс,
Жемтігіне келдім кез.

Адам:

Айтқанымды кектесен,
Оқ жалынсын кептесен!
Сырғыш қанат етпесем...
Адамға серт айткан сөз!

Қара құс:

Корқытканың осы ма?
Дегенім гой «шошыма».
Жүрмесін жетпей досына,
Оғынды сақтаң, сонан без!

Адам:

Жауласармыз, тынармыз,
Балдан тәтті тұрармыз.
Сонда сені қуармыз,
Қара жүрек, қанды көз.

Қара құс:

Жауыздығын болды паш,
Жаксылыққа жаңын қас.
Ойламаймын қыла алмас,
Кам қылармын мен де біраз.

Адам:

Жазбен бірге жаңғырып,
Көнілге нұр, жан кіріп,
Біз біткенде қаңғырып,
Жоғаларсың сен өзін.

Қара құс:

Біз де тойда болармыз,
Кеудене барып конармыз.
Қара құс біткен тоярмыз,
Мейлін тула, мейлін төз!

БҮРКІТ КЕГІ

(Баллада)

1

Қыран бүркіт бір күні
Алым қызыл тұлқіні,
Масаттанып қайтып ед,
Иесі бастап әнгіме
Жиналған жұрттың бәріне
Жыр гып кепкі айттып ед.

Қасына кімдер ергенін,
Тұлқіні қалай көргенін,
Өзекпен сүмның зытканын.
Томағасын сыптырып,
Алғанда қыран құлпырып,
Шарықтап кекке шықканын.

Алдында тұлқі көлендеп,
Аспанин бүркіт төмендеп,
Атқан оқтай акқанын.
Аншының бәрі жарысып,
Келсе ақыңқарысып,
Тұлқіні алыш жатканын.

Аттан түсे қалысып,
Айырып анды алысып,
Мәз болыш тұрган шактарын.
Қызылдатып қыранын,
Өзі де басып қумарын -
Кек бүйраны атканын.

Аң байлана ергендер,
Қызыңқ кере келгендер,
Таластып жолға қалғанын.
Басында керісіп,
Аяғында келісіп,
Бір аксакал алғанын.

Пүшпакты ілген тұсына,
Қарал қояд кусына,
Еркелеткен жұзбенен.
Калдьгумай бәрін біртінде,
Соғып отыр күлімдеп,
Мактандыңшты сөзбенен.

Тұғырда сонда отырган,
Өсіл көнілі құлпырган
Ойға кетті ақыл.
Түсіп сол күн кешіне
Өткізген өмірі есіне,
Кайғымен бірге жабығып.

Киын биік кияда,
Киполы тас үяды
Отырганда жас түлек,
Арқан салып алғаны,
Бір ногайға барғаны
Мейірімсіз тас жүрек.

Ойлады қыран, ойлады,
Ой тубіне бойлады.
Қылмышп қарал жабыпка,
Ногайлың қалай алғанын.
Азапқа жанын салғанын
Зар қылыш аспан – жарықка.

Аяқбауменен кейітіл,
Жем де бермей жетілтіл,
Томагасын алмаған,
Асау жасты жасытып,
Ыргакқа үнем асылтып,
Үйкысы бір канбаган.

Айтканға өбден көнетін,
Шакырса жемге келетін
Болған соң ақыры жас тағы
Жуасытып алған соң,
Пайдакүнем аздан соң,
Қазакқа кетті сатқалы.

Ногай қырга барады,
Есет сатып алалы
Қыранды көріп бір күні.
Міне, бүтін сол Есет,
Соккан желдей ол есед,
Алдырып қызыл тұлқіні.

Қызықленен күн етті,
Жемдел Есет тұлетті
Өз үйіне әкеліп.
Мұнда келіп көnlі есті,
Ногайды қайтып көрмес-ті,
Бакты Есет мәпелеп.

Еркелетті ер Есет,
Болды қыран ересек
Қанаты катып кайратты.
Сипады ол, сылады.
Бүркіт көnlі тынады,
Көрмейді қайтып ыргакты.

Ат үстінде күнде Есет,
(Буйтуді ногай білмес ед),
Бүркітті алып жүреді,
Қаяусыз енді көnігіл,
Иесіне елігіл,
Өкесіндей көреді.

Есетке еркін билетті.
Баулып Есет үйретті,
Бабын тауып қайырып.
Алғыр күс өбден атанды,
Алып түрлі жат анды,
Кетті дансы жайылып.

Қашпаса тулкі амал жок,
Қыранга мұнан жаман жок.
Көрінсе бірак алған-ды
Ан алдынаң күтылып
Кеткен емес сыйтылып,
Содан Есет малданды.

Есеттей дос болмас деп,
Баяғы ногай онбас деп,
Қозгалып бүркіт санғыды.
Күн бойы ат каккан,
Есетімен көп шалқан –
Кезін жұмып калғыды.

Кыранның данқы алысқа,
Жат пен жақын, танысқа
Жайылып тегіс кетіп ед,
Коруге кімдер келмеді,
Біріне Есет бермеді,
Бәрі де қоніл етіп ед.

Есеттің бір күн сорына
Баймырза келді жолыға,
Елінің мықты төресі.
Жатты да келіп жабысты,
Түрлі сезбен шалысты,
Больш көп мал берісі.

«Жылқымнан таңдал жүйрік ал,
Берейін косып тағы мал,
Бұрқітінді ки, – деді.
– Өдейі өзім келген соң,
Жақсы болмас бермесен...»
Есет сонда бүй деді:

«Алдияр тақсыр, хан төрем,
Арызымды қабыл ал, төрем!
Бай емеспін, кедеймін,
Аз малымды алсаң да,
Күн көргішсіз қалсам да,
Бұрқітімді бермеймін.

Тірідей қолдан шығарман,
Не пәлеге шыдармын.
Рзалықпен қону жок,
Кинама, тақсыр, жанымды,
Ала бер шауыш малымды,
Қыранды қолдан беру жоқ».

Зіркілледі Баймырза:
«Бұл неме өзі қай мырза?
Бетімнен менін алатын!
Сыйламасаң Бәкенді...
Танытармын өкенді...
Арсылдал итше қабатын.

Не деп отыр, карашы,
Иттің ғана баласы,
Куарған кедей онбаган!
Ұмытпа, бәлем, созінді.
Жогалтармын көзінді.
Не дедің жана сен маган?

Тұра тұр, – деп, – бәлем-ай!»
Тамакқа да қарамай,
Баймұрза кетті кектеніп.
Қандай сүмдүк болар деп,
Бұл бір пәле салар деп,
Есет қалды сескеніп.

5

Шала ұйықтады ол күні,
Қайғылы болып көнілі
Есет сынды ер енді.
Ерте тұрса – қан сонар,
Аңшылыққа жан құмар –
Бүркітін алыш жөнелді.

Қыран бүгін сымбатты,
Күйіне келген тым қатты,
Көрінсе қасқыр алатын.
Қоян-колтық келмей-ак,
Кезіккен әр жерден-ак,
Жұлдыздай ағыш баратын.

Ұмытты Есет қайғыны,
Болар деп пәле қай күні –
Кешеден басын дан қылған.
Есл-дерті аң енді.
Көрінсе деп қап, енді,
Қазалы шіркін канғырган.

Көніліне желік енеді,
Шыдамай Есет келеді
Жеткенше биік басына.
Бір уақытта тамаша...
Бұрылып Есет караса,
Баймұрза келед қасына.

Тегін емес – жанжалмен,
Салды бетке қанжармен,
Қансырап Есет құлады.
Қайтарыш бол намысты,
Тере күсқа жабысты,
Танырқап қыран тұрады.

Тастай беріп қаруды,
Аяқбаудан алуды
Баймұрза ойлап келеді.
«Мендік болдың, қыран», – деп.
«Тау тағысын қырам», – деп,
Жакындал жанай береді.

Есетке қыран бір қарап,
Екі көзі қанталап.
Баймұрзага төнеді.
Беттөн бүріп алған сон,
Демі құрып аздан сон,
Тұншығып тере өледі.

Достың құны мұнымен,
Бітпегендей шынымен,
Армансыз бүркіт кек алды.
Кеудесін сөгіп төренін,
Суырып алып жүрегін,
Тамызбай қанын жеп алды.

Жан-жагына қаранды,
Кезін тігіп қадалды.
Есет жатыр жаны жок,
Өзгені көзі көрмеді,
Көрсе көніл бөлмеді,
Есетсіз қырдың сөні жок.

Азырак қыран толғанып,
Қос қанатын комданып,
Көтеріллі қалықтап.
Есепті үшым айнала
Жүріп біраз жай гана,
Аспанга асты шарықтап...

Дүкіндер

Калғанша жарты жаңқам мен сенікі, –
Пайдалан шаруана жараса, алаш !

ЖАЗ

Жаз болудын алдында күн ұзарып, акырындалп кар да ери бастайды. Жолдарда, жырақаналарда су жүгіріп көлге, өзенге күяды. Өзенде мұз жарылып, су ылайланып, төмен ағып, сен жүре бастайды. Су өзеннің жиегімен асып, жагаларын кар кепшіп, күн жылтынып болған соң, шөп шығып түрлі түсті гулдер шешек атады. Егіншілер соқа-сайманын тузең, жер жыртуға шығады. Тогай да жапырақтарын жамылып, жана келген сайрагыш құстардың үнімен көнілді болып кетеді. Жаз жан-жануарлардың бәрін де тірілтеді. Жаздың жетіп, күннің жылтынганына бері де шаттықта. Қыстап қысылып шықкан мал жүнін тастап, бие күльпидап, кой қоздап, кара жерді сағынып қалған жануарлар, байласа турмай далага кашады. Қазақ халқының нақ бір байларынкі болмаса, қыскы үйлері қандай нашар. Енді бұлар да сол қаранды иісті қыстауларынан шығып, киіз үйлерін тіккен. Қытай жарық даланы кормей жатқан шал-кемпірлер мен аурулар да бір жасап таза ауаны жұтып ракаттанған. Балалар ойынға шығып, жүгіріп, жыл құстары тегіс келіп, жұмыртқа салған. Көлде қаз, үйректер бықылдан тольш отыр. Анда-санда аппақ болып, ұзын мойнын иіп, сұлу қеудесін керіп жүзіп жүрген акқуды да көруге болады. Суга барған қатындарды мазақтап шағала да шықылықтап күліп жур. Таң ата шырылдаған торғай мен үйдін алдын, кісінің жолын ерсіл-карсыл кесіп үшкан қарлығашта да дамыл жок. Құстар ауелті келгендей емес, сонғы кезде азая бастады. Балалар жұмырткасын алып, мергендер онан да, мұнан да мылтықтарын тарсылдата берген соң, шопшып көрші көлдерге кетсе керек. Міне, майдың он бесі болды. Мал көкке тойынды. Жүрт бие байлады. Балалар анау байлаган жас күльпидарды желіге оралып қалмасын деп күзетіп, бір жағынан тайларын үйретіп жур. Тайы жок балалардың сол кезде азырак көздері қызығады екен.

ЖАЗФЫ КЕШ

Күн батты. Үйге қайтатын да уақыт жетті. Біз жүгіре басып келе жатырмыз. Оның арасында түн көзге түртсө корінбейтін

каранғы. Өне, бір түп қурайдың тұсынан көктің жиегі мұнарланыш көрінді. Бұл не? Өрт пе?.. Жок түшп келе жатқан ай екен. Оның он жағында төменірек ауылдың оты жылтылдан көріне бастады. Міне, біз ауылта келіп қалдық. Мен алдымен жер ошақ басындағы сүт пісіріп отырган әжемді таныдым.

ШІЛДЕ

Жаз етіп шілде жетті, шілдеде күн ұзын, түн қысқа, күннің ыстығы сонша қүшті, тастанар, құмдар қызып кетеді. Шілдеде піспеген шөп қалмайды. Мінілмеген, жұмыска салынбаган мал семіріп, желідегі құлыштар гана жудеген. Қымыз мол, қозы піскен. Ел жайлауда бірін-бірі қонақ қылтп, қазақ салты ез алдына бір қызық. Қыз ұзатса, үл туса, той болып, журт жиналып, ат шауып, курс болады. Осы кезде қазақ бұрын-ғыдай альысқа көштейді. Бұрын жердің еркін шағында жуз елу, екі жуз шақырым жерлерге жайлап кетеді екен. Үлкендер сол күндерін осы күні қатты сағынш сез қылышады. Шөп шабатын мезгіл де жетті. Боз балалар жайлаудың қызығын кия алмай ерініп әрен шығады. Қазақ шөпті бел орақлен шабады. Машнина жаңа тарап келеді. Окудағы балалар да жаздай қымыз ішп тынығып, енді сабакқа баратын күндерін санаپ жүр.

КҮЗ

Міне, сентябрь туды, күз келді. Күн қыскарып, түн ұзарды. Аспаннан булттар қантал, сіркіреп жанбыр да жауып тұр. Күн сирек көрініп, аз жылтыталы. Анда-санда таңертен салқын болып қояды. Откір сұық жел арық малды, жұқа киімдің тондыра бастады. Жүрт күземін алған сон, кізін де басып алды. Маса, шыбын, құрт-құмырска жок болып кетіпти, құстар да жылы жаққа ұша бастады. Карлығаштар көттен көрінбейді. Аспанда тырналар тізіліп үшшіп барады. Ағаштардың жапырактары сарғайып түсіп шоңтер де қурап қалған. Егіншілер астығын жинал альп, шабындыла әр жерде гана жанбырга сарғайған шошактар тұр, оларды да иелері тасып алуға шана жолын күтіп отыр.

Ел тегіс биесін ағытып, пысық қатындар желі-ноқтасын көнтіріп алды. Жаз күні көп байлаганы есіне түсіп, қымызшыл шалдар арық құлышын жаңа аяп отыр. Ер азамат қыстауды түзеп, кемпір мен шал, борбай балалар от басында отыр. Жаз ракат болса да, кіз үйдің күзді күні сұығы-ай!

ҚЫС

Декабрь жүлдизы. Қар көптен жауып, нағыз қыс болды. Күн өбден қыскарған. Күннің кезі көрінсе де жылынбайды. Өзендей, көллі муз қаптап, жұрт үстімен журе бастады. Қалың кардан шәптің басы көрінбейді. Қыс күні аяз күшті болып, үскірік борандар да аз емес.

Орман қарайған, ішінде құстарды кере алмайсын, коян күндіз жасырыныш, түнде гана жүтіріп жас ағаштарды кеміріп жүр. Иелері жылы корага шөп салып бағып-қақса да, қысты күні үй хайуандарына да бапсыз. Адамның езі де сұзықтан қорғанып үй салып, жылы киім киіп, үйлеріне от жағып, дәйім жұмыстарынан кала алмайды. Қыстығуні жылқышыларға бек киып: қандай сұзық борандарда күні-түні далада жүргені, касқырдан бір қоркып, бораннан екі қоркып, бейшараларда тілті ракат жок. Жалтан аяз көбінің беттерін қарыган.

Шилі бет байғұстар желге де қарсы қарай алмайды. Сабакка мезгілімен жүретін баланың да ертегі аяз есінен көпке дейін шығатын емес.

Макал: қыс қысыл, жаз жазыл.

ҚОЯН

Бір мезгілде күн батты. Ауылға жақын жерде қыстығуні бір қоян тұрактаушы еді. Түн болды. Қоян бір кұлагын көтеріп тыңдал, онаң сон екінші құлагын тікшітіп, мұрттарын сипап, танауын тартып, искеленіп, артқы аяктарымен шонқылып отырды. Біраздан сон қалың қардың үстімен екі-үш секіріп барып отырды да, жан-жағына жалтактап қарай бастады.

Манында кардан басқа еш нөрсе жок еді, айдың жарығымен кар жалт-жұлт етіп толқын секілді құбыльшып жатты. Бұл қоянға үлкен жолдан өтіп, күзді күні егін соккан жерге бару керек еді. Бір мезгілде үлкен жолдың бойында сықырлаған шлананың, пысқырған аттың дыбысы естілді. Қоян тыңдал тұрақтады: жүк тартқандар екен. Жағаларын көтеріп, мойындағын бекебеймен орап, тұмактарын баса киіп алған кісілердің сақал, мұрт, кас, кабағын қырау үстаган, беттері өрен көрініп ауыз-мұрындарынан бу бүркүрап, аттарын айдалып ысқырып, аттары да терлеп, терлері қырауланыш бусанып келе жатты.

Екі казак катаrlасып, біреуіне екіншісі қалайша былтыр бір атын үрлатқанын сөйлеп келе жатыр еді. Жүк өтіп кетті, қоян орғып, жолдан өтіп, қырманга қарай жәнелді. Жолда есқі таныстарынан екі қоянға кез келіп, олармен біраз ойнап журді де, ері кетті.

Ауылда от сөнген, иттің үргені басылған екен. Жалғыз-ак бір үйден баланың жылаган дауысы естілді. Бұл да тез қырманга келіп жетті. Мұнда өзінің жолдастарына кез болды. Бері ойнап, билай мен сұлының денін жеп түннің жартысын өткізді. Бір мезгілде күн шығыстан бозарып тан көрінді, аспанда жұлдыздар азайып, ауылға да жан кіре бастады, катындар суга жеңеліп, еркектер жұмыстарына карал, балалар да жылап шулаі бастады. Жұншілер жолға шығып калған екен. Біздің коян кайтадан жүгіріп ініне келіп, екі құлағып аркасына салып, екі кезін балырайтып ашқан қалпымен үйліктап қалды.

ҚАСҚЫР ҚЫСТЫ ҚАЛАЙ ӨТКІЗЕДІ

Ізыллап соккан сұық жел. Аттының жолын, жаяудың ізін кар басқан, кәлдер мен веңдерге мұз толған. Аяз бен боран жан-жануарлардың берін де үйіне, корасына күштівсек да, дала да тураксыз қантырып, сұлқа дірдектеп, карны ашып, бұральш кекшіл жұнлі қасқыр жүр. Бір жерде де ракатпен жаткызбай тогайларды, мілдай даланы қеаңғыл мұны күшті жүрген аштық. Сорлыға күніз де, түнде де дамыл жок. Қалып карда кейде аяңдал, кейде жортып, тістерін сакыллатып, кайдан бір тоятын тамақ табылар екен деп жүргені. Орманлагы үлкен аның бірі – аю, ол жаз семіріп альш, қыс жылы үйшігіне кіріп бекініп жатып, ұзак ораза ұстаған кісідей үйліктап жатыр. Өзіне лайық жып-жылты іні бар түлкі қуда тіпті қайғы жок. Көртшіканлар да астығы мол үйлерді сағалап, неше бөлме ін қазып альш, уайымды ұмытқан. Ақылы жок балырак көз корқақ коянға шейін ак тоншасын киіш альш, бұтак кеміріп шаттықта жүр. Жалғыз-ак сорлы қасқырдың басына қыс күні бар боле орнаган, мұның бір гана үміті – бекітусіз қора, күзетсіз жылқы.

БҰҒЫ

Петербордан жоғары Архангельский деген губерне бар. Соның көп жері сазды болып, шеп шыклайды, мұк шығады. Онда самоид деген жұрттың күн көретіні – бұғының бір түрлі түкімі. Ол бұғының мүйізі тармак-тармак, жалшак болады. Үлкендігі тайдай, жұні қара бурыл, жасаған сайын ағара-ағара, акырында ак боз болып кетеді. Еркегі жыл сайын мүйізін тастайлды. Үргашысының да мүйізі болады, бірақ еркегінен кішірек. Баласын отыз жұмадай көтеріп май айынын ортасында табады. Оттайтуғыны маңағы мук. Бұғының кол тумасы да болады. Ондағы жүрт сүтін ішіп, етін жеп,

терісін киіп және терісінен үйлерін де жауып алады. Әйелдері тарамысынан жіп ііріп, киім тігеді. Қанынан дәрі істейді. Шанаасына жегіп жүреді. Бұғының тұяғы қарға батпайды. Женіл басып қалып қардыш үстімен иесінің тілеген жеріне жеткізеді. Бұғысы мынға жеткен самоиед бай есебіне кіреді.

ПІЛ

Піл дегеніміз бір жануар, казак қалқы атын білсе де озін көргені жоқ шыгар, езі жер жүзіндегі хайуандар арасында бір мықты, үлкен нәрсе. Биіктігі екі құлаштай, ұзындығы екі құлаш та бір кез. Төрт аяғы сондай жуан, ағаштың тубіріндей, буын жоқ секілді көрінеді. Мойыны қып-қыска, басы үлкен, көзі кішкене, мұрны мұрын емес, бір жарым құлаштай болып, тұп жағы жуан, ұш жағы жінішкерек. Тал ұшында екі тесігімен иренде жаткан, ерекек пілдің, муйіз секілді, сыртқа шығып тұрган екі ұзын тісі бар. Өрбіреуі бірнеше пұттан келетін. Пілдің тістері аппақ, қадірлі һәм қымбат болады. Құлақ тәбінгідей, терісі қалып, сойтсе де зор мұлттықпен атын өлтіруге болады. Табаны жұмсақ, тым айрылып кетпесе де, бес тарам. Үргашы пілдің төс жағында екі емшегі бар, еркегіндегі сыртқа шығып тұрган тісі болмайды.

Піл ыстық жақта болады. Біздің сұығымызға шыдай алмайды. Жемі – жас ағаштың жапырағы, жемістер һәм әр түрлі дәмді нәрселер. Жейтін жемін де, басқа нәрселерді де әлгі ұзын мұрнымен алады. Жерде жаткан инедей нәрсені де ынгайсыз корінген мұрнымен оп-опай алады. Бір ағашқа келіп, жемісін жеуден бұрын, әуелі ағашты мұрнымен соғып, сілжіндіріп, құрт-құмырсқасы түскендей болған соң жей бастайды. Піл – сондай түсінікті хайуан, устаған соң кісіге тез үйір болып, көп қызмет қылады. Оның аркасына бір үйшік секілді нәрсе орнатып, біраз мініп те жүреді. Пілге мінушілер басына отырып алып, тілеген жағына қарай айдайды. Пілге жүтеген ноктаниң керегі жоқ, қожасының какпактаған жағына қарай бұрыла береді. Үйренген кісісінен айырылмайтын мінезі де бар. Жәй жүргенде жуас болса да, біреу ашуландырса, ұзын мұрнымен бір-ақ салып жығып, аяғымен таптал өлтіріп таастайды. Піл сондай күшті, үстімен әлденеше жүз пүт, мұрнымен бір жұз пүт көтереді, дейді.

КИТ

Бір түрлі жәндіктер бар, езі балық секілді су ішінде тұрып, тірі бала тауып, емшегін емізіп осіретін, сондай жәндіктердің

ен үлкені – кит. Оның ұзын бойы он құлаштан он төрт құлашқа шейін, кеудесі ұзын бойына қараганда бегірек жуан. Басы кеудесінің жартысындай, төбесі жалпақ, үстінде томпайш жабылып, ашылып тұрган екі тесік бар. Дем алғанда аузына су толса, суды алғы тесіктерінен аспланга шырышатып атып жибереді. Басының екі жағында екі көзі бар, сиырдың көзінен үлкен емес. Басының зорлығына қараганда көзі жоқ сең. Әмбетінде. Тіс болмайды, тіс орнына екі езуіне мүйіздей кара нәрсе бітеді. Терісінің қалындығы екі елдегі болады, оның астындағы майы сондай қалып. Бір киттен екі үш жұз пұттай май түседі. Жемі уак балық, шаян, коржер болады. Үргапшы киттің қарының астында екі кішкене емшегі бар. Жана тапкан баласының ұзындығы бір құлаш шамасындай болады. Кит үлкен түпсіз терең теніздерде жүреді. Суда жүзетін балықтің сеңілді қуиркығы бар. Бауырының астында канаттары бар. Киттің еті жеуге жарамайды. Киттің майы мен тіс орнына біткен нәрсесі үшін аулаушылар көп болады. Әрбір киттің тіс орнына шықкан мүйіздей нәрсесі жүзден болыш, әрбіреуінің ұзындығы үш құлаштай болады. Тілінің үлкендігі алты қанат үйдің орнынан үлкен болмаса, кіші шықпас, қазактың: «жандыда балық үлкен, жансызыда қамыс үлкен» деп жүргені осы кит болса керек.

ҮЙ ХАЙУАНДАРЫ

Жылқы, түйе, сиыр, кой, ешкі, ит, мысық, тауық адамның үй манайында тірпілік етеді. Сонын үшін олар үй хайуандары деп аталады. Үй хайуандары адамға көп пайда келтіреді. Жылқыға мінеді, арба, шанага жегеді, сүтінен қымыз ашытады. Семіздерін қысты күні соғымға сояды, терісін сатып ақша қылады. Түйеге жүк артады, жабагысы күпіге жақсы болады, сатса жұні пұл болады. Сиыр мен кой адамдарды етімен, сутімен асырайды. Ит қасқыр мен үрыдан сактап кора күзетеді. Осыларды қызметі үшін адам асырайды, бағады, қысты күні аяздан тоңбайтын жылы кора жасайды, үры, бөріден сактау үшін бақтапы қояды.

БӨРІК

Кішкентай Нұрмаш бір күні басына әкесінің беркін киіп «енде мен үлкен кісі болым» деп ойлады. Сейткенмен берік олай ойламады. Үлкен кісі болғыш Нұрмаштың коніліне қарамастаң, дәл мұрнына тусти. Нұрмаш мұны да елең қылмай, кольна бір таяқ алып, аяктарын мац-ман басып, ана ауылға карай жөнеліп еді. Мұны мал қайырып жүрген Бекбай отағасы көріп кальш, айгай салды.

– «Өй, бәрік! Сен негып жүрсін? Біздің Нұрмаштың кайда алып барасын?» – деп.

КҮЛКІ СӨЗ

- Өй, Қасым! Неге аузыңды томпайтасын?
- Күпімді күйдіріп алдым.
- Неге жамал алмайсын?
- Инем жок.
- Тесігі үлкен бе?
- Жағасынан басқа түгі қалған жок.

ОҚУ

Жұніс сегіз жаста. Ол оки да, жаза да білмеуші еді. «Мені мектепке жібер» деп мазасын ала берген соң, өкесі бір күн мектепке алып барды Мугалім жана келген жас баланың тиісті орынға отырғызып, аты-жөнін сұрап, дәптеріне жазып алды. Сол күннен байлай Жұніс көлтүгъына кітаптарын қысып, бір күн де сабактан қалмай, мектепке барып жүрді. Ақырында біздін Жұніс оқу, жазу, есеп үйреніп, оқымысты болды. Мақал: Бір оқығанға, екі оқымағанды береді. Сонда да айырбастамайды.

НҰРМАШ ПЕН ДҮЙСЕН

Нұрмаш айтады: «Дүйсен, біздің үйге бала бол, сонда біздін үйдің кіслері сіздікінен екі рет артық болады». Дүйсен ойлап түрді да: «Жоқ, Нұрмаш. Сен біздің үйге бала бол, сонда сіздің үйдің де, біздің үйдің де кіслері бірдей болады, – деді.

Табындар, балалар, Нұрмаштың үйінде неше кісі?
Дүйсеннің үйінде неше кісі бар екенін?

ОҚЫМЫСТЫ БАЛА

Бір бала қалада оқып, жазғытуры аулына келді. Өкесі: «Балам, енді шөп шабатын мезгіл жакыншады, қолына тырнауыш ал, мен шалқан шәпті жинал, жәрдемінді тигіз», – деді. Баланың жұмыс қылғысы келмей: мен өр түрлі ғылыми дар оқып қайттым, кара қазақтың сездерін ұмыттым, тырнауыш деген не нөрсе? – деді. Осы сезді айтқаны сол-ақ еді, тыска шықса, жаткан тырнауыштың басын байқамай аяғымен басып қалып еді, сабы тақ етіп мандайына тиді. Сонда гана тырнауыштың не нөрсе екені есіне түсіп, мандайын сипалап тұрып: «Тырнауышты аяқ астына тастаған қандай ақымақ екен», – деп ашууланды.

ШАЛДЫҢ ҮШ БАЛАСЫ

(Ертек)

Күндерде бір күн ертеде бір шал болыпты. Шалдың үш ұлы бар екен. Бір күні шал үш баласын қасына алып отырып суралты: «Қорамда сан жетпейтін малым бар. Сандығымда сан жетпейтін алтын бар. Мен өлгенде мені қалай қылыш комесіндер?» деп сұраган. Көп қілдірмей-ақ балалары коніліндегі барын айтады.

— Ой, мен сені жібекке орап ақ жауып, арулап, шакырмаган ел қалдырмай, басыңа мыңдал кой, жүздел жылқы шығарам, — деген үлкен баласы. Онан соң ортанышы баласына: «Сен, мен өлгенде қалай ғып комесін?» деген шал.

— Ой, мен сені қалірлеп, басыңа осы майдың бәрін пығарам, атагынды жер жүзіне өлген күні шығарып, ел шакырып, ас берем, үстіңе күмбезден мола салдырам, басыңа атынды жаздырып көк тас койғызам, — дейді ортанышы баласы. Онан соң: «Өлгенде қалай ғып комесін?» деп сұраган кіші баласынан шал. Біраз ойга қалыш отырыпты да: «Сенің өлуің біледі, менің көмуім біледі», — деген кіші баласы. Көп кешікпей бір жылы мықты ашаршылық болып, ел жутап, ашаршылықтан жүрт тегіс кырылған, сонда әлгі байдың тігерге түяк малы қалмай жұтаган. Екі үлкен баласы аптаң өліп, бар мал-жанынан шал ауырып, жалғыз кеңже баласы қалышты. Бір күні шал ауырып қаза тапқан. Кеңже баласы үстіндегі шекпеніне орап, жер ошакқа комуте-ақ шамасы келіпті.

ЖАСТЫҚ

Бір жылдың ішінде бір-ақ жаз болады. Ағаш, шәптер, гүл жапырактар бір-ақ рет жасарады. Осы секілді, адамның да басына жастық екі келмейді. Жастық – біздің өміріміздің жазы. Жаздан кейін қалай күз келеді, сол секілді жастықтан соң кәрілік жетеді. Шаруасына жинақты кіслер жаз күні қыстық азық-тулігін даярлап кояды. Адам да жасында онербілім, жақсы мінездерді бойына жинауы тиіс. Мұнсыз ол картайған шағында ракат тіршілік ете алмайды.

КУЛМЕНІЗДЕР КӨРІГЕ

Бір кісінің екі баласы болышты. Бір мезгілде көршілері оған айтады. «Сенің балаларын бір кемпірді мазак қылды, балаларынды тыйып қой!» – деп. Әкесі балаларына үрсады, бала-

лар да мұнан былай кісіге күлмеске уәде береді. Біраз күн откен сон балалар, әкесіне берген уәдесін ұмытып, бір биша-ра шалды тағы да келемеж қылышты. Мұны әкесі естіп, ба-лаларын шакырып алып айтады: «Балалар, мен енді мұнан артып; өмір сүргім келмейді, менің өлгім келеді, егер өлмей картайғаңша тұрсаң, сендер секілді бір акымак балалар анау құнгі шал мен кемпірге күлгендерің секілді, маган да күлер деп қорқамын». Балалары ұялғанынан қызырып, не қыларға білмей, сонан кейін кәрі кісілерге кулуді тіпті койыпты.

КОНАҚ КӨДЕ

Туу десе түкірік жерге түспейтін боран. Альстан жолау-шы болып Қарасақал тоңып, өні қашып келе жатыр. Жолда конарлық үй болмапты. Біраз жол жүрген сон, көп ұзамай бір онаша қыстауга кез келеді. (Катты дауыспен) «Үйде жолық-кандай кім бар?» деп сырттан есік қағып айқайлайды. Үйден еріккен жас келіншектер жүтіріп шығады. (Қалтыраган дауыспен) Қарасақал: «Жолаушы едім, бұл үй кімдік? Өзім тоңып тұрмын, қонамын», – дейді. Жас келіншектер бір-біріне қарап күліп, «Өзін кімсін? Бұл үй иесінін үйі», – дейді. Сабыр қылуға тәзбей Қарасақал: «Қонамын, күн сұыпк». «Қонсан кон, бірақ қонақ кәде бересін...» деген бір жас әйел. Сез қайырмай «жаарар-жаарар» дегеннен басқа үн жок, үйтеп кірелі Қарасақал. Күн батып кеш болған кез, Қарасақал жайланды. Үйдегі кемпір-шалмен амандасты. Одан кейін бір аяқ катығы жоқ ашыған кара көже әкеліп береді Қарасақалға. Қарасақал көжені ішп болып біраз отырып айтады. «Іші күрғыр неге корылдайсың, екі аяқ көже ішетін өз үйін бар ма?» – дейді. Тағы көрген-білгенін айттып, үйдің ішін қалың күлкі қылады. Біраз уақыт өтеді, үйдегі отыргандар жальынып Қарасақалға ертегі айтқызады. Бір ерінбестен жокты барды сез қылып, күлшіргі айттып, түннің жарымын откізеді. Үйдің іші есі кетіп тыңдал отырган жерінде бәрі қалғышты. Бір жас келіншек: «Манағы айтқан уәдеміз бойынша айтатын өлеңінді айт», – дейді. Оны-мұны айттып сез көбейтіп, айтқысы келмейді Қара-сақал. Бір қатын тұрып: «Өлең айтпласан, аспанга асамыз, астына от жағамыз» дегесін Қарасақал корқып құтыла алмасына көзі жетіп, біраз тамсанып отырып бөркін қолына алып:

Мен едім ел қызыған жетім қарға,
Үйінде мен тойғандай етін бар ма?
Қатықсыз кара көже бере салып,
Сүрайтын қонақ кәде бетін бар ма? –

деген екен.

ЕШКІМГЕ ЖАУЫЗДЫҚ ҚЫЛМА

Тіленші байдан қайыр сұрайды. Бай оған еш нәрсе бермей: «Хет, жоғал», – деп ақырады. Тіленші кетпеді. Сонда бай ашуланып, алдында жатқан тасты алып Тіленшіге атты. Тіленші жерден тасты альп, койнына салып тұрып айтты: «Осы тасты қашан сенің өзіне жоғалтпай атуға күн тутанша сактармын», – деп.

Тіленшінің айтқанындай-ак, тасты ататын күн туды. Бай бір жаман іс істеп мальшан айырылып, өзін абақтыға альп бара жатыр екен. Бұған Тіленші кез болып, койнындағы сактап жүрген тасын альп атпакшы болды да, ойланып тұра кальп, өзіне-өзі сейледі: «Оттеген-ай, бұл тасты бекер сактап жүрген екенмін, мұнан бай әлі құшті күнінде мениң бұдан коркушы едім, мұның күндеуіші едім, енді қазір мұндай нашар халін көріп көніліме аяупшылық түсті».

БАЙЛЫҚ

Бір жарлы жігіт жас күнінде оқыған үстазымен жолығып, өзінің бұл күнде кедей болғандығын шакты. Онымен бірге оқыған серіктерінің кебі бай болып, кейбіреулері жүртқа қадірлі кісі болып кеткенде, өзінің әрқашан көрген күні жоқшылық екенін сейледі. «Қалайша сен өзің айтқандай кедейсің? – деді үстазы. – Сенің денің сау, кол-аяғын аман, жұмысқа жарап-лықсың», және шәқіртінің он қолын көрсетіп сұрады, – Сен мына қолыңды мың сомға кестіруге рұқсат етер ме едін?» «Құдай сақтасын! Он мың сомға да кестірмеспін» деді жігіт. «Қаншага берер едін жарық дүниені көретугін қырагы көздерінді, сақ күлактарыңды, мықты аяктарыңды?» – деді үстаз. «Мен бұларды дүниенің малына да айырбастамас едім», – деді шәқірт. Сонда үстаз шәқіртке: «Қалайша енді осынша байлықка ие бола тұрып, жарлымын дейсің?» – деді.

АЙ-ҚҰЛАҚ

(Балаларойыны)

Ай-құлақ – көктемнен бастап жаздың ішінде балалардың ойнайтын бір ойыны. Ай-құлакты ойнау үшін кешкे таман жүрт аяғы басылған сон, көп балалар жинальп өздерінің арасынан үш баланы шығарады, бірін қасқыр, бірін қойшы, бірін ит кылу үшін, қасқыр болатын баланың екі шекесіне екі тақияны тікейтіп орамалмен майдайшынан байладап, арқасына

киім-кешекті тығып томпиттып, белін астынан буыш қасқыр қылыш болған сон, балаларға жұытпай анадай бір бұтаның тасасына жатқызады. Қойшы болатын баланың үстіне жыртық шапан, басына жаман берік кигізіп, қолына бір таяқ беріп, ит болған баланы қасына ертіп қойдың қасына жатқызады. Қалған көп баланы қой қылыш көгенде қоядь. Біраздан сон қойлар дүр етіп үркеді, сол уақытта ит те абалап қасқырменен арсылдастып қалған кезде қойшы да айтактап лақ, қозыны айырып қалады. Сейтіп, қасқыр бірде құр кетіп, бірде альш жүріп, ақырында сол қойлардың бәрін де тауысады. Міне, осымен бұл ойын осылай бітіп, екінші басталғанда тагы да бұрынғы жолыменен бастала бермекші.

ДҮМПІЛДЕК (Кыргыздың ойыны)

Дүмпілдек – балалардың ойыны, 7–8 жасынан тартып 20 жасқа келгендегі ойнайды. Еркек балалар мен қыздар араласып ойнай береді. Көбінше түн ішінде ай жарықта ойналады. Жылдың төрт мезгілінің қайсы кезінде болса да ойнала береді. Артықша жазды күні болады. Күн жылы болса қораның шетінде балалар жиылады да, «а» деп дүмпілдек ойнаганға кіріседі. Ойынның тәртібі мынашай болады: ойнагандар көп болса 14, аз болса 4 адам болуга тиіс. Онан кебі көп болып кетеді, азы аздық қылады.

Екі жақ болып белініп, екі жағы да өздеріне басшы сайлайды, бір тарабы жерге шапандарын, тондарын дегендегі шомкеніп тізіліп үмектеп жатады. Басшы болған бала қолына ұзындығы 5 кез бен 10 кездін арасында жілті (арқанды) альш бір үшін жатқандардың біреуіне қарманыш, екінші үшін өзі қармал жатқан балаларын қоргайды. Енді 2 жағы (жатпағандар) киімдерін жеңілдетіп, жалаң аяқтанып қолдарына тобетейлерін, байпактарын, болмаса құрым жұльғын шешіп алып, жатқандарды қашырып, тиіп, қашып сабай бастайды. Жатқандардың басшысы әлті жілті жеткен жеріне шейін аналарды куалап сабатпастан амалын істей қоргайды. Егер қоргаушы қарамаса, тисе іс қылыш қашып сабап жүргендердін біреуіне барып тигендігі анықталса, жатқандар тұрып, олардың орнына ана сабап жүргендер келіп жатады. Оларды да өздерінің бастығы қоргайды. Басшы болған бала, яғни қоргаушы балалардың ішінде пысық мықтырагы болуга керек. Жүтіргенде бет қармальш ала тұрған, өзі күшті дегендегі.. қоргаушы, сабап жүргендерді қуып қармаганда, жілті қоя беріп

кармаса, жетсе де есепке альибайды. Жатқандардың жіп кармаганда қоя беруге болмайды. Өстіп ойнай береді де аяғында көп жатпай, көп сабагандардың мерейі үстем болып, көп жатқандар женілгенге есептеді. Сабаган уақытта еттерін ауыртқандай, жанына басталарда бұрын жатып кезек беруге екі жагы да конбейді. Ол туралы екі жағы да екі палуан бала алып шығып күрестіреді де, жынылган жағы бұрын жатады. Ал болмаса екі жүйірік балалы алып шығып жарыстырады да, қалған жағы жатады. Мұнан басқа да шөп жасырып, қара көтер қармалап дегендей бірнеше түрлі жеребелері бар. Кой алдырган жағы жатып кезек береді. Ойнал жүрген уақытта арасында бір шұшатак шыға қалса, балалардан біреу «ақ шөп басы» деп айта салады. Ақ шөп басы дегені, қоргаушы қармаганды қойсын, аналар сабаганды тоқтатсын, сойлесіп-келіселік дегені. Ақ шөп айтылган кезде қоргаушының қармаганы, аналардың сабаганы есепке альибайды. Егер істеліп қалса ойынның тәртібін бұзған болып жарамайды. Басшылар тыбыш қояды. Мұнан басқа «шап кетті» деген сез бар: шап кетті дегені ойын басталды, қашқыла, қолға түсіп карманып қалмагыла дегені. Мұны да ойынның басшылары айтады. Жатқан балалар ешбір іске катастыруға какысы жок. Олардың ісі жалғыз жату ғана.

МАРЛАМҚАШ

(Балалар ойны)

Марламқаш – жазды күні ойнайтын қазақ балаларының көп ойындарының бірі. Бұл былай ойналады. Қарангы түндерде көп балалар жиналып екіге болінеді. Бір бөлігі киімдерін тастап алысырақ жерге барып жасырынып жатады. Қалған болігінен жасырынгандар қанша болса бұлардан да сонша болып іздел үстауға шығады. Сонда бұлар іздел шығысымен айқайлап жүтіріп жүріп айтатыны: «Марламқаш, мені көрсөн тұра қаш!» Жасырынгандар, үстіне жақындалап келіп қалғанша, жата береді. Үстіне отіп келіп қалса табанда үстаптайды, онда тұра қашшады. Олардың ойынға жарамайтынның жасырақ балаларды киімдерінің касына қалдырып кеткен белгілі ордалары болады. Соган қарай қашуга тырысады. Егер жеткендері болса үстап ордаға дейін арқасына мініп келеді. Бұл мінү жеткендеріне үлкен бақ деп санайды. Жеткізбей құтылып кету де қашушы балаларға да сондай бір дәреже. Мінгізгеннің қабактары түсіп, мінгендерінің көнілдері шат болып, жеткізбендері қуаныш, жете алмагандары жабыранкы болып, жете алмага-

нына ішінен үяльш барлығы да ордага жызылады. Екінші басталғанда әлті күган жағы енді жасырыныш, қашқан жағы енді кууга шығады, алдыңғы ретте болып кете береді.

Бұл ойында қапса құтылып, куса жететін балаларды тандасып алып қуады. Мұндай оте асқан жүйрік балаларды сирин білмейтін бөтен ауылдарың балаларының ойындарына косуға болмаса, өз ауылдарының ойынына араластырмай өздерінше «бұл жүйрігіміз» деп оны құрметтейді. Бөтен ауылдарың жүйрік деген балаларына бәйгі атындағы ертіп барып әлпештеп қосады. Бұл баланың жүйріктігіне ариалған мойнында тұмары да болады. Сондыктан жүйрік болып осындағат атақ алу үшін жазды күні балалардың сүйіп ойнайтын ойындарының біреуі осы марламқаш болады.

ІШІК ҚАЙЫРЛЫ БОЛСЫН!

Хажы-еке, ішік қайырлы болсын!

- Айтсын.
- Қашшага алдыңыз?
- Күйіп тұр екен гой, 350 сом... Үмсындыққа киім-кешек алайын деп едім, Мәскеуден алғалы тұрмын.
- Ішігіңіз қымбат емес, мен мынаны 150-ге алдым, – деп Тоқыш үстіндегі пальтосын көрсетті.
- Ой, шырагым-ай! Жұрт жарықтық арқасында бір бүтінденіп қалалық та.

Тоқыш күлімсіреп:

- Сіз әлі жүрт арқасында киініп қалалық деп отырсыз, осындағы газетті кулардың сезін естідініз бе? Олар бізді кінәраттап жатыр, жүргіттан көп акша жинап алып, өз пайдаларына жұмсал жүр, бір тыныштық бітірген ісі жок, – дейді.
- Е-е-е! Біз біреуден тартып алыптыз ба, жүрт өзі берген сон шаригат бойынша да, бізге газетті-мазеттінің сезі керек емес, уй-басы 2–3 сомнан ел кедей болмас...

- Сонда да, хажы-еке, олар Жорықбай ақсақалды үялтып тастапты...
- Шіркіннің үялшагын қарашы, не былшылдайсын, сенін ақшаш емес қой десе болмап па?

- Жорекен жарықтық жуас кісі гой, үндемейді: сонда да соншама ақшаны қайда жұмсадындар десе, елге не дейсін; Аналар жүртқа жариялайтын корінеді.

- Шырагым, Тоқыш-жан, сен әлі баласын гой. Біз мұндайды көп көргеміз. Оның не қысылатыны бар: адвокатқа бердік дерміз, переводчик, чиновниктерге бердік дейміз, ретін тап-

паймыз ба... (дей бергенде нөмірге газетте қызмет ететін бір жігіт, сәлем беріп кіріп келді).

Хажы әфенді жалма-жан ішкітің үстінен шапанын іле салыш, тасбихын тартқан болып отыра қалды.

УШ ҚҰЛАҚ

Торғай үйезіне қараган бір болыс Актаз (найман) деген ел бар. Көшіп-конуы бұрынғы қалпынша, зорлықшыл, тентек ел. Осы елмен катар кешіп, катар қонып жүрген Атбасар үйезіне қараган Актаз-Бадана деген ағайын бар. Осы ағайының бір жігіті мал үрлатып, сұрау сальш, жанындағы айбынды ұры Айдабай балаларына барады. Өзінен төмен атанин баласы мал сұрап, ұры тунетіп ауылына ат ойнатып келгеніне намыстынып, мал иесінін құлағын кесіп тастайды. Мұның арты болмашы сөз болса да, құлақ құнсыз кетіп, екі жағы келісіп, жігіт қуда болып кетеді.

Бұл – бір құлақ

Мына құлақ кесілгеннен кейін арада бір-екі жыл өтеді. Бірақ батырлардың «құлақ кесті құлың» деген сез ауыздарынан шыға береді. «Корқакты кеп куса батыр болады» деген рас екен, ана жылғы мал үрлаган Айдабай тұқымы Мейрам деген жігіттің құлағын Бадан жағы кесіп алады.

Бұл – екінші құлақ

Құлақ кесу бәсекесінен хабарсыз, соңғы құлағы кесілген елде саудамен жүрген Қасым деген жігіттің құлағын, екінші құлаққа орай қып, Айдабай жағы кесіп, босағага лактырган.

Міне, үшінші құлақ!

Мұның арты үлкен барымтага айналып, Баданның 20–30 жылкысы сойылды. Құнде тен елдердің ақсақалдары жиылышп, бір-екі рет бас косса да, дым бітіре алмады. Бұл қунде екі жақтың шұнқартары құлақтарын қалтасына сальш, закон куысып жатыр.

ҚЫЗЫЛ ҚАШАР

– Жана терлеп келемін, құй қатын! – деп Шілдібай кесесін домалатып жіберді.

— Терлерсін әлі, аған үйі қарыз шайды сұрап жатыр. Балкияны жіберіп бір табақ үн сұратын едім, сендер тіленуді білесіндер, алғанды беруді білмейсіндер деп «жаксы женген» аузына келгендін шатад дейді балаға.

— Мен сол үйден, өліп бара жатсан да, нәрсе сұрама дегенім қайда!

— Енді кімнен сұраймыз, жаңы ашитын сенің қай бір ағайының толып тұр, — деді Үмсындық.

Шілікбай женілген кісідей үндемеді. Жалғыз сиыр суалды, осы үйде дым жоқ, бәрінен балаларға қын болып барады, соятын болсан қашарыңды сойып ал, мен саған неше рет айттым: терісін сатарсың, осы үйдің қып-қызыл жалаңашын көрмеймісін, дейді қатыны.

— Қапшар терісіне қарық боласың гой, сисаның кезі отыз тыны екенін білемісің, деп жаңа тершіп жаңы жадыргран Шілікбай кенет езгеріп кетті. Белбеудің үшімен терін сұртіп, курсінді. Кеше суат басында ойлай-ойлай басын дан қылған шаруа кемшілігі түгелімен қайтадан кез алдына келді. Кейінде Үмсындыққа орынсыз ашуланатын мінезben алдындағы кесеге козі түсіп кетті:

— Саған тас шыдар ма, анау күні әкелген кесені ыстықтай құйып-құйып сопайтып жіберіпсің гой! — деді.

— Ҳұдай шебер-ау, кесе сопаюшы ма еді, әкелгенде... — деп Үмсындық сөзін бітірmedі, тыстан ақырган дауыс естілді.

— Шық, Балқия, дауыстаган кім?!

Балқия жүтіріп шығып, қайта кірді.

— Ага, сені ауылнай шакырып тұр!

Шілікбайдың жүрегі су ете түсті. Бата қылуды да ұмытып, дастарқанды аттай, күпісін жүре кие тыска шықты.

Ақ сөмкесі мойнында, тымағын алшайта киіп, қамшысымен мықынын таянып, сұлу мұртын ширатып at үстінде Таймінер ауылнай тұр еді.

— Ас-салам ғалайкум!

— Уа ғалайкум ас-салам!

— Шілеке, мал-жан аман ба?

— Шұқір, шырагым, түсініз ауылнай, шай ішініз, әлі соғым сойғанымыз жоқ...

— Жоқ, алла разы болсын.

— Жол болсын ауылнай?

— Шіл-еке, алым...

— Ойбай, шырагым, қолымда ћеч нәрсе жоқ.

— Ол жайынды орыска айт, маган акша дабай!

- Шырагым, жаман күпімді алмасан, жаңымда жарты тиын жок.
- Олай сықақ қылма, ақпа болмаса, мал да аламын, биыл мал қымбатын білесін гой. Бақанаң атаң баласында сенен байы жок.
- Ҳұдай байлыққа жеткізсін-ау, шырагым, менің малымның саны қағазында сызулы тұрган шыгар.
- Он жеті сом төлейтін үй кедей болушы ма еді, Шіл-еке, шыгар акшаны, тоқтатпа мені!
- Он жеті сом?! – деп Шілікбай шопшыса да, ауылнай қалжындайтын шыгар деп.
- Шырагым, ауылнай-жан, мәртебен мұнан да зорайсын, шана жолы түскенше мұрсат бер, шеп-пеп сатайын... Жаңада айтыш қойшы, биыл қаша төлеймін?
- Шілікбай, сен саңыраумысың, он жеті сом, он жеті! – деп ауылнай дауысын шыгарыпқырап жіберді. Шілікбайдын күйқа тамыры шымырлады.
- Сиыр малдан іріл-уакты бес бас, оның да біреуін сойғалы отырмын, жалғыз ат, онан басқа адал қарам жоқтығына, жаңым, ант ішнейін. Малымыздың санынан адамымыз көп, кол қанатым жок, балалар әлі жас. Жұз жылқысы бар Байгабыл былтығ он бес сом тартып еді, маган он жеті сом дегенің не?
- Жұртқа биыл соғыс салығы көп түсті. Өзін раскладта болмап па едін?
- Ер кісі алатын бас салық па?
- Ия.
- Мен ол кезде шөпті едім.
- Ендеше саган он жеті сом салғызған өзіннің Байгабылдың. Шілікбай шөпті бәрімізден де көп шабады деп.
- Яптырмай, енді не дейін, жұртта ҳұдай бар ма! Жок, ауылнай, мен төлемеймін, толеуге шамам келмейді, нашандікке арыз айтамын, қатын-баламды шұбыртып барамын...
- Шіл-еке, манаңдан бергін де жетер, маган десен гүбірнадрга бар, бірақ қазір акша бер, сен ушін мен патшаның альмын жаңымнан төлер жайым жок.
- Немді берейін?
- Малың қайда?
- Малым... малым...
- Ауылнай ашууланып аттан түсті де, қабагын қарс жауып, Шілікбайды балагаттап, корага қарай жонелді.
- Мынау мал емей немене? Сен бермесен, мен ала білермін, үста мына кызыл қашарды! – деп ақырды.
- Шілікбай не қыларын білмей тұрып қалды. Манаңдан тыңдал тұрган Үмсыңдың шыға келіп:

— Ауылнай, кайным, бала-шаганың азығына сойылгалы тұрған жалғыз қашар бұл, аз күнге аузы тұкті кәфір де қарайды гой, бір жолға ағанды қыспа! — деді.

— Сендей көкайыл қатының талайын көргенмін, сейлеме!

— Бірімізді өлтіріп әкетпесен, қашар берілмейді!

— Ей! Патшаның алымын жинап жүрген ауылнайға қарсылық қылайын деген екенсіндер, — деп ауылнай мойнына ізнегін киіп алыш Шілікбайга:

— Пот сот¹ кетейін демесен, ұста қашарды, әкел менін шылбырымды! — деп ақырды.

Ауылнайдың ізнегі мен турін көрген сон қатын да үнді қойды, Шілікбай да шыдап тұра алмай, қызыл қашардын муйізіне шылбырды байлады.

— Өйдә, жетелеп жур Байгабылдікіне, сол жерден я ақша тауып бер, я қашар сатылады, — деп, қызыл қашарды Шілікбайға жаяу жетелетіп, өзі атқа мініп, артынан айдан жөнелді.

— Үйін күйсін ауылнай! Бала-шагаң шулап қалсын, ауылнай! — деп, Үмсындық көзінен жас ағызып енреді. Шешесі жылағаның көрген сон қасындағы екі жас бала да жылап жіберді. Үмсындық екі баланы жетелеп ауылнай мен Шілікбайдың сонынан кетті.

ВІЗДІҢ БОЛЫС ЖАРАЙДЫ

Ойласа не табылмайды: әділдік те, даньшпандық та ойдан шығатын нәрсе. Бу заманда жүрттың көбі болыс болғансып, сүйенгені закон, күш-куаты ізнек-мөр болыш кетті. Соңда да жүрт құралакан емес екен, бүтін мен өзіміздің болыстын кеменгер билігін естіл, көтеріліп калдым. Алаштың алалығы жоқ, окушыларым, сендер де естіп көтеріліндер, зарықтырмай айтайын:

Сарықопа волосында Ақташы, Қараман деген екі ауылнай ел бар. Бұл елдің болысы Ақташы Өтеулі деген кісі. Ақташы Юсуф Нарымбай баласынан Қараман Қогабай деген жесір алмақ. Юсуф күйеуінен бір жақсы ат алады. Бұл ат кешікпей жогалады. Юсуф күйеуі Қогабайдан кореді: Қараман, атымыңды тауып бер, болмаса жесірінді бермеймін дейді. Мұнысы ағайыны – болыска арқа сүйегендік пе, әйтеуір осылай тізе корсетпек болады. Бұған Қараман каймыклай, 20 жігіт аттанып, қызды алыш қашуга келеді. Қыз қолға түспейді. Ақташылар жасырып тастаган екен.

¹ пот сот – под суд, яғни сотталу деген мағынада айтылады

Екі ағайынды бітіруге Өтеулі болыс атқа мінеді. Ақташы, Қараман бас қосып сейлессе де, тыныса алмайды. Сонда біздің болыс не ойлан тапты дендер. Дереу өзінің Ақташысынан Молдаш деген бақсыны алдыргатады.

— Міні жұрт, ұрыны қазір таптыртамын, ал бақсы, істейтінінді істе! — дейді болыс.

Юсуф пен Молдаш жүрттүң алдында әуелі серт қылышады: бақсы ұрыны тапса, қара ала бұзаулы сиырын бермек, егер ұрыны таба алмаса, бақсы Юсуфке курен байтальын бермек.

Бақсы келмestен бұрын-ақ болыс отка төрт кетпенде салып қойған екен (тегі бұрында мұндан тәжірибелерді болыс басынан откізсе керек). Бақсы келіп, жынын шакырып, отка әбден қызарған төрт кетпенге жүрттүң шакырады. Ақташы – Қараманнан жұз қаралы адам бар екен. Жоғалған аттың басы төрт қарага кесіледі. Бақсы сейлейді:

— Міні жұрт, кім қара болса, кетпенге қолы күйеді, ақ болса аман кетеді!

Жүрт бірінің артынан бірі кетпенде сипап өтіп, кезек Омар Габдалрахман баласынан келеді. Мұның алдындағылар колдарын шарпылтса да, карытса да сыр бермей өтеді: ұры больш мал тарту оңай ма! Омар Габдалрахман баласы кетпенде сипап өтіп, шыдамай қолын шайнап алады. Бақсы Омарды бас салып, ұры мынау деп үстайды. Мұнан басқа қолы күйгендер, шарпылғандар: 9-ыншы ауылдың ыстарлынысы Мұстафа Байсамат баласы, Серікбай шабар, Дүйсеке Кебелек баласы həm басқалар.

Болыс Омарга шүкшияды:

— Өйде батыр, толе малды, ұры болдын!

Омар айтады:

— Жарайды, төлейін, бірақ маган акті жасап, копия бер, осындаі ретпен мал төледім деп.

— Жарайды, ертен малды әкел, біз акті жасап қоялық, – дейді болыс.

Жүрт тарайды.

Бақсы айткан сертке жетіп, Юсуфтың қара ала сиырын айдал жонелді.

Болыс кепкеке песірге акті жаз десе, песірі:

— Басың нешеу, осындаі іске акті жасауға бола ма екен?!

— дейді.

Болыстың салы сұға кетеді. Ертенине мал алуға нокталыжіл байланып Ақташылар келеді. Бір жағынан жауапкер – Қарамандар даяр болады.

— Акті жок.

— Акті жоқ болса, мал да жоқ, — дейді Қарамандар.

Болыс ұялмаса да қызарғандай болып, не қыларын білмейді. Сонымен жұрт тарайды. Бітім болмай қалады.

Енді біздің болыста не кінә бар? Ұрыны таптыруын таптырды, бірақ шіркін песір орыстырын қылышп, біткелі тұрган іске законды әкеліп кірестіріп, ұрыны босатып жіберді.

Заман азды десек те данышшандар бар гой. Жұрттың көбі күр даянгаза мен Һарон Рашид, Һарон Рашид деп баяғы Һарон Рашидтің басын ауырта береді. Хұдайдың өз мандаймызыга, өз бағымызыга берген Һарон Рашидінің қадірін білеміз бе! Өлгі Омар қарақпы осы күні болыстың устінен судияга арыз беріп отыр, болыс маған сондай-сондай іс қылды масқаралады, қолымды күйірді деп. Бұл жұрт қайтіп оңсын!

ТИК БАҚАЙЛАР

Болыс, өзініз де келініз!

— Жоқ, мені койыңыз, мұнда бар, «ет аз, күн жаз», қайта мына келіндерінің сараптығынан қатқан-қутқан қальпты, — дейді болыс.

Бір табақ сүрді жеті-сегіз кісі айнала отырды.

Сағындық билін атшысы — жас жігіт, тұтасымен салынған сынтар қазыны котеріп алып, қолы күйіп бара жатқан сон, тастап жіберді де, ұялғаннан:

— Мынау жануар кер биенікі-ау, — деді.

Сағындық би көзін қысып калды. Махмұджан мұғалім мырс етіп күліп жіберді.

Болыс, естімегенсіл, есік жакта отырган жылқышыға:

— Мә, мынаны аса да, тарт малыңа! — деді.

Конактар үн-түн жоқ, етті жеп болып, есік жактагы бала-шагаларға асатты да, табакты қайтарды. Майлық берілді, ет тураган жігіттер колдарын жалап:

— Бейбіше, қолдың майын женілдеткендей бір нәрсе болса, — деді.

— Менің шідерімді әпер! — деді болыс.

Бір жігіт шідерге үмтүлғанша, болыстың тоқалы Ажар сандықтың қабында қыстырулы тұрган бес-алты газетті алып конактардын алдына тастай берді. Ет тураган жігіттер колдарын сүрте бастады.

— Қағаз қолдың майын жақсы алады, — деп Сағындық би де майлықты тастап, бір газетті ала беріп еді, Махмұджан мұғалім жулып алғандай:

- Би-еке, маган бере тұрыңызы, мынау менін газетім гой! — деп бас салды.
- Пай, пай, біздін молда газет десе, өліп тұрады, — деді Сагындық би.
- Жадид гой, — деп үйдегілер бір сыйыра күлісті.
- Мынау «Қазақтың» 175-інші номірі, мен мұның алдындағы уш нөмірін әлі алғаным жок, — деп ренжіген түспен мұғалім болысқа қаралы.
- Молда-еке, сонша іспеттейтін мұнда шаригат сезі бар ма еді, мұнан бұрын келген үш-төрт қағазды үлгі шішемін деп шешей алып кетті, — деді Ажар тоқал.
- Адресімді өзгертуесем болмас, — деп, мұғалім кейінкіреп басын шайқады.
- Молда! Осы газеттерден күткарғанына менен не аласың, — деп болыс күлді. Мұғалім үндемей газетті оқып отырды. Жүрт кольын жуып болған соң, мұғалім:
- Міне, сіздер газетті керексіз дейсіздер, оқып көрсетейін, пайдалы ма, зиянды ма екен, — деді.
- Оқыңыз, оқыңыз, — деп отыргандар.
- Осы бір нөмірдің өзінде қанша керекті сез жазылған? Қазақ мальының есебін алу туралы сез бар, осы кездегі қымбатшылық жайынан жазылған. Міне, адвокат Райымжан Марсековтың казақ қамын ескерткен мақаласы бар, міні ел ішіндегі партия пәлесінен тұган өтірік шағым, хата өлген кісінің атынан жазылған арыз бар.
- Оны жазушы сабаз бір зәкеншік қой, — деп мұғалімнің сезін беліл жіберді.
- Есеп демекші, есеп жайынан не жазған екен? — деді болыс.
- Май-июнь айларында қазақ мальының санагы алынады, соган шығуга талабы бар орысша оқыған жігіттер осы бастаң сұраныш арыз берсін, — депті.
- И-е-е, ана жылғыдай орысша оқығандар тағы да жүртты әүре-сарсаң қылады десейші, сол жылы мен ауылнай едім, біздін елді сонда қырып кете жаздаган, — деді Сагындық би.
- Бекер шыгар, — деп мұғалім наибагысы келіп еді, үйдегілер тұс-тусынан ана жылы санакқа шықкан орысша оқыған жігіттердің мінезін айтysа бастады.
- Жекебайдың торы атын ана бір көзілдіркіт бұжыр жағіт айдалага шауып көрінеу зарықтырып өлтірді, — деді Сагындық.
- Сонда үялғаным-ай, Жарықбаев деген қатпа қара шімірікпестен біздін Тобажанға «қызын сұлу ма, күйеуге бердің бе?» деп қарап отыр, — деді біреуі.

— Тобекең момын адам гой, сей дегенде аузын бұзып жіберсейшіп, — деп бір жігіт қызынды.

— Ойбай, ол ол ма, Дүйсен соғыға, «ұжмактын қай бөлмесіне кіресін, неше хордын қызын аласын?» деп бейшараны жаман сықақ қылды, — деді тағы біреу.

— Сабаз, сонда бір жігіт болды-ау, аты кім еді? Тілімнің ұшында тұрганын қарашы... Исламбек! Исламбек десе, Исламбек еді. Сол жігіт әлгі тік бақай жолдастарына жаман кейіді, ол болмаса, аналар қазакты адам дейтін емес, — деді томенірек отырган біреу.

— Қазынаның акшасын шашып, мен мұнда ойнап келдім бе! — деп ақыратын шапсы ұзын кейік сары бар еді гой, — со да тентек жігіт еді, — деді Тоқжан болыс.

— Құрамысқа, «қызын қатынынан неше жас үлкен?» дейтін ана бір қырма сақал қыбжақ жігіт пе еді?

— Жаңым, ол жолғының несін сұрайсың! Орысша оқығаның бәрі сондай болатын болса, олардан аузы түкті орыс артық, — деді бір үлкен кісі.

— Серкебайдың баласы сол жылы қызық қылған гой: өз еліне есеп ала барғанда, өз әкесінен «атын кім?» деп сұрапты. Өбіш болыс шыдай алмай: «Нұрмаш-ау, саган не болды, өз әкенді танымағаның ба?» — десе. Нұрмаш: «Закон тақой» деп айтады, — дейді.

Үйде отыргандар ду күлді. Сағындық би Махмұджан мұғалімге:

— Сен неге күлмейсің, орысша оқығандарды, төте оку жолындағыларды жер-кекке сыйғызыбаушы едің гой? — деді.

Оқығандар ел ішінде мұндай ұнамсыз мінез көрсеткеніне ренжіп, солар үшін үялыш отырган Махмұджан мұғалім, озіне сөз кезегі келген сон:

— Отагасылар! Іәр адамның мінезі һәр түрлі, көптен жақсы да, жаман да шығады. Бірен-саран тік бақайларға қарап, оқығандардың бері солардай деу хата, жана Бекең айтты гой, сонда бір жігіт жолдастарының мінезіне жаман кейіп, тоқтау салды деп. Жана ол жолдағылар мен қазіргі оқығандарды салыстыруға болмайды, қазіргі оқығандарда үлт намысы бар, бұрынғылардан фікірлері көп ашық. Егер араларынан бірлі-жарымды теріс мінезділер шыға қалса, естиярлары тоқтау салады. Тіпті болмағандарын мынау газетке жазып, ендігіден әрі жүрт бетіне қарай алмайтын қылтуға болады...

— Тірі болсақ, бұл жолғыларды да көрерсіз, көп қалған жоқ қой, тек жақсы болсын, қазақ баласын жаман қылыш не қыламыз енді, молда, — деп Сағындық би орынан түрдь...

Жұрттың бәрі дәрет алуға тысқа шықты. Осы үйден біржола бесін оқып аттаналық, – деп Сагындық би орнынан тұрды...

Жұрттың бәрі дәрет алуға тысқа шығысты.

ҚЫМБАТ ТАЙ

Еліміздің ортасында жетіде бір, енді екі болатын базарымыз бар (болатын) еді. Анау күнгі аласалыранда дүкеннен қант, шай алып шықсам, біздін Макаш сөгілған, қасында тамыр – соқыр Иван бар, торы шолагына мініп, бір тайды қосарға алып желе жортып бара жатқанын көрдім. Бұл құргыр неғып Иваншыл болып кетті, ауылға қайтпай ма екен деп, сонынан «Макаш, Макаш токта» деп дауыстап едім, Макашым маган бір қаралды да, Иванга бір нәрсе сыйырлагандай болып шоқыта женелді.

Осынша жаска келгенше құдай мұны желіктіріп алды гой, қорасында тіс шүкітін шеп жок. Айналдырган екі сиыры кершінін шебіне түсіп, мүйізін қактырып қансырап жатыр, қатықсыз қара көжеге қамалып қатын-баласы үйінде шулап отыр. Мұнын мұнда бір көтерем тайға дүниенін қазынасын алатында Иваның үйінен шықтай сандальш жүргені мұнау деп кейіп, артынан ат базарына мен де келдім. Келсем Макашты бес-алты орыс оргаға алған. Бетінен майы шықкан, аузыбасын түк қалтаган Алексей тайын саудалап тұр екен.

– Тай сатасын тамыр?

– Сатам.

– Қанча сұрайсын?

– Жұз сом.

– Тіфү! Құтырдың ба, Макашка, айттар едім мас болған, арак жок. Жұз сом сұрайсын, үят қайда?

– Үзінік, бұл тай аргымак баласы, атасы ұлы дүбірде бәйге алған қара аргымак. Оны мына Иван біледі, – деп Макаш қоразданып, қамшысымен бүйірін таянyp, торы шолактың мінер жағына таман қисайынқырап отырды.

– Атасы қара аргымак! Қара аргымак болса мен какое дело, сенікі атасын саттайтын, мынау тұрган жаман баласын сатады.

– Бай, алмасан да тайымды жамандама, жануарда осы куні сын бар ма, жаздыгүні көрсөн бір жұз түтіл екі жұз берер едін. Онда макталдай қара еді, казір жүн онып, азып кубақан болып кетті.

Соқыр Иван Әліксейге орысшалап: – Тай аргымак түким екені рас, Макаш өтірік сөйлемейтін жігіт, жаздыгүні

коргенімде көмірден қара, суреттен сұлу еді, әттен акшам жок, өзім алар едім.

Тайын Иван маңтаған соң, Мақаш бұрынғыдан да артық котеріліп:

— Ана жылы осы таймен бір енеден тұған арғымакты мын жарымға саттым, — деп мактанды. Мұнысы әлде өтірік, әлде рас, әйтеуір Әліксей наның:

— Балтай-шалтай не керек, сатар болсан, тамыр өлер жерін бір-ақ айт, — деді.

Екеуі бір сағаттай саудаласып, ақырында 50 сомға келісіп, қол қағысты.

Мақаштың ептілігіне сүйсініп, манадан бері қарап тұрган мен Әліксейге:

— Бай, биік арзан алдыңыз, терісін қымбат сатарсыз! — дедім. Қазақшага шорқақ Әліксей бұл сөзіме не түсінсін, тайды жетелеп үйіне тартты.

ҚУАНЫШТЫ КҮН

«Пара алушылардың жағасы артын
hәм пара беруійлерге жаза берілсін
деген жаңа закон шықты».

Газеттерден

Жармұхамет бүтін мекемеден өзінен-өзі күлімсіреп шықты. Жайпыллықта күп-ку сұргылт жігіт, бүтін екі бетіне кан жүгірген, көздері жайнаған, күннің әлі қыс екенін де үмытқандай. Кошеге шыққанда пальтосының түймесі салтусыз еді.

Жармұхаметтің бүтінгі қуанышы гүмірында тапқан абырай-дәрежесімен паралар еді. Бәлкім онан да артық еді. Ол қызыметке ілінгеннен бері абырайы тез котеріліп кетті. Жұмысты қісілер онан ақыл сұрамай кетпейтін болды. Қазіргі Жармұхамет бұрынғы келей Токтардың Жармұхаметі емес. Үйіне қырғен кісі шыққысыз. Тесеп тастаган қымбат кілемдерге көз сүрінеді. Бұрын қол жетпес көрініп жүргендермен Жармұхамет енді әкей-үкей болып кеткен. Бұрын тұмсығын кокке котеретін Қара Керей болыстарын енді күндіз-түн оның үйінен шықпай карта ойнайтын болған. Сөздің қысқасы Жармұхамет кемеліне жетіп, толықсып тұрган шағы еді.

Міне, бүтін сол бакытты Жармұхамет бұрынғыдан он есе бақытты еді. Себебі бүтінгі қуанышты оқига болмаса, Жармұхаметтің гүмір бойы жеткен дәрежесі, тапқан дәүлеті, бүтін болмаса ертеген, халық аузында ертегі болып қалуы ықтимал еді.

Мұнан екі-үш сағат бұрын алдына жұмыспен барғанда кабагын қарыс жауып, осылар-ақ мазамды алды гой дегендей, бар айбының сыртына шығарып отырган Жармұхамет, енді жылы шыраймен шыққанына кешеде оны манадан бері күтіп тұрган Берікбол, Малтабар іштерінен қуаныш:

— Таксыр, біз сізді күтіп тұр едік, — дейді.

Жармұхамет оларға жүре жауап беріп:

— Жұмыстарын болса үйге келу керек еді. Сендер мекемеде қинайсындар, анау қасымда отырган қасқа бастын төбесі тесік, — дейді.

— Біз қайдан білейік... енді сізден бір мархамат болар ма екен?

— Ай білмеймін, істерін жаман көрінеді. Әкімнің назары сендерге өте теріс.

— Біз оны байқадық, кәпірдің алды тар көрінеді. Сізден мархамат болмаса?

— Менің айтканымнан шықпайтыны рас, бірак...

— Сіздің кольынан келетін болса, біз сіздің бір керегіңізге инициалла жарасақ керек.

Үйге барып сойлесейік, болыстарың осында жүрген корінеді, бізді көшеле көрмесін, біздің үйге бара беріндер, мен қазір келемін, — деп Жармұхамет екінші көшеге бұрыльып кетті.

— Тері жолымыз болар, сен байқадың ба, ахлаты көрінеді гой, — деді Берікбол.

— Ахлаты болмай шіркінгे не корініпті, сан рет олжа түсіріп едім, Жылжыайдар кызы туралы ез қолымнан 300 сом эпердім. Быттыргы өтірік сайлауда сүйіншіге жүз сом, бір ат бердім. Бізге ол құдай үшін кызмет қылар деймісін, алатынын тағы алар. Өйтепе іс онгарылатын болсыншы, — деді Малтабар.

— Сонда да қара жүрек жігіт қой, мен осыған сене де бермеймін, осы аналардан аман ба екен?

— Аман шығар. Аман дейтінім, Тогжан қара жоргасын қайтып алып, аралары ашылып жүрсе керек.

— Қайдан білейін Терлікбай, Жарбосындардың аяғын құштырып жүрмесе!

— Сен жокты сөйлейді екенсін. Олардан ол акырында қанша пайда қылды. Жарбосын торт жүз сомын қайта даулап алып, өзін орнынан түсіре жаздаған жоқ па. Санасы болса екі жақты бірдей қолға алудан батырдың аузы күйген шығар.

— Жарбосын да сабаз қасқыр-ау, осылардың құлқынына түсіп кеткенді қайта альш жүрген.

— Оның мәнісі бар, оны қайтарып жүрген Сейдігали гой...

Осылай екеуі сойлесіп келе жатып Жармұхаметтің үйине жақындағы бергенде Берікбол Малтабарды тұртіп қалып:

- Ойбай, болыстың аты түр гой! – деді.
- Қой, оның емес.
- Не айтады, шанасын қарашы, ана Белгібай торы емес пе?
- Ендеше бұрылыш кетелік!

– Енді байқалық, қайтер екен. Әлгі келген соң қанша сойлесер екен. Мына сарттың дүкеніне кіріп, қарай тұралық.

Жармұхамет булардан айрылған соң тұра переводчик Әли Жартыбасовқа барған еді.

Бұл калада Жармұхаметтің бүгінгі қуанышына ортақ болатын жалғыз Әли еді. Жармұхамет есіктен кіре күлімдеп, азырақ ентіге сөйлеп:

- Өй, сен не білдін? Оқыдың ба? – деді.
- Немене?
- Білмесен, сүйінші.
- Немене, немене, айтсайшы құргыр.
- Жаңа законды оқыдың ба?
- Не қылған жаңа закон?
- Жаңа закон шықты...
- Жаңа закон дей береді гой... Орыстың жаңа законы аз ба еді?

– Керексіз законды не қылайын. Міне, оқымасан, – деп, қалтасынан орысша бір газетті сұрыпты алғып, қызыл қарындашпен сыйған жерін оқи бастады.

– Мұны қашап оқып шығасың, маган қысқасын түсіндірші!

– Қысқасын түсіндірсем, жаңа закон бойынша пара берушілерге жаза салынатын болды...

- Сол ма қуаныш жүргенін, онан бізге не пайда бар?
- Тоқта, әуелі түсін.
- Ал, ал түсіндір!
- Пара берген бұрынғыдай шыға беріп аузына келгенін оттай алмайды. Пәленшеге сонша беріп едім деп, хакімге арыз қыла алмайды.

– Қойшы.

– Уалла, наибасаң оқы мынаны!

– Думадан айналсан болмас па?

– Ой кеше бұл законды шыгарған дума емес. 87-інші статья бойынша үкіметтің өзі шыгарды.

– Үкіметтен айналсан болмас па? Бірақ пара берушіге жаза болатын болса, бізге параны кім береді?

– Ой мисыз, қазақ бере алмай тұра ма? Бізге керегі сол ешкімге айтпағаны гой. Былтырдан бері менін зықым шықкан жоқ па?

- Айтқандай-ақ, оның енді қалай болар екен?

— Жоқ, ол ештеме болмайды. Мына законнан бұрынғы гой, сонда да құдай кезін келтірсе Жарбосының әкесін танытартмын. Өйтепеір дауласпай жүретін кісі емес, өзі-ак бір қысылғанда келіп сүйкенер. Сонда бергенін тұра Петір Ивановичке апарып тапсырып, өзін сотқа бергізермін.

— Не сойлем отырсың, онда өзің үсталмаймысың?

— Жоқ, әлгі жана законда айтқан, егер чиновник өзінің алған парасын өзінің төресіне әкеліп тапсырса жазалы болмайды, беруші согты болады. Пәлен ай абақтыға қыладады, әкшасы қазынага кетеді деген. Мен жорта бір-екеуін алғашкы кездे сейтемін. Сонда әкімдерге сенімді көрініп, қазакты да жүре шаймаймын ба? Өйтепеір онымен қазақ бермей тұра алмайды.

— Шайтан-ай, ондайға шеберсін-ау!

— Кайтейін, қарап жүріп өлейін бе? Қашаннан бері Сейдігалидің қорлығы етті.

— Оның рас, Сейдігалидың бір созі менің де есімнен өлгеше кетер емес. Саған айтқаным да жоқ еді. Былтыр Құрманың тойында екеуіміз сөзге келісіп, сонда маган айтқанын естісін...

— Не дейді?

— Сондагы айтқаны: «Сен күні кеше Ермалаеетің самауырының құйып жүрген Өли едін, енді қазақтың арқасында әбден байып, үй салып алдын» деп былшылдады.

— Оған үй салып алса, кім кой деген екен!

— Ол екеуімізді көре алмайды. «Байдың малын байқұс қызғанады» деген гой.

— Осы біз алсақ қазактан алған шығармыз, соның несін алдық, соның бізде несі бар?!

Жармұхамет кепіккен соң, оның үйінде күтіп отырган болыс пәтеріне қайтты. Мұны көріп тұрган Берікбол мен Малтабар сарттың дүкенінен шықты. Малтабарға Берікбол:

— Мен саған мана айттым гой, Жармұхаметке біз текке жем боламыз деп. Оның бізден болінуі жаман. Мынаның қайдан шыққанын көрдін гой, біз әліде болса сол Өлиді айналдырайык, — деді.

— Жарайды, — деді Малтабар.

Өли, Жармұхамет, Өлидің қатыны үшеуі шай ішіп отырган үстіне сәлем беріп Берікбол мен Малтабар кіріп келді. Екеуі Жармұхаметті көрген жерден үрлұғының үстінен иесі түсіп қалғандай сасып, төрге де шыға алмай, шығып та кете алмай, не қыларын біле алмай тұрды да қалды. Бұлардың жайынан хабарсыз Өли:

— Хош келдіңдер, төрге шығышдар, — деп жылпылдай бастады. Жармұхамет оларга жаман көзімен бір қарап алып, стақанын тоңкерді де:

— Хош, мен қайтамын, уйде жұмысым бар еді. Саган соны айтқалы келіп едім, — деп шыгарда екі қазақты козімен тағы бір атып, журіп кетті.

СОЛ ҚЫЗДЫҢ АТЫН ҰМЫТТЫМ

Мен 1921 жылы Семей уезінде тергеуші болып қызмет еттім. Күз уақыты еді. Өзіме қараган аудандагы елдерді арапап жүріп, Қызыл Адырға келсем, аудан би! Қ. жолдас сессия құрып жатыр екен. Халық есепсіз көп жиналган: Семей уезінің 7-болысынан, Қарқаралы, Өскемен сыйылды өзге уездерден, тіпті Жетісудың Аягезінен де мал даулап, акы сұрап келгендер бар екен. Қ. жолдас Семей уезінен қызметке жаксы, ұрыға ракымсыз атанған билердің бірі саналатын. Жұмыстың көптігінен Қ-ның басы қатып, дамыл көрмей, мезгілімен тамақ ішуге де уақыты болмай, ертеден қара кешке шейін сөйлеумен дауысы да карлықкан екен.

Жиналысқа тіккен үйдін біріне біз де келіп түстік. Қандай жұмысты қандай адам (тергеуші ме, би ме) қарайтынын білмейтін, өздері неше күндей кезек тимей сарғайған, елдері алыс, сот маңайындағы ауылдарды қону-түстенүмен әбден мезі қыльып, жексүрүн болған Даукестер мені көрген сон, «тағы бір төре келді» деп сыйғаны үйге кіріп, сыймаганы үйдің жабдығынан дауысталап, «таксыр, жолдас, арызымыз бар, пәлен күннен бері бізге есе тимей жатыр...» деп әркім өз басындағы мұнын шаға бастады. Халық соншалық көп, бұл елге біз келе жатқанда жолшыбай «сот арқылы өндіріп алдық» деп талай мал айдал бара жатқандарды көргенбіз. Әлі де болса лек-легімен біреулер келіп жатыр, жұмысы біткендер кетіп жатыр.

Осынша көптін жұмысын «закончілер» бітіремін деген сот сол ауылда екі жыл жатса да біттегін емес. Ол кезде әлі қылмыс, зандар шықпаған, сот қызметкерлері істің ақ-қарасын «төңкөрісшілдік арымен, социалистік сана жолымен ғана» айыратын шақ. Қ. жолдаска атсалысып көмек көрсетіп, мен сол арада 3-4 күн болғанмын.

Міне, содан бері 4 жыл етті. Қазіргідей заманда бұл аз уақыт емес. Содан бері талай кемпіліктер түзетілді. Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – әйел тенденсі әлі де көнілде-гідей жүзеге асқан жок. Бұған себеп: елдің сүйегіне сінген

ескі әдептің алі күштілігі, әйел табының казі апъльш жетпеуі, бостандық қадірін анық білмеуі, ел ішіндегі соттардың сактығы – олақтығы, тағы-тағылар. Қара басының бостандығын коксеген әйел жігерлі болса, қазақ ішіндегі соттар қатаң қызметін біліп істеп, жолдан таймайтын болса, әдет-ғұрып қанша күшті болғанымен, жоғалмаска шарасы жок.

«Бостандық» дегендеген есімге туғеді: сол жолы бір қыз көрдім.

Осы қыз 7 аудан сотына арыз береді: ата-анасы жастай, қалың мал алып, біреуге атастырыш қойғаның, енді бойжеткен сон күйеуі жаман екенін біліп, оны сүймейтіндігін баяндаپ, басына бостандық сұрайды. Сот қызды шақыртады. Қызыдың әке-шешесі, туыскандары, бәрі шұбырыш ере келеді. Бәрі қызға жабылады. «Арыз бергенім жок, бұрынғы күйеуіме барутға ризамын» деп айт деп үйретеді. Өсіреле, әкесі қызына өлердегі созін айтады, козінен аккан сорасы сақалың жуады. Шешесі әлшештеп өсіргенін, ақ сүтін емізгенін, дос аз дүшпан коп, жұрут алдында масқара қылса, пәлеищенің қызы кетті де-ген атакқа үшірітса, екі дүниеде риза еместігін «ақ батаны бұзса, косегесі көгермейтінін» айтады. Агалары біреке зекіді, біреке жаһынады. Қыскасы, бәрі жабылыш қыздың басын дан қылады. Бәрі де қыздан сот жауап алғанда, бірге болады. Ақырында қыз бейшара әке-шешесін аяп, сот алдында «мен арыз бергенім жок» деп шығады. Қыздың хат білмегендігі үшін арыз жазып, қол қойған сот қызды алмақ болып жүрген – сүйген жігіті Бекіш екен. Енді сот біреудің қызын халық алдына масіра ақылғанын тексеру, айшыкерді жауапта тарту үшін қауалы жазып, сол арада қолма-қол маган тапсырды.

... Қызы шақырттым. Әке-шешесі, жақындары тағы да шұбырыш ере келді. «Қызық» көрушілер іргеден, жабықтан сығалап, тындалап бірін-бірі итермелеп, түйе түскендей үйді киаратып барады.

Бойжеткен әдемі сәулім қыз. Басына тулкі тымақ киген, белін буыншып алған. Қыздың тымақ кигенін – топ ортасында жалғыз әйел болып көзге түспейін деп үялғаннан істеген гой деп ойлауга болса да, белін тас қылып буынганы үйден пык-қанда-ақ тәуекелге бел байлап аттанғандығын білдіргендей болып көрінді. Түсі қашқан, көnlін қайғы басқан мұнды қыз келіп отырганнан қанша сездірмейін десе де, еріксіз курсініп жібергендігі байқальш қалды. Шешесі салты қамшыны таяныш, сұрланыш, ішпінен «кәне, жүзіқара, бірдеме деші» дегендей, колайсыз бір сез айтса үстіне қона түскендей болыш, козін айырмай қызының қарсысында отырды. Әкесі сот алдындағы жауаптан кейін көnlі жайланғандай, сейтсе де «Сақтықта

корлық жок дегендей, қызының жоғарғы жағынан орын алды. Халық көп, жұмысы бар да, жок та анталап қарап түр.

Тергеу ашпастан бұрын қызды, тағы қыз танымайтын ботен елдердің 3–4 адамын алыш қалып, бастығы қыздың әке-шешесі қылыш, жүрттың бәрін шығардым, үйдін манайына жакын жолатпайтын қылыш қызбен сөйлестім.

Бостандық сұрап сотқа арыз беріп пе едін? – дегенімде, қыз төмен қарап, бөгелінкіреп, акырын:

– Жок, – деді.

– Әке-шешен біреумен куда болыш, күйеуге бергелі, ол күйеуінді жаратпай бостандық сұрауын рас болса да, енді бүгін сот алдында ата-ананың көңіліне қарап, соларды ренжіттеймін, жүрт алдында төмен қаратпаймын деп қазақшылықпен танышп отырган болсан, енді сенің атынан арыз жазыш, сен үшін кол қойып отырган жігіт сотқа тартылады, мен қазір оны шакырып жауап аламын, абақтыға жонелтем. Ол жігіт сүйгенін бола қалса, оны аямаңын ба? Өзгелердің көңіліне қараймын деп, бұрынғы күйеуінді жек көретінін рас болса, өз емірін қайғыда оттей ме, шынынды айт! Қазіргі заман – бостандық заманы, енді бұрынғындағы айелді ешкім зорлай алмайды. Сүйсен, соган барасын, – деп бірсынъра сез сейледім. Келгеннен төмен қарап үндемей тындал отырган қыз, есік жакқа бір қарады да, басын көтеріп алыш, тұра маган бұрылыш:

– Арыз бергенім рас! – деді. Бұл сөзді ныл-ныгыз қылыш, «Басынды біреу кесіп алса да...» дегендей қажырланыш айтты.

Қыздың шынын айтқызғаныма, «сауабына» қалғандай болғаныма мақтандын кісідей мен күліп жібердім.

– Мана сот сұраганда неге арыз бермедім дедің, енді ертең тағы біреуге «арыз бергем жок» деп жүрсөн қалай болар? – дегенімде.

– Қайтейін, ол кісі сізше сұраган жок, – Қозі жәудіреп, – жүрттың бәрі анталап тұрган сон, – деп қыз да күлімсірегендей болды.

... Мен сырттагы кіслер үйге кірсе де болады дедім. Баяғы қауым адам таласа-тармаса қайта келді. Шешесі тағы манатыдай қызының алдына қамшысына таянып келді. Шаншыла келіп отырды. Мен енді жүрттың көзінше жауапты қыздан ресми турде жазыш алуға тырыстым.

– Басындызга бостандық сұрап келдіңз. Сотқа арыз бергенініз рас па?

– Бердім, бергенім рас, – деп қыз жігерленіп, бастырмалатыш екі рет жауап қайырды. Қыздың шешесі қаны қашып, көзі жаудырап, қызын жеп жабере жаздап:

— Алда, бетпак-ай, бетпак-ай, бетпак-ай! Не бетімді айтайдын, бетпак-ай! — деп тас-талқан, жолында отырған адамдарға сүріне-қабына үйден шыға жөнелді. Күшсінің етегі салбырап, «күдай төбеден ұрды» дегендей, кебісін киуді де ұмыттып, бәйбішеннің сонынан ұсыны қашып байы шыкты.

Сейтіп қыз бостандық алды, арманына жетті. Сүйгенімен кетті. Ата-анасын бала қанша жақын көрсе де, қанша сыйласа да, тіршіліктे адамның азаттығынан артық еш нәрсе болмайтындығын, ол азаттыққа өзге түгіл, ата-анасты қарсы келсе де, еш нәрсеге айырбастамайтындығын осы қыз сол жолы жиналған жүртқа айқын көрсетті. Міне, әлі күнге шейін қарангылықтан шыға алмай, азаттық қадірін үга алмай жүрген казак әйелдеріне әлі де болса үлгі алуға сол қыз жарайды.

Оттен, сол қыздың атын ұмыттым, қыз-ақ еді.

«ЧИТАЮ, ПИШУ»

I

Жаңа байыған жас жігіт Жарылғас Көркімбай баласы урядник Микифордан, бір ат, 30 сом беріп, уш ай орысша оқиды. Сайлауга бір-екі ай қалды дегенде, қалаға барып, нашальниктің қатынныңа «көрімдік» беріп, орысша үйренген деген «куәлік» алып қайтты.

Қызылсу еліне непе сайлаудан бері ынтымаклен болыс болып келе жатқан, жүртқа қадірлі, сөзі тындаулы Қалдыбаймен бул сайлауда да таласушы жоқ. Тек Самалық тобы жол алып қалатын ғана түрі бар еді.

Жарылғас болыстыққа таласады екен деген қауесет бір күні дүңк ете түсті. Бұл хабарға нанушыдан нанбаушы көп болса да, көп ұзамай растьығы білінді. Бірсыныра жүрт күлісті, бірсыныра кулар куанысты, бірсыныралары «тышқанды қара басарында мысықтың... тістейді» деген макалды айттысты. Қалдыбай болыс, «ит құтырса, иесін қабады» деген, Көркімбай баласы Жарылғас екенін ұмытқан екен, жүрт аман болсын, болыс болғыш мырзаның әуселесін көрерміз деп, елен қылмады.

Жарылғастың ойы, кекетуппі жүрттың, қызығушы кулардың, кектенуші болыстың ойынан басқа еді. Генерал-губернатордың орысша оқығандар болыс болады деген жарлығы шыққалы бірнеше жыл болса да, Қызылсу елінде ондай адам жоқтықтан, жүрт сайлаган кісі болып келе жатыр еді. Жа-

рылгас жүртты аудаарлық байлығы жоктығын, елге кадірі шамалылығын һәм Қалдыбайдың да кім екенін білсе де, «көрімдік» кәдеге жарап деген үмітпен қолына қанша ел түссе де, азынбай таска түспек еді.

Сайлау күні жетті.

Нашальник келді.

Ауылнай билердің сайлауы алдыңы сайлаудан аз озгеріспен етіп, болысқа тас салатын кезең келді.

Июльдің орта кезі. Бесін ауыш, күннің кайтынқыраган кезі еді. Көл жағалай қонған қалың ел. Каракұрым мал, күмырсқадай жыбырлаган жүрт: аттысы атты, жаяуы жаяу, топ-топ, екеу-екеу сейлескен, күнкілдескен, сыбырласқан, күліскен, әзілдескен, сойлескен...

Конғалы төрт-бес күн болмаған, соны жүрттың шаны шылқан. Бір мезгілде нашальник, оның артынан бір қолтық қағаз көтеріп, переводчик шықты. Төрелерге тігілген үйдің алдына жиналған жүрт беріктерін алды, ауылнай-билер знактарын тағысты. Нашальник тұра елу басылар қамалған үйге кірді. Тас салатын қобдиы даярлап, елу басыларга қалай тас салу мәнісін бағиңдады да, нашальник: Жандаралдың жарлығы бар, лауазым иесі адамдар, әсіресе болыс орысша білетін адамнан сайлансын деген, сол себепті сіздер де орысша білетін кісі сайландар, – деді.

Елу басылардан жөн білетін біреуі тұрып:

– Таксыр! Біздін елде орысша оқыған кісі жоқ, көпшілігі болысымыз жүртқа жағымды, патша, хазіреттеріне де тузу қызмет етіп тұрган Қалдыбай Шонмұрыновты сайлаймыз, – деді.

Жарылгастың бір ауыл болысы тұрып:

– Таксыр! Өділдігіңізге бас. Біздің сайлайтын кісіміз орысша хат біледі, оқыған жігіт – Жарылғас Көркімбаев, – дейді.

– Мартынов! Шакыр мұнда болыс пен Жарылгасты, – деп, нашальник стражникті жұмсады. Қалдыбай болыс пен Жарылғас келіп кірді.

– Орысша білемісін? – деп, нашальник Қалдыбайдан сұрады.

– Тере не айтады? – деп, Қалдыбай переводчикке қарады.

– Орысша білемісін, – дейді.

– Жоқ, таксыр, жасымда үрленбеген тілді, енді картай-ғанда қайдан білейін.

– Плохо! – деді нашальник.

– Орысша білемісін? – деп, нашальник Жарылгастан сұрады.

Жүргі лүшлдеп, буыны қалтырап, өні күбылып тұрған
Жарылғас жұлып алғандай:

— Читаю, писаю! — деді.

— Молодец! — деді төре. Елу басыларга: — орысша білетін
мына Көркімбаевты сайландар, — деді.

— Таксыр, сізге қарсылығымыз жок, бірақ жүрттың кала-
ған адамын сайлаймыз, бір-екі ауыз орыс сезін поселкенің
сиырын бағып жүрген жігіттер де біледі; олар сиыр бағуды
білмесе, ел бағуды біле ме? Жарылғастың орысшасы да
солардікідей, — деді елу басылар.

Нашальник азырак ойланып тұрды да: — тастарыңды са-
лындар, сайлауды губернатор бекітеді, — деді.

Тас салынды.

Қалдыбайға 24 ак, 3 кара тас шыкты. Жарылғасқа 3 ак,
24 кара тас шыкты. Сайлау тарады. Нашальник қайтты.
Жарылғасты жүрт табалады. «Шениме» дескендеге болды.

II

Гинуардың бас кезі еді. Бір күні атын сумектей қылыш,
Жарылғастікіне Микапар урядник келіп тұсті. Ол кірмestен
бұрын, «орыс келді, орыс келді!» деп тыста ойнап жүрген ба-
лалар жүтіріп кіріп хабар берді. Бұл не қылған орыс деп,
Жарылғас сасып қалды.

— Қатын, жаңа бешпентім қайда? Такиямды әнер!.. Үйінді
сыптыр, сыптыр! Тосек сал!.. — дегенде Микифор кіріп келді.

— Сүйінші, Жарылғас, болыс болдың! — деп қалтасынан
«обласной ведомостиң» бір нөмірін сұрып альп, Жарылғасқа үстата берді.

— Өзің оқышы, Меке, — деп Жарылғастың куанғаннан
жүргі соғып, орнында дұрыс отыра алмады.

— Степное положениенің 70 статьясы бойынша Қызылсу
елінен болыстыкка Жарылғас Көркімбаев бекіді, — дегенді
оқыды.

— Іспасибо, Меке! — деп Жарылғас Микифордың қолын
қысты.

— Микапар закон біледі, Микапарды үмитпа, Микапардың
сүйіншісін мықта, — деп урядник жайнандап күлді.

— Меке, калаганыңды ал, сенен аярым жок, арманыма бір
жеттім...

— Байға қанша беріп едін?

— 500 еді, әйттеур актады, — деп Жарылғас күлімдеді. — Іс
қолыма қашан тиер екен?

- Енді кешікпейді, приказ шықкан сон, токтау жок.
- Бәлем, Қалдыбайлардың ызасы етіп еді, мені мұкатпакшы еді, мұқаттар енді...
- Оларды мен саған ендігөрі алдыннан шықпастай қылыш берермін, ерегіссе, бастығы Қалдыбай қылыш жер аудартудын амалын Мекефордан сұра, – деп урядник сүк колымен езінің қеудесін шұқыды.

III

Болыс аты Жарылғастық болса да, билік – тілмашы Алексейде болды. Жұрт Жарылғасты құрметтемеді, корықпады. Больіска ісі түскендердің көбі Алексеймен жақын болды. Осылайша алты жеті ай өтті.

Бір күні тілмаштың үйіне Бекбосын келді. Бекбосын Қалдыбайлардың ағайыны, Алексей тілмашқа жем түсіріп, айтқанын қылдырып жүрген елінің атқамінер бір адамы еді. «Бекбосын жігіт үстайды» деген ел арасында есек те бар еді.

- Алеке, бір өтінішім бар.
 - Сейле.
 - Қашқын Омар деп хакімдер іздей беретін Омар маган жақын жігіт еді. Үзап кетейін десе, белеті жок, жақын жерде журсе, үсталатын. Осыған табатын амалың бар ма?
 - Мұның амалы – үстап беру, – деп Алексей күлді.
 - Ой, жолың болсын!..
 - Мен оған не амал табамын?
 - Белет беріп болмас па?
 - Тілмаш басын шайқады.
 - Неге?..
 - Қашқынга белет беріп, біздің басымыз екеу ме?
 - Саған одан не зиян бар?
 - Маган зиян болмаганда, не пайда бар?
 - Екі жақсы аты бар, біреуін мінерсін...
- Алексей шылымын тартып, ойланып отырды-отырды да:
- Жарайды, сен айтқан соң болмас... атты қой, акша...
 - Сез жок, аттың ақпласын бергізейін...

IV

Борандau күн еді.

Үйез мекемесінің алдынғы үйінде үсті-басын қар басқан, сақал-мұртына қырау жабысқан екі мұжық, бір казак отырды.

Казактын бір көзі кекпенбек ісіп, жұмылып кеткен, басы орамалмен байлаулы, ең жок, тус жок, төмен қарап, мұнайшып отырды.

Уезни нашальник волосной старшинанын пакетін ашқанда, ішінен уш бөлек қағаз шыкты:

1) Қызылсу елінің қазагы Омар Төлеков Ефим Тимошоның атын үрлап жатқанда қолға тусіп, соның үстінен жасалған протокол.

2) Омар Төлековтың белеті.

3) Волостной старшинаның уеze Төлековты екі кісімен жібердім деген рапорты.

Уез қағаздарды оқып бола берген кезде, қазақ ішінде көп жүрген стражник көрі Иван кіріп:

— Алдияр, таксыр! Бұл үры көдімгі үстаттай жүрген қашкын Омар Төлеков, таныдым, — деді.

Он-он бес минут откен жок, концеларияда справка қылышын, көрі Иванның сезі расталды.

Омар қашып жүргелі екі жылдан асқан, билеті болыстан алынғалы екі ай болған жок. Уез дереу Қызылсу елінің болысы Жарылгасты шақырып, көрі Иванды талтырды.

V

Болыс болғанына дәл бір жыл дегендеге Жарылғас орнынан түскен еді.

Жарылғас кіненің бәрін тілмашқа аударса да, тілмаштың жауабын уйез дәлелдірек тапты. Алексей тілмапттың жауабы:

— Жарылғас орысша біледі, қағаз біткенге өзі қол қойып, мер басады, мына билеттегі де өз қолы: орысша білетіндігін нашальниктің куәландыруымен областное правление 70 статья бойынша уш таспен-ақ болыстыққа бекіткен. Оларды танымаймын, болыстың бүйрығынан шыклаймын, жаз деген соң жазды...

Мұнан кейін көп ұзамай, областное правление Жарылғасты сотқа беруге бүйіргандығы естіртілді.

Бұл хабар тиғен соң, Жарылғас бүйінғыдан бетер сасып, сотта не деп жауап берерін білмей, күндіз-түні ойга қалды:

— Орысша білмеймін, тілмаштың маған білдірмей істеген ісі деп құтыла қалсам, кайтадан болыс болу жок. Сотта читаю, писаю десем, орысша билетіні рас екен деп, жаза мойныма түседі... — деп даң болды.

Ісін адвокатка бермек болып, Жарылғас мырза калаға журуге кам қылды.

Аттанаарда, Жарылгастың әкесі Қорқімбай қарт баласына батасын беріп айтқаны:

– Тілімді алсаң, балам, шитай-шитаедан да без! Болыстықтан да без! Қалған малыннан тағы айрылсан да, кара басынды қорғап қал! Бұрынғылар айтқан, балам: «Басқа келген пәле деп, бастан құлақ садага...»

АҚЫЛ МЕН ҮРЫС

Қазақтың толықсын тұрған заманында бір адамға қызырдарын, бақ конын, малы да, бағы да көтеріліп жүргт алдынға түседі. Мал да, акша да кебейіп дәуірлеп тұрғанда ол бай бакты да, ырысты да атанады. Бір күні ақыл мен ырыс тұрып былайша егеске кіреді:

Ақыл: Бұ байға осынша дәулет, байлыш, бақ бәрі де менін арқамда болды, мен болмасам, бұл дәулеттің бірі де болмас еді, – дейді.

Үріс: Жоқ, мен болмасам мал мен бақ болмас еді. Мал мен бақ үшін ақылдың керегі жоқ, ырыс болса, өзгесі өзі келе береді, – дейді.

Ақыл: Олай болса байқасалық, – деп 13 жылдан бері байдың қолында жүрген койцыға барып қонады. Ақыл кірген соң, малпын ойға қалады. Мен баяныдан бері осы байға қызмет қылайп келемін. Маган ақы да, пұл да бермейді, мен сұраганым да жоқ, неге мен үлай жүремін, ақы алыш өз алдыма іс қылайын деп ойлапты да, кешкө келіп байдан ақы сұрайды. Бай: «Алда, бейшара-ай, құдай мұның есіне бірдене салған шыгар» деп бірнеше жұз сом, бір ат, арба беріп шыгарады. Бұл жылда егін салып, әр уақыт сугарып жақсы қарандықтан мұның егіні көп шығып берекелі болады. Сол мезгілде маңайындағы бір патшаның әскеріне азық керек болып астық іздел жүргенде әлгі жігітке жолығып «дос болайық, барлық егіні маган бер» деген соң, «ел алған егін, жер алған тегін» деген еді гой деп бар егінін береді.

Ақыл кеткен соң баяғы байдың дәулеті азайып күннен-күнге кейін кетеді. Үріс ақылға келіп берекенің бәрі сенде екен, сенсіз менің қолымнан түк келмейді, енді бір болайық деп бұ да жігітке қонады. Жігіттің егін берген патшага қолқа салатын мезгілі жеткенде патшаның қандай асылдарын сұрау турасында ойға қалады. Боз аргымақты бастатып 150 жылдық сұрауға қарайды. Бастатып 60 түйе сұрау, тағы басқалар турасында көп ойласа да ақырында ақылына салып, «қой, бас екеу болмай, мал екеу болмайды» деуші еді, дейді де патша-

нын қызын сұратып жаушы жібереді. Патша қызын қалыңсыз бермекші болыш күйеуді шақыртып той қылады. Дәл сол уақытта Ақыл мен Үрыс тағы да ерегеске кіреді. Ақыл: «Қой багудан басқа өз басының пайдасын білмейтін, бұл жігітке осынша жақсылықты тауып журген мен». Үрыс: «жоқ мен» дейді. Үрысты тастап Ақыл жігіттен де шығып кетеді.

Патша той етіп, неке оқытып қожа-модданы қеніғып таркатады. Кепкे қызды күйеудің қасына женгелері әкеліп, көлесін алыш кетеді. Ақылы басынан кеткен жігіт патшаның қызына қалай сез косуга, танысуға бата алмай теріс караган бойынша қозғалмай жатады. Сонда қыз: «Бұл, қалай, мениң бір мінезім жакпады гой» деп, «Мырза, неге үндемейсіз? Басыныңда бір қайғы бар ма? Яки мениң бір мінезім жакпады ма?» деп мойнына қолын созғанда жігіт шынтағымен қағып жіберіп қыздың екі курек тісін сындырды. Аузын жосадай кан жуып кетеді. Бұл хабар ауылға таралыш, патша да естіп, катты ашуланып, жазықсыз баламды қасына бармай жатып мұндай масқара қылды деп, жігітті байлатып тастайды. Тойда шаттықтың орнына мұндай әбігершілік кіріп, ел-жұрт жаман күйзеледі.

Сол уақытта Үрыс Ақылға барып: «Ақыл, сенін әр ісін дұрыс, тұра еді. Егер де осы жігітті байлаудан құтқарып, осы хан қызын алыш берсен, бутін дүниедегі бақыт, байлық жалғыз сенін арканда болуына сенеңін, мұнан соң саған шек келтірмейін» дейді. Ақыл бұл сөзді тағы да макұллап жігітке қайта қонады. Сонда жігіт бір жақын женгесін шақыртып алыш: «Патша мені неге байлатып қойды? «Ханда қырық кісінін ақылы бар» деуші еді, кінәмді мойныма қоймай, бұл қайткені», – дейді. Бұл сөзді ханға айтқан соң, хан жігітті шақыртып алыш: «Неге бүйттің, кіне, жазасы не? – деп сұрады. Жігіт: «Таксыр! Сіз осы баланызды жас күнінде біреуге асырата берген едініз, асыраған үйдің бір тазы иті күшкітеп еді. Ес білмеген жас бала жатқан тазының емшегін еміп, курек тісінде иттің сүтінің үйты қалған еді. Жақсы тілеу, жана ниетке кірген уақытта сол арам тісті жогалтайын деп тісін түсіргенім рас» дейді. Жалма-жан хан қызын асыратқан кемпірді шақыртып сұраса, ол уақытта үйінде тазы күшкітегені рас болып шығады.

Сонысын хан: «Бұл жігіт жүрттан асқан данышшан кеменгер екен» деп қызын қайтадан беріп, өз орнына патша етеді. Бұданбылай Үрыс Ақылға карсы сез айтуды қояды. Ақылсыз Үрыстың қолынан еш нәрсе келмейтінін біледі.

МАЗМУНЫ

БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ	6
ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАР	45
ӘҢГІМЕЛЕР	153

Художественное издание

МИР-ЯКУБ ДУЛАТОВ

Оян, казак!

Роман, стихи, рассказы

(на казахском языке)

Бас редакторы *Ә. Пірманов*

Редакторы *Н. Дүйсенбаев*

Керкемдеуші редакторы *Д. Нұршисова*

Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*

Корректоры *Ә. Кенжалина*

ИБ № 179

Теруге 3.02.03 берілді. Басуға 8.09.03 қол қойылды. Пішімі 84×108^{1/2}.

Офсеттік көмек. Шартты баспа табагы 10,08. Есептік баспа табагы 9,36.

Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 1048.

«Атамұра» бастасы, 480091, Алматы қаласы, Абылай хан дүнгілі, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының Полиграфия комбинаты, 480002, М. Макатаев кешесі, 41.

«Атамұра кітапханасы» сериясымен биыл мына
кітаптар жарық көреді:

Ахмет Байтұрсынов. Әдебиет таныткыш.

Міржақып Дулатов. Оян, қазак!

Жүсінбек Аймауытов. Ақбілек.

Ілияс Жансүгіров. Құлагер.

Бейімбет Майлін. Шұғаның белгісі.

Ғабит Мусірепов. Ұлпан.

Қасым Аманжалов. Дариға, сол қыз,

Ілияс Есенберлин. Қаһар.

Тахауи Ахтанов. Қаһарлы құндер.

Ғафу Қайырбеков. Қөнсадак.

Қасым Қайсенов. Жау тылындағы бала.

Төлеген Айбергенов. Аруана – бауыр дүниe

Бауыржан Мамышұлы. Үшкан үя.

Әбіш Кекілбай. Ханша-Дария хикаясы

Жұмекен Нәжімеденов. Жанғырық.

Бердібек Соқпақбаев. Менің атым Коға

Баубек Бұлқышев. Заман – біздікі.

Саттар Ерубаев. Менің құрдастарым

Саги Жиенбаев. Алтын қалам.

Оралхан Бекей. Кербұғы.

Қадыр Мұғза Әли. Менің мұным – маҳабbat.

Мұхтар Шаханов. Эверестке шығу.

Тұрсынбек Қекішев. Сәкен сүйген сұлулар.

Оспанхан Әубекіров. Мың мінездеме.

Мархабат Байгұтов. Қозапая,

Қойшығара Салғараұлы. Сол бір құндер.